

MASTERPROEF: DWANGARBEID IN DE BELGISCHE RECHTSGESCHIEDENIS (1885- 1945)

Aantal woorden: 65 274.

Mathijs Verbeeck

Studentennummer: 01407731

Promotor(en): Prof. dr. Dirk Heirbaut, Dr. Sebastiaan Vandenbogaerde

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de rechten

Academiejaar: 2018 – 2019

DANKWOORD

In de eerste plaats wil ik mijn ouders bedanken voor hun steun tijdens het schrijven van mijn thesis en hun moeite om dit werk talloze keren na te lezen. Ze hebben me de kans gegeven om deze studie aan te vatten en hebben me doorheen deze vijfjarige periode steeds op hun eigen manier geholpen. Daarnaast wil ik al de anderen bedanken die de moeite hebben genomen dit werk, soms zelfs meerdere keren, na te lezen.

Bijzondere dank gaat uit naar professor Heirbaut die me de kans gaf dit onderzoek te voeren. Zijn advies heeft me in de juiste richting geholpen. Naast professor Heirbaut wil ik Dr. Vandenbogaerde bedanken voor zijn goede raad en begeleiding. De gesprekken met hem waren uitermate leerrijk. Ik heb van hen beiden veel geleerd gedurende (dit laatste jaar van) mijn opleiding.

Ik kan mijn eindwerk niet indienen zonder de mensen van de archieven te Gent en Brussel te bedanken. Hun bijdrage bij het opsporen van de gedeporteerden uit Lochristi was een onmisbare hulp. Daarnaast wil ik ook Greet D. bedanken voor haar hulp bij het inkijken van de boeken uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Bijzondere dank gaat ook uit naar Bert Vervaet van de Heemkundige kring Oost-Oudburg. Hij heeft de zoektocht naar het verleden van onze gemeente enorm versoepeld.

Tenslotte wil ik nog mijn lieve vriendin Margot bedanken voor het geduld en de steun tijdens dit laatste jaar van mijn opleiding. Dat jaar werd voor het overgrote deel door dit werk gedomineerd. Ze maakte de last lichter op moeilijkste momenten en ze kon mij altijd motiveren om toch nog even door te zetten.

Inhoud

DANKWOORD	3
INLEIDING	9
Voorwerp van het onderzoek, hypothese en onderzoeksvragen	9
Het begrip gedwongen tewerkstelling: wat wel en wat niet?	11
Status quaestionis en de bijdrage van het huidig onderzoek	14
CONGO-VRIJSTAAT	14
EERSTE WERELDOORLOG	15
TWEEDE WERELDOORLOG	17
BIJDRAGE VAN HET HUIDIGE ONDERZOEK	19
Methode	20
Bronnen	22
A CONGO-VRIJSTAAT	22
B EERSTE WERELDOORLOG	25
C TWEEDE WERELDOORLOG	28
DEEL 1: SITUERING DE ONAFHANKELIJKE CONGOSTAAT	31
HOOFDSTUK 1: HET INTERNATIONAAL RECHT TEN TIJDE VAN DE ONAFHANKELIJKE CONGOSTAAT	33
1 De West-Afrika-conferentie van Berlijn in 1885	33
2 De Conferentie van Brussel van 18 november 1889	36
HOOFDSTUK 2: DE UITBOUW VAN DE ONAFHANKELIJKE CONGOSTAAT	39
1 De financiële structuur	39
2 De overheidsorganisatie van de Onafhankelijke Congostaat	42
2.1 DE ADMINISTRATIE	42
2.2 GOUVERNEUR-GENERAAL WAHIS	44
2.3 DE RECHTERLIJKE MACHT	45
3 Gebrekkig systeem	46
HOOFDSTUK 3: DE GEDWONGEN TEWERKSTELLING IN DE ONAFHANKELIJKE CONGOSTAAT	50
Project A: de aanleg van de spoorlijn tussen Matadi en Leopoldstad	50
1 INLEIDING	50
2 ALBERT THYS:	50
3 SIRE, CONGO BEHOEFT EEN SPOORLIJN	51
4 DE LEVENSMOMSTANDIGHEDEN VAN EEN SPOORARBEIDER IN DE EERSTE JAREN: VAN 1890 TOT 1892	53
5 GEDWONGEN TEWERKSTELLING IN DIENST VAN HET SPOOR	56
6 BUITENLANDSE KRITIEK EN DE PRAKTIJK VAN DE <i>LIBÉRÉS</i> : (1892-1895)	58
7 HET INDIVIDUELE OOGPUNT	61

8 1895 TOT 1898: EEN NIEUW LICHT	63
Project B: het rubberbeleid van de Abir	64
1 INLEIDING	65
2 ABIR CONGO COMPANY: ACHTERGROND EN STRUCTUUR	65
3 DE (RUBBER)TAKS: ALGEMEEN	67
4 BELASTING OF VERANTWOORDING?	68
5 De dwangmethoden en hun verantwoording	73
TUSSENBSLUIT	77
DEEL 2: SITUERING LOCHRISTI IN DE EERSTE WERELDOORLOG	80
HOOFDSTUK 4: DE VREDESCONFERENTIES VAN DEN HAAG	82
1 Algemene informatie	82
1.1 INLEIDING	82
1.2 DE VREDESCONFERENTIES	82
2 Het recht betreffende de Oorlog te Land	85
2.1 ALGEMEEN	85
2.2 DE BEZETTING, DE OPENBARE ORDE EN DE GEDWONGEN TEWERKSTELLING	86
HOOFDSTUK 5 DE ORGANISATIE VAN HET BEZETTINGSREGIME IN BELGIË (1914-1918)	96
1 De Duitse structuur in België	96
1.1 INLEIDING	96
1.2 HET DUITSE LEGER	98
1.3 HET GENERAAL-GOUVERNEMENT	98
1.4 DE GOUVERNEUR-GENERAAL	100
1.5 HET ETAPPENGEBIED	102
1.6 DE VRIJHEID IN HET ETAPPENGEBIED	105
2 Belangrijke figuren	106
2.1 ALGEMEEN	106
2.2 BURGERLIJK PROFIEL: MORITZ FREIHERR VON BISSING EN THEOBALD VON BETHMANN HOLLWEG.	107
2.3 MILITAIR PROFIEL: PAUL VON HINDENBURG EN ERICH LUDENDORFF	110
HOOFDSTUK 6 DE GEDWONGEN TEWERKSTELLING IN HET ETAPPENGEBIED (1914-1918)	113
1 Inleiding: de zorgen van de bezetter	113
2 De strijd tegen de werkloosheid	115
2.1 VRIJWILLIGE ARBEIDERS	115
2.2 BELGISCHE INITIATIEVEN TEGEN DE WERKLOOSHEID	117
2.3 RESULTATEN EN DUITSE VISIE OP DE BELGEN	118
3 De Duitse tewerkstellingspolitiek	120

3.1 ALGEMEEN.....	120
3.2: GEDWONGEN VRIJWILLIGE ARBEID.....	121
3.3 GEDETINEERDEN EN KRIJGSGEVANGENEN.....	126
4 De Duitse kijk op de nood aan collectieve gedwongen tewerkstelling.....	129
4.1 DE ZOEKTOCHT NAAR LEGALITEIT.....	129
4.2 JURIDISCHE VERANTWOORDING.....	131
4.3 INTERNATIONALE REACTIES.....	137
5 De gedwongen tewerkstelling in het Etappengebied.....	138
5.1 DE ZIVILARBEITER-BATALLIONEN.....	138
5.2 DE ARBEIDSOMSTANDIGHEDEN.....	141
5.3 DE OPEISINGEN.....	143
5.4 STRENGERE AANPAK NAAR HET EINDE VAN DE OORLOG.....	146
TUSSENBSLUIT.....	148
DEEL 3: SITUERING LOCHRISTI IN DE TWEEDE WERELDOORLOG.....	150
HOOFDSTUK 7 DE INTERNATIONALE RECHTSONTWIKKELING IN HET INTERBELLUM.....	153
1 Inleiding:.....	153
2 Conventie 29 Internationale Arbeidsorganisatie.....	155
2.1 ALGEMEEN.....	155
2.2 TOEPASSINGSGEBIED VAN DE CONVENTIE (C29).....	156
2.3 DEFINITIE EN UITZONDERINGEN.....	158
3 De evolutie van het internationaal recht.....	161
3.1 ALGEMEEN.....	161
3.2 LESSEN UIT HET VERLEDEN?.....	162
3.3 INGEBOUWDE WAARBORGEN.....	163
HOOFDSTUK 8 HET NAZI-BEZETTINGSREGIME IN BELGIË.....	166
1. Het bezettingsregime.....	166
1.1 HET MILITAIR BEZETTINGSREGIME.....	166
1.2 HET LOKALE NIVEAU.....	169
1.3 DE ARBEIDSINSTELLINGEN.....	169
2 De machten.....	174
2.1 DE POLITIEK VAN HET MINSTE KWAAD EN DE DUITSE MACHTSOVERNAME.....	174
2.2 DE VISIES OVER GEDWONGEN TEWERKSTELLING.....	177
HOOFDSTUK 9 DE GEDWONGEN TEWERKSTELLING ONDER NAZI-DUISSLAND.....	180
1. De zorgen van de bezetter.....	180
2. Strijd tegen de werkloosheid en de vrijwillige arbeiders.....	181

2.1 ALGEMEEN.....	181
2.2 VRIJWILLIGE ARBEIDERS.....	182
2.3 DE PLICHTARBEID	186
3. Duitse tewerkstellingspolitiek vanaf 1941: De aanloop naar de gedwongen tewerkstelling	187
3.1 1941 ALS OVERGANGSJAAR (INTERNE ELEMENTEN).....	187
3.2 DE EXTERNE ELEMENTEN	189
3.3 MEER DIRIGISTISCH GETINT BELEID.....	190
4. De implementatie van de gedwongen tewerkstelling	192
4.1. HET JURIDISCH KADER: DE VERORDENINGEN VAN 6 MAART 1942 EN VAN 6 OKTOBER 1942.....	192
4.2 GEVOLG: TOENEMENDE CONTROLE EN DWANG	196
4.3 VERANTWOORDING VAN DE GEDWONGEN TEWERKSTELLING.....	198
4.4 DE REACTIES.....	202
5. De gedwongen tewerkstelling in de praktijk	203
5.1 DE DEPORTATIE VOOR GEDWONGEN TEWERKSTELLING DOOR DE OGEN VAN LOCHRISTI	203
5.2 DE ARBEIDSOMSTANDIGHEDEN.....	207
TUSSENBSLUIT	208
CONCLUSIE	211
BIBLIOGRAFIE	213
Deel 1: Congo-Vrijstaat	213
Wetgeving	213
Literaire werken	213
Bijdragen in tijdschriften	215
Online bronnen	215
Archief	216
Deel 2: Eerste Wereldoorlog	216
Wetgeving	216
Literaire werken	217
Bijdragen in tijdschriften	219
Online bronnen	219
Archief	219
Deel 3: Tweede Wereldoorlog	220
Wetgeving	220
Literaire werken	222
Bijdragen in tijdschriften	224
Online bronnen	225

Archief 225

INLEIDING

Voorwerp van het onderzoek, hypothese en onderzoeksvragen

1. Het verschijnsel gedwongen tewerkstelling *sensu lato* komt sinds mensenheugenis overal ter wereld voor. In het huidige China, India, Griekenland en Italië bewonderen toeristen vandaag talloze gebouwen die ooit door miljoenen naamloze mensen werden opgetrokken. De lijfeigenen in de middeleeuwen bewerkten eeuwenlang de landen van hun leenheer en ontelbare Afrikanen maakten vanaf de zeventiende eeuw geketend de oversteek naar Amerika om aldaar levenslang onder dwang van de blanken te werken. Maar ook in het meer recente verleden staan verschillende vormen van gedwongen tewerkstelling in de geschiedenisboeken. De strafkampen van Stalin in Siberië en de dwangarbeid onder impuls van de imperialistische grootmachten in hun koloniën, zijn slechts enkele voorbeelden.

2. Deze masterproef is in essentie een rechtshistorisch werk. Het recht is continu in ontwikkeling. De mens heeft zowel op nationaal als op internationaal niveau talloze maatregelen genomen om gedwongen tewerkstelling tegen te gaan en te reguleren. Dit onderzoek situeert zich in de verhouding en de wisselwerking tussen gedwongen tewerkstelling en het internationaal recht doorheen de geschiedenis. Het werk ambieert bij te dragen tot het onderzoek naar de waarachtigheid van de hypothese dat het koloniaal verleden en het oorlogsverleden het internationaalrechtelijk beeld op gedwongen tewerkstelling heeft bepaald. Dit verleden in deze rechtscontext volledig nagaan, is binnen één masterscriptie evenwel niet mogelijk. Om die reden beperkt dit werk zich tot een vergelijking tussen drie casussen met Belgische betrokkenheid, zijnde; Congo-Vrijstaat (1885-1909), de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) en de Tweede Wereldoorlog (1940-1945).

3. De keuze voor deze casussen binnen de Belgische geschiedenis is ingegeven door mijn persoonlijke interesse. Het is daarnaast ook een logische keuze gelet op de toegankelijkheid van het bronnenmateriaal. De vergelijking is bovendien interessant, aangezien België in

Congo-Vrijstaat verantwoordelijk was voor de gedwongen tewerkstelling van de inheemse bevolking, terwijl ons land tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog slachtoffer was van gedwongen tewerkstelling door de Duitse bezetter. Voorts ging mijn keuze uit naar de Oost-Vlaamse gemeente Lochristi, omdat ik de ervaring van mijn eigen gemeente wilde toevoegen aan de bestaande kennis over de Wereldoorlogen. Lochristi lag gedurende de Eerste Wereldoorlog in het Etappengebied of het rust-en bevoorradingsgebied voor de Duitse troepen.¹ In het Etappengebied was de druk van de bezetter op de bevolking groter dan in de andere delen van bezet België. Daardoor was het gedwongen tewerkstellingsbeleid dan ook sterker in het Etappengebied.² Om die reden is dit onderzoek, voor het deel over de Eerste Wereldoorlog, in belangrijke mate op dit gebied gefocust. De Belgische geschiedenis kan ook aan het internationaal recht gelinkt worden. Het internationaal recht heeft hoofdzakelijk westerse wortels, wat de relevantie van de Belgische geschiedenis voor dit onderzoek nog meer benadrukt.

4. De geselecteerde periodes hebben met elkaar gemeen dat er conflict heerste. Binnen grote conflicten worden immers extreme maatregelen toegepast. Het recht krijgt vorm door de ervaringen die dergelijke conflicten opleveren. Dit werk beoogt de gelijkenissen en de verschillen bloot te leggen in de redenen die aanleiding gaven tot de gedwongen tewerkstelling en de juridische argumentatie waarmee de kolonisator en de bezetter hun beleid hebben gerechtvaardigd. Deze kennis leidt tot een beter inzicht in de invloed van het Belgische verleden op de ontwikkeling van het internationaal recht. Onderzoek naar de redenen die een kolonisator of een bezetter drijven om het internationaal recht links te laten liggen, leidt tot een beter begrip van de argumentatie ter verantwoording van dat beleid. De argumentatie legt vermoedelijk de gebreken van de internationale juridische instrumenten bloot, die op hun beurt de ontwikkeling van het internationaal recht vorm geven.

5. Deze masterscriptie tracht een antwoord te formuleren op volgende centrale vragen:

¹ *Infra*, nr. 187.

² Zie *infra*, nr. 271.

Wat zijn de parallellen in de oorzaken achter de invoering van gedwongen tewerkstelling door de Belgische kolonisator in Congo en door de Duitse bezetter in België gedurende de Wereldoorlogen?

Wat zijn de parallellen in de (juridische) argumentatie van de Belgische kolonisator in Congo en de Duitse bezetter in België, ter verantwoording van de gedwongen tewerkstelling?

6. Een antwoord op deze vragen beoogt een beter inzicht te geven in het internationaal recht bij elke periode alsook in de evolutie van het internationaal regelgevend kader. Een duidelijker begrip van de evolutie van internationale rechtsregels moet leiden tot een beter begrip van het huidige internationaal recht. Wanneer de bezetter of kolonisator om een bepaalde reden zijn toevlucht nam tot gedwongen tewerkstelling, wetende dat deze praktijken door de publieke opinie veroordeeld werden, moest dat beleid naar de buitenwereld toe op één of andere manier verantwoord worden.

Het begrip gedwongen tewerkstelling: wat wel en wat niet?

7. Het verschijnsel 'gedwongen tewerkstelling *sensu lato*' is te breed om binnen deze masterscriptie als werkbaar begrip te hanteren. Het omvat namelijk *elke* vorm van arbeid, onder *elke* vorm van dwang, zoals bijvoorbeeld de legerdienst, prostitutie uit armoede, een verplichte stage voor het halen van een diploma, werkstraffen, deportaties en zelfs het verrichten van arbeid op basis van een arbeidsovereenkomst. Voor de afbakening van het onderzoek is een enger begrip van het verschijnsel wenselijk.

8. De Internationale Arbeidsorganisatie (hierna ILO) beet de spits af met de eerste internationaal aanvaarde definitie van dwangarbeid. De term *forced or compulsory labour*

werd internationaal gedefinieerd op de Forced Labour Convention³ van 10 juni 1930.⁴ “*The term **forced or compulsory labour** shall mean all work or service which is exacted from any person under the menace of any penalty and for which the said person has not offered himself voluntarily.*”⁵ Deze definitie vormt een interessant startpunt voor een werkbaar begrip van gedwongen tewerkstelling binnen deze masterproef.

9. Voor 10 juni 1930 kon er terminologisch gezien nog geen sprake zijn van *forced labour* of dwangarbeid. Dit doet geen afbreuk aan het feit dat deze definitie slechts een omschrijving is van een verschijnsel dat vanaf die datum officieel in het internationaal recht, dwangarbeid gedoopt werd. Het onderzoek in dit werk gaat over het verschijnsel zelf, dat veel ouder is dan 1930. Op die manier kan de definitie van de Internationale Arbeidsorganisatie wel degelijk haar nut bewijzen. Binnen dit werk wordt gedwongen tewerkstelling gedefinieerd als het verschijnsel waarbij een persoon arbeid verricht, waarvoor hij niet zelf gekozen heeft, onder de bedreiging van een straf. Hierbij dient beklemtoond te worden dat gedwongen tewerkstelling *sensu stricto*, namelijk zoals afgebakend in dit onderzoek, niet hetzelfde is als algemene begrippen zoals dwangarbeid of slavernij.

10. De internationale definitie uit 1930 is eveneens vaag en algemeen. Dankzij de definitie van de ILO is wel een duidelijk onderscheid mogelijk tussen gedwongen tewerkstelling en slavernij. Verreweg het belangrijkste onderscheid tussen beide begrippen is dat er bij slavernij sprake is van een eigendomsrecht. De slaaf is eigendom van zijn meester waardoor het menselijk individu gereduceerd wordt tot een zaak. Het tweede verschil is dat gedwongen tewerkstelling vaak in de tijd beperkt is, terwijl slavernij doorgaans levenslang en vaak ook erfelijk is.⁶

³ Zie *Infra*, hoofdstuk 7.

⁴ Art. 2 Convention concerning Forced or Compulsory Labour of 29 juin 1930, *ILO C29* (Hierna: Conventie C29) ; C. LA HOVARY and A. CLAPHAM, *Les droits fondamentaux au travail: Origines, statut et impact en droit international*, Paris, Presses Universitaires de France, 2009, 75. (Hierna: C. LA HOVARY and A. CLAPHAM.)

⁵ Art. 2 Conventie C29.

⁶ S. MIERS, *Slavery in the Twentieth century: the evolution of a global problem*, Oxford, AltaMira Press, 2003, 134.

11. Het begrip 'gedwongen tewerkstelling' wordt binnen deze masterproef verder beperkt door de elementen arbeid en dwang te specificeren. Het onderzoek focust op dwang die uitgaat door of op het gezag van een bezettende macht of een kolonisator. Hierin ligt het onderscheid met dwangarbeid zoals gedefinieerd door de ILO, waarbij de dwang kan uitgaan van om het even wie. Die keuze is ingegeven door mijn persoonlijke interesse voor het imperialisme tijdens de negentiende eeuw. Een tweede reden voor die afbakening is dat dwang die uitgaat van een buitenlandse bezetter of kolonisator, logischerwijs een negatievere connotatie draagt dan dwang die uitgaat van de eigen overheid. Zodoende kunnen bijvoorbeeld de verplichte legerdienst, het zetelen in de jury tijdens een strafprocedure of de werkstraf op basis van een rechtelijke uitspraak buiten het toepassingsgebied van dit werk gehouden worden.⁷

12. Het begrip gedwongen tewerkstelling door een bezetter of kolonisator wordt voor dit onderzoek verder afgelijnd door de dwangmiddelen te specificeren. Het slachtoffer verricht arbeid onder de bedreiging van een sanctie. In dit werk wil dat zeggen dat het individu het risico loopt om slachtoffer te worden van fysiek letsel of van vrijheidsberoving, indien hij geen gevolg geeft aan de oproep tot arbeid. Zodoende blijven dwangmiddelen zoals geldboetes buiten het toepassingsgebied van dit werk. Het element arbeid omvat binnen dit onderzoek uitsluitend fysieke arbeid. Tenslotte gaat dit werk bewust niet in op de dwangarbeid met het oog op uitroeiing.

13. Binnen dit onderzoek is vrijwillige arbeid de tegenhanger van het hierboven geschetste begrip gedwongen tewerkstelling. Vrijwillige arbeid is dan ook geen synoniem van onvergoede arbeid. Het gaat in dit werk om arbeid die werkelijk vrij en ongedwongen verricht wordt. Arbeid op basis van een arbeidsovereenkomst die vrij en ongedwongen tot stand kwam zonder dreiging met fysiek letsel of met vrijheidsberoving, is een voorbeeld van vrijwillige

⁷ Deze afbakening loopt min of meer gelijk met de uitzonderingen op de definitie van de ILO. Deze komen verder in dit werk aan bod. (*infra*. nrs., 312-316)

arbeid op voorwaarde dat het vrij en ongedwongen karakter en de afwezigheid van een dergelijke dreiging bewaard blijven gedurende de looptijd van de overeenkomst.

Status quaestionis en de bijdrage van het huidig onderzoek

CONGO-VRIJSTAAT

14. Een belangrijk literair basiswerk voor een studie naar het Congolese verleden is van de hand van David van Reybrouck. In zijn *“Congo, een geschiedenis”* (2010) beschrijft hij, op basis van archiefmateriaal en verhalen van ooggetuigen, de geschiedenis van 1870 tot 2010.⁸ Het werk dateert van 2010 en is bekroond met de Libris Geschiedenis Prijs. Hoewel het werk veel kritiek krijgt, biedt het een interessant overzicht. Socioloog Ludo de Witte verwijt van Reybrouck “de westerse bemoeienissen te hebben weggemoffeld”.⁹ Toch doet deze kritiek geen afbreuk aan dit werk zolang de gebruikte informatie voldoende gestaafd wordt met ander bronnenmateriaal.

15. Voor de geschiedenis van gedwongen tewerkstelling in Congo-Vrijstaat is de Belg Jules Marchal misschien wel de belangrijkste auteur over het Belgische koloniale verleden. Hij was koloniaal ambtenaar in Belgisch Congo van 1948 tot 1960. Het motief voor zijn werken was het ongelooft in de Britse beschuldigingen aan het adres van koning Leopold II. Om deze laster te ontcrachten verdiepte hij zich in de koloniale archieven en kwam hij verbijsterd tot de vaststelling dat het om waarheden ging. Hij publiceerde een reeks werken over de Belgische wreedheden in haar koloniaal verleden. Hij werkte zowel in het Nederlands onder de naam A.M. Delathuy, als in het Frans onder zijn eigen naam. *“De geheime documentatie van de onderzoekscommissie in de Kongostaat”* geeft een overzicht van het rapport van de onderzoekscommissie Janssen.¹⁰ Deze commissie werd door koning Leopold II aangesteld om

⁸ D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, Amsterdam, de bezige bij, 2010, 680p. (Hierna: D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*)

⁹ <https://www.apache.be/2010/05/18/david-van-reybrouck-masseert-westerse-bemoeienissen-in-congo-weg/>

¹⁰ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie van de onderzoekscommissie in de Kongostaat*, Berchem, EPO, 1988, 251p. (Hierna: A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*)

de situatie in de onafhankelijke Congostaat te onderzoeken. Het rapport werd pas in 1985 toegankelijk voor onderzoek. Het werk geeft een levendig beeld van de gedwongen tewerkstelling en fysieke mishandeling in naam van de absolute vorst. Een ander belangrijk werk van Marchal is: *“De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs, 1876-1900”* (1989).¹¹ Het werpt een meer algemene, brede blik op het wanbeleid in Congo-Vrijstaat. Marchal is op het vlak van gedwongen tewerkstelling, in zowel de onafhankelijke Congostaat als de latere Belgische kolonie, de belangrijkste referentie die het verleden weergeeft zonder het met de mantel der liefde te bedekken. Zijn werken bevatten weinig analyse, maar geven hoofdzakelijk verwerkt archiefmateriaal weer.

16. Daniël Vangroenweghe is een auteur van een gelijkaardig kaliber. Zijn werk *“Leopold II en Kongo”* (1985) leverde een belangrijke bijdrage voor het onderzoek naar de gedwongen tewerkstelling ten tijde van de *Anglo-Belgian Indian Rubber Company*¹² concessie (hierna, Abir).¹³ Hij onderzocht dagboeken van de hoogste functionarissen en de beheerders van de rubbermaatschappij, hij bezocht archieven over heel de wereld en hij besteedde zijn leven aan de publicatie van het Belgische beleid in Congo. Ook *“De geest van koning Leopold II en de plundering van Congo”* (1998) van de hand van de Amerikaan Adam Hochschild is een belangrijk werk in verband met de geschiedenis van Congo.¹⁴ Deze werken hebben evenwel met elkaar gemeen dat het juridische aspect van de gedwongen tewerkstelling onderbelicht blijft.

EERSTE WERELDOORLOG

17. Wie een rechtshistorisch werk over de Eerste Wereldoorlog schrijft aan de universiteit van Gent, kan Henri Pirenne niet links laten liggen. Pirenne was rector en professor aan de Gentse

¹¹ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs, 1876-1900*, Antwerpen, Standaard, 1989, 638p. (Hierna; A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*)

¹² Over de Abir, *infra.*, nrs 120-121.

¹³ D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, Brugge, Vangroenweghe, 1985, 403p. (Hierna: D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*)

¹⁴ A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II en de plundering van de Congo*, Amsterdam, Meulenhof, 1998, 359p. (Hierna: A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*)

universiteit en hij heeft de oorlog vanop de eerste plaats meegemaakt. Hij verloor zijn zoon in de slag om de IJzer. Hoewel Pirenne voorstander was van Nederlandstalig onderwijs, verzette hij zich tegen de Duitse initiatieven daartoe. De bezetter deporteerde hem wegens dat verzet naar Duitsland. Zijn werk *“La Belgique et la guerre mondiale”* (1928) is een algemene studie over België tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹⁵ Het werk behandelt onder andere de invasie, de voedselvoorziening, de *flamenpolitik*, het activisme, de bezetting, maar eveneens de gedwongen tewerkstelling. De gedwongen tewerkstelling is echter niet de focus van zijn werk.

18. Sophie de Schaepdrijver publiceerde eveneens een algemene studie over hetzelfde onderwerp. *“De groote oorlog: Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog”* (2013) biedt de lezer eveneens een algemeen maar verbluffend gedetailleerd overzicht van de geschiedenis tijdens de Eerste Wereldoorlog in België.¹⁶ Haar werk vormt samen met de publicatie van Pirenne, de basis voor de algemene historische omkadering van de hoofdstukken over de Eerste Wereldoorlog. Sophie de Schaepdrijver verleende haar medewerking aan het boek *“Een dure vrede, Wereldoorlog I: van Brave Little Belgium naar Poor Little Belgium”* (2018) van de hand van Mark de Geest.¹⁷

19. Verreweg het belangrijkste werk op het vlak van gedwongen tewerkstelling in het Etappengebied van het vierde leger is: *“Menschenbassin Belgien, Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg”* van de hand van Jens Thiel.¹⁸ Het werk dateert van 2007 en geeft een overzicht van de ontwikkeling van de Duitse arbeidspolitiek waarin de beweegredenen van de bezetter goed naar voren worden gebracht. Naast Jens Thiel kan ook Passelecq niet ontbreken in een studie naar gedwongen tewerkstelling gedurende de Eerste Wereldoorlog. Fernand Passelecq schrijft specifiek over dwangarbeid tijdens de Eerste

¹⁵ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, Paris, Presses universitaires de France, 1928, 298p. (Hierna: H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*)

¹⁶ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog: Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, Atlas Contact, 2013, 383p. (Hierna: S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*)

¹⁷ M. DE GEEST, *Een dure vrede: Van brave little Belgium naar poor little Belgium*, Antwerpen, Horizon, 2018, 368p. (Hierna: M. DE GEEST, *Een dure vrede*)

¹⁸ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien: Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*, Essen, Klartext Verlag, 2007, 426p. (Hierna: J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*).

Wereldoorlog in “*Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée*” (1929).¹⁹ Passelecq heeft de oorlog zelf meegemaakt en is om die reden vrij hard voor de Duitsers. Hij stelt de Duitse bezetter vaak gruwelijker en onmenselijker voor in vergelijking met andere werken. Zijn opmerkingen moeten dus samen met andere werken bestudeerd worden. Zijn werk biedt anderzijds de meerwaarde kort na de feiten geschreven te zijn.

20. “*A Scrap of Paper: Breaking and Making International Law in the First World War.*” (2014) van de hand van Isabel V. Hull bespreekt de rol van het internationaal recht voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog.²⁰ De auteur focust op de visie en de interpretatie van verschillende landen, waaronder België en Duitsland, op het internationaal oorlogsrecht. Haar werk levert een belangrijk inzicht in de Duitse interpretatie van het *ius in bello*. Ze benadrukt daarbij de spanning tussen het internationaal recht en de militaire noodzaak die eigen is aan gewapende conflicten.

TWEEDE WERELDOORLOG

21. Nico Wouters is een gezaghebbende Belgische auteur op het gebied van de Tweede Wereldoorlog. Zijn werk “*Oorlogsburgemeesters 40/44, Lokaal bestuur en collaboratie in België*” focust op de rol en de ervaringen van de lokale besturen gedurende de oorlog.²¹ Nico Wouters is vandaag verbonden aan het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (hierna SOMA). Hij is lid van de federale onderzoekscommissie die de eventuele verantwoordelijkheid moet onderzoeken van de Belgische overheden bij de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog.²² Zijn werk is uitermate gedetailleerd

¹⁹ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918)*, Paris, Les Presses Universitaires de France, 1929, 492p. (hierna: F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*)

²⁰ I. V. HULL, *A scrap of paper. Breaking and making International Law during the Great War*, Ithaca, Cornell University Press, 2014, 368p. (Hierna: I. V. HULL, *A scrap of paper*)

²¹ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44, lokaal bestuur en collaboratie in België*, Tielt, Lannoo, 2004, 750p. (Hierna: N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*)

²² N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 265.

waardoor ook de gedwongen tewerkstelling van Belgische burgers aan bod komt. Het boek gaat echter hoofdzakelijk over de collaboratie van de lokale besturen.

22. Frans Selleslagh schrijft over de gedwongen tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zijn werken *“De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting 1940”* uit 1970²³ en *“De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting 1941”* daterend van 1972, geven toelichting bij een aantal belangrijke wetgevende instrumenten uit de eerste oorlogsjaren.²⁴ Elk werk vat aan met een analyse over de tewerkstellingspolitiek in dat jaar. Het werk bevat echter geen informatie over de soort arbeid en de arbeidsomstandigheden waarmee de bezette bevolking geconfronteerd werd. Het werk is voor het overgrote deel een reproductie van archiefmateriaal. Dit maakt het werk moeilijk leesbaar.

23. Het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede wereldoorlog publiceerde in 1992 het verzamelwerk *“De verplichte tewerkstelling in Duitsland 1942-1945”* (1992).²⁵ Het bevat bijdragen in het Frans, Nederlands en Duits van onder andere Mark van den Wijngaert, Carine Hurtekant en Etienne Verhoeyen. Van den Wijngaert is specialist inzake de politiek van het minste kwaad. Carine Hurtekant levert een bijdrage over de ervaring van de Bruggelingen met de gedwongen tewerkstelling. Etienne Verhoeyen schrijft over de Belgische regering in ballingschap. Deze bijdragen behandelen echter niet de gedwongen tewerkstelling als geheel. Elke bijdrage bespreekt een deelaspect van de gedwongen tewerkstelling, vanuit een specifiek oogpunt.

²³ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting 1940*, Brussel, Algemeen rijksarchief, 1970, 116p. (Hierna: F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*)

²⁴ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting 1941*, Brussel, Algemeen rijksarchief, 1972, 118p. (Hierna: F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1941*)

²⁵ C. HURTEKANT, M. VAN DEN WIJNGAERT, ea., *De verplichte tewerkstelling in Duitsland 1942-1945*, Brussel, Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede wereldoorlog, 1993, 266p.

24. In 1945 publiceerde de ILO *“The exploitation of foreign labour by Germany”*.²⁶ Dit werk werd opgesteld door J.H.E. Fried. Hij was een staflid van de ILO. Het werk beschrijft de arbeiderspolitiek van Nazi-Duitsland voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het geeft belangrijke inzichten in de ideologie op arbeid en de rassenhiërarchie die deze arbeid vormgaf. Dit werk handelt over de gedwongen tewerkstelling door de Duitse bezetter in alle bezette gebieden. Het werk besteedt veel aandacht aan Polen en Frankrijk, maar bevat relatief weinig informatie over België.

BIJDRAGE VAN HET HUIDIGE ONDERZOEK

25. Er bestaan anno 2019 bijzonder veel literaire werken over het thema gedwongen tewerkstelling. De basiswerken leggen doorgaans de focus op de gedwongen tewerkstelling gedurende één van de drie periodes. Voor het overige zijn er ontzettend veel werken die gericht zijn op de algemene geschiedenis van respectievelijk Congo-Vrijstaat, de Eerste Wereldoorlog of de Tweede Wereldoorlog waarbij de gedwongen tewerkstelling slechts zijdelings aan bod komt. Dit werk wil een bijdrage leveren door de bestaande kennis in een chronologisch geheel te bestuderen tegen de internationaal rechtelijke achtergrond. Het recht komt in de bestaande literatuur met betrekking tot deze periodes slechts in de marge aan bod. Dit werk tracht dat juridische aspect centraal te plaatsen binnen dit onderzoek.

26. Dit onderzoek is een contextueel rechtshistorisch werk. Het recht vormt immers een geheel met de geschiedenis en de context waarin het recht tot stand kwam. Het is een product van de samenleving dat onvermijdelijk diezelfde samenleving beïnvloedt.²⁷ Dit werk wil die context vormgeven door de ervaring van individuen van onder het stof te halen en daarmee de algemene geschiedenis aan te vullen met concrete ervaringen van ooggetuigen. Verhalen van ooggetuigen leveren een niet te onderschatten waarde aan elk historisch onderzoek. Door een louter algemene beschrijving van het verleden, gaat er immers een belangrijk aspect van de geschiedenis verloren. Het grote voordeel van de tot begrippen en

²⁶ J.H.E. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany* in *Studies and reports Series C, No. 25*, Montreal, International Labour Office, 1945, 286p. (Hierna: J.H.E. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*)

²⁷ D. HEIRBAUT, “Some reflexions on the methodologies of legal history”, *Rechtskultur* 2013, 89-92

cijfers veralgemeende geschiedenis aan te vullen met individuele ervaringen, is dat de onderzoeker een levendige indruk krijgt van het dagelijkse leven en het gevoel van de slachtoffers. De mens geeft op basis van eigen ervaringen het politieke beleid en de daarmee onlosmakelijk verbonden ontwikkeling van het recht, vorm. Deze ervaringen geven een bepaalde diepgang aan de kennis van de ontwikkeling van het internationaal recht.

27. Voor de delen over de Eerste en de Tweede Wereldoorlog is dit werk pionier op het vlak van het onderzoek naar de gedwongen tewerkstelling in en de ervaringen van de Oost-Vlaamse gemeente Lochristi. Zodoende worden de vergeten ervaringen van de gemeente toegevoegd aan de massa (rechts)historische kennis over de Wereldoorlogen.

Methode

28. Om een antwoord op de onderzoeksvragen te formuleren, behandelt deze studie de drie periodes in afzonderlijke delen die telkens afsluiten met een tussenconclusie. Die afzonderlijke behandeling is nodig omwille van de verschillende bronnen die voor elke periode dienen. Deze masterproef wijdt aldus aan elke periode een apart deelonderzoek dat telkens volgens een gelijkaardige structuur is opgebouwd. Elk deel vangt aan met de *status quo* van het toenmalige internationaal recht dat rechtstreeks of onrechtstreeks betrekking heeft op gedwongen tewerkstelling. Daarna volgt de algemene historische omkadering van de geschiedenis, aangevuld met een specifiek deel. De categorisering in drie aparte delen moet echter genuanceerd worden. De gelijkenissen en de verschillen die relevant zijn voor het antwoord op de onderzoeksvragen vormen een uitzondering op de strikte scheiding tussen de drie periodes. De vergelijking zal telkens gemaakt worden als dit passend is.

29. Het belang van een algemene historische omkadering voor dit onderzoek spreekt voor zich. De oorzaken van de gedwongen tewerkstelling en de juridische argumentatie van dat beleid kunnen immers slechts ten volle begrepen worden binnen het historisch kader van de bezetting en de kolonisatie. Voor elke te bestuderen periode in de Belgische geschiedenis

dringen zich een aantal deelvragen op. Door een antwoord op die deelvragen binnen elke periode te formuleren, kunnen eventuele parallellen of verschillen worden blootgelegd.

- *Wat waren de internationaalrechtelijke normen op dat moment?*
- *Welke structuur zette de kolonisator of de bezetter op poten waarbinnen de gedwongen tewerkstelling zich ontwikkelde?*
- *Hoe verliep de implementatie van de gedwongen tewerkstelling?*

30. Het antwoord op deze vragen laat toe om op een gerichte wijze de oorzaken achter de invoering en de evolutie van de gedwongen tewerkstelling bloot te leggen en te staven. Wanneer het internationaal recht bijvoorbeeld onbetaalde dwangarbeid meer verwerpt dan betaalde dwangarbeid, dan vindt dat naar alle waarschijnlijkheid zijn weerspiegeling in het beleid en in de argumentatie van de buitenlandse invaller. Het inzicht in de koloniale structuur en de organisatie van de bezetter geeft een goed zicht op de (overheids)functies die de beslissingsmacht uitoefenden. Zodoende kan gericht gezocht worden naar de argumentatie van de beleidsmakers ter verantwoording van hun gedwongen tewerkstellingspolitiek. Het onderzoek naar dit algemeen historisch kader is zowel gebaseerd op hedendaagse als op historische literatuur.

31. Zoals vermeld, wordt het algemeen deel telkens gespecificeerd door een concrete diepgaande studie van één bepaald aspect van de desbetreffende periode. Voor Congo-Vrijstaat behandelt dit onderzoek de gedwongen tewerkstelling in de aanleg van de spoorlijn Matadi-Leopoldstad en de rubberpolitiek van de Abir.²⁸ Congo-Vrijstaat is een immens groot land, zodat de bespreking van de hele Congostaat te ver zou reiken. Deze projecten vormen binnen dit onderzoek naar de gedwongen tewerkstelling in de Onafhankelijke Congostaat het algemeen historisch kader. Dit algemeen kader wordt vervolgens aangevuld met een specifiek onderdeel, namelijk de impressies van ooggetuigen bij de projecten. Bij de delen over de

²⁸ Over de Abir: *Infra*, nrs 120-121.

Eerste en de Tweede Wereldoorlog vormt de collectieve ervaring van de gemeente Lochristi het specifieke deel.

Bronnen

A CONGO-VRIJSTAAT

Juridische instrumenten

32. De Algemene Akte van de Conferentie van Berlijn van 1885 en de Algemene Akte van de Conferentie van Brussel van 1890 kunnen online geraadpleegd worden.²⁹ Beide verdragen vormen het internationaal recht in verband met de gedwongen tewerkstelling ten tijde van de Onafhankelijke Congostaat en zijn dus het startpunt van het onderzoek.

33. De decreten van Congo-vrijstaat werden gepubliceerd in het *Bulletin officiel de l'Etat indépendant du Congo*. Het documentatiecentrum van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen stelt deze documenten ter beschikking van het grote publiek.³⁰ Dit publicatieblad is authentiek en was een belangrijke bron voor het overeenkomstenrecht in Congo-Vrijstaat. Het publicatieblad liep van 1885 tot 1908, waarna de naam veranderde in *Bulletin officiel du Congo belge*.

Literatuur³¹

34. Afgezien van de hiervoor besproken literatuur is "*Le chemin du fer du Congo (Matadi-Stanley-Pool)*" (1907) van de hand van Louis Goffin een belangrijke bron voor dit onderzoek.³²

²⁹ General Act of the Berlin Conference on West Africa, 26 February 1885. (Hierna: Algemene Akte, 1885) (Bron: <https://loveman.sdsu.edu/docs/1885GeneralActBerlinConference.pdf>) ; General Act of the Brussels Conference relative to the African slave trade, 2 July 1890, Great Britain Treaties 1837-1901, No. 7., 1892. (Hierna: Algemene Akte, 1890) (Bron: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.35112104560067;view=1up;seq=91>)

³⁰ *Bulletin officiel de l'Etat indépendant du Congo*. (Hierna: *BO*) (Bron: http://bib.kaowarsom.be/opac_css/index.php?lvl=notice_display&id=14882)

³¹ Zie eveneens, *supra*, nrs. 14-16.

Het werk beschrijft de aanleg van de spoorlijn tussen Matadi en Leopoldstad van 1890 tot 1898. De getuigenis van Goffin is van onschatbare waarde. Goffin had als directeur over de architecten ten tijde van de bouwwerken immers een goed overzicht op het geheel.

35. Leon Trouet behandelt in "*Le chemin de fer du Congo*" (1898) hetzelfde onderwerp.³³ Leon Trouet was secretaris-generaal van de *compagnie du chemin de fer* en daarnaast ook ingenieur van de bruggen.³⁴ Deze werken geven de geschiedenis weer vanuit het oogpunt van de kolonisator. Hun getuigenissen gaan hoofdzakelijk over de technische kant van de spoorwerken en geven maar weinig rechtstreekse informatie over de gedwongen tewerkstelling. Toch bieden ze tussen de lijnen door belangrijke inzichten op vlak van de arbeidsomstandigheden, de ongelijke behandeling van de blanke en de zwarte arbeider en vooral op vlak de negentiende-eeuwse visie van de kolonisator op de Congolese bevolking. René Cornet met "*La bataille du rail: la construction du chemin de fer de Matadi au Stanley Pool*" (1958) schrijft eveneens over de aanleg van de spoorlijn.³⁵

36. Het onderzoek naar de gedwongen tewerkstelling ten tijde van de Abir is onder andere gebaseerd op het eerder vermelde werk van Marchal over het rapport van de onderzoekscommissie Janssen. De verslagen van de onderzoekscommissie Janssen zijn te breed om in hun geheel te behandelen binnen dit onderzoek. Om die reden biedt het werk van Jules Marchal een meer praktische bron.³⁶

37. De onderzoekscommissie Janssen voerde een onderzoek van 1 november 1904 tot 8 februari 1905 in Congo. De resultaten van dit onderzoek bevestigden het wanbeleid in de

³² L. GOFFIN, *Le Chemin de Fer Du Congo (Matadi-Stanley-Pool)*, Bruxelles, M. Weissenbruch, 1907, 234p. (Hierna: L. GOFFIN, *Le Chemin de Fer Du Congo (Matadi-Stanley-Pool)*)

³³ L. Trouet, *Le chemin de fer du Congo*, Bruxelles, Goemaere, 1898, 101p. (Hierna: L. Trouet, *Le chemin de fer du Congo*)

³⁴ A. LACROIX, "Trouet Leon" in Acad. Roy. Scienc. D'Outre Mer., *Biographie Belge d'Outre Mer*, T.VI, 1968, col. 1029-1030. (Bron:https://www.kaowarsom.be/documents/bbom/Tome_VI/Trouet.Leon.pdf)

³⁵ R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*, Bruxelles, Editions L. Cuyppers, 1958, 392p. (Hierna: R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*)

³⁶ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie van de onderzoekscommissie in de Kongostaat*, Berchem, EPO, 1988, 251p.

onafhankelijke Congostaat. De commissie bestond uit drie leden. De Italiaan Giacomo Nisco was voorzitter van het Hof van Beroep van Boma sinds 1897. Hij werd door de vorst geselecteerd, omdat hij nuchter omging met de misbruiken in Congo. Hij schreef onder andere dat deze fel overdreven werden. Het tweede commissielid was de Zwitserse jurist Edmond de Schumacher. De commissie werd voorgezeten door Edmond Janssens. Hij was advocaat-generaal bij het Belgische Hof van Cassatie. De heren kregen de bevoegdheid om een onderzoek op grote schaal te voeren. Daarbij kon de commissie vrij kiezen welke gebieden ze onderzocht. Ze mocht daarbij iedereen ondervragen en zodoende kwam ze ongeveer driehonderdzeventig verklaringen. Hoewel er twijfels bestonden over de onpartijdigheid van de commissie, sluiten de bevindingen goed aan bij het rapport van Roger Casement (1864-1916).³⁷

Andere bronnen

38. Roger Casement was een Britse diplomaat van Ierse afkomst. Zijn humanitaire campagne speelde een belangrijke rol bij de openbaring van de gruwelijkheden tijdens het beleid van koning Leopold II. Casement werkte in 1884 in Congo als vrijwilliger voor de AIC en op 20 augustus 1900 benoemde Groot-Brittannië hem tot consul in Congo. Het Britse ministerie van Buitenlandse zaken zond hem in mei 1903 opnieuw naar Congo om te rapporteren over de misdrijven. Hij stelde op 11 december 1903 een vernietigend rapport op over zijn bevindingen.³⁸ Hij bezocht onder andere Boma, Matadi, Leopoldstad en Boven-Congo. Aangezien hij al eerder in Congo was, kon hij de situatie ten tijde van zijn onderzoek vergelijken met de herinnering van zijn eerdere bezoeken. Hij stelde vast dat verscheidene dorpen in 1903 volledig verdwenen waren. Daarnaast stelde hij ook vast dat de bevolking drastisch afgenomen was en dat de mensen bang waren van de blanken. Hij schrijft die ontvolking toe aan de slaapziekte en aan het belastingsysteem.³⁹ Zijn rapport levert een uitermate belangrijke bron van kennis over de wandaden van de Belgische kolonisator in

³⁷ Gebaseerd op: A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 11 en D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 208-209.

³⁸ Dit is de datum van het rapport zelf, de publicatie volgde later.

³⁹ Gebaseerd op: D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 194-198.

Congo-Vrijstaat. Het werk is online raadpleegbaar net zoals de eerder zwakke reactie van de Onafhankelijke Congostaat die zijn vaststellingen hoofdzakelijk als leugens afschrijft.⁴⁰

B EERSTE WERELDOORLOG

Juridische instrumenten

39. Alvorens in te gaan op de gedwongen tewerkstelling tijdens de Eerste Wereldoorlog is het noodzakelijk om de internationale normen met betrekking tot de gedwongen tewerkstelling van de burgerbevolking door een bezettende macht anno 1914 te bestuderen. Het belangrijkste internationaal juridisch instrument voor dit deel van het onderzoek is het Verdrag betreffende de wetten en de gebruiken van de oorlog te land van 1907 (hierna, het Verdrag van 1907).⁴¹ Het verdrag is de codificatie van het internationaal gewoonterecht en het resultaat van de Vredesconferenties in 1899 en 1907 die beide plaatsvonden in Den Haag.⁴² De website van het Rode Kruis publiceert Het Verdrag van 1907 integraal.

40. De bezettende macht in het Etappengebied publiceerde haar verordeningen in het *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der 4. Armee*. De verordeningen verschenen in het Duits, het Nederlands en het Frans en het *Verordnungsblatt* lag ter inzage bij elk gemeentebestuur en kon eveneens aangekocht worden bij de Zivilverwaltung.⁴³ Vandaag is het *Verordnungsblatt* toegankelijk op het internet, alsmede in de faculteitsbibliotheek. De verordeningen geven een inzicht in het beleid van de bezetter en onrechtstreeks ook in het dagelijks leven in het Etappengebied. De wetgevende instrumenten zijn voor dit werk nuttig als controlemiddel voor verwijzingen en analyses in literaire werken.

⁴⁰ *Casement to the Marquess of Lansdowne*, in House of Commons, Accounts and Papers, Vol. 62, 1904, 21-84. (Bron: <https://archive.org/details/CasementReport/page/n1>) (Hierna: R. CASEMENT)

⁴¹ Verdrag van Den Haag (IV), Nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land, BS. 6 november 1910. (Bron: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/195>)

⁴² *Infra*, nrs 162-164.

⁴³ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Filatelistische Studiekring Oost-Vlaanderen, 1999, 12. (Hierna: E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*)

Literatuur⁴⁴

41. De juridische analyse van de relevante verdragsbepalingen voor dit onderzoek is onder andere gebaseerd op het werk van de Amerikaanse professor James Brown Scott (1866-1943). Hij was een expert op het vlak van internationaal recht en schreef meerdere werken over de Vredesconferenties van Den Haag in 1899 en 1907. Zijn werk "*Rapports faits aux Conférences de La Haye de 1899 et 1907 comprenant les commentaires officiels annexés aux projets de conventions et des déclarations rédigés par les diverses commissions qui en étaient chargées*" (1920) geeft, zoals de titel verraaft, de voorbereidende verslagen en debatten op de Conferenties weer.⁴⁵ Het is een onschatbare bron van informatie, omdat de belangentegenstellingen tussen de vergaderende partijen duidelijk naar boven komen. Scott publiceerde samen met de Fransman Albert Geouffre de Lapradelle eveneens een studie over hetzelfde onderwerp. "*Les conférences de la paix de La Haye de 1899 et 1907*" (1927).⁴⁶

42. "*Belgium under the German occupation*" van de hand van Brand Whitlock bespreekt onder andere de propaganda van Duitsland over hun tewerkstellingsbeleid in bezet België.⁴⁷ Brand Whitlock was een Amerikaanse afgevaardigde die tijdens de Eerste Wereldoorlog de voedselvoorziening voor België geleverd door de *Commission for Relief in Belgium* op zich nam. Zijn getuigenis over zijn ervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog bevat veel citaten en doet door de gedetailleerde beschrijvingen denken aan een dagboek. De man had door zijn positie regelmatig contacten met de bezettingsautoriteiten. Hij verbleef in Brussel en was dus waarnemer op de eerste rij.⁴⁸

⁴⁴ Zie eveneens *supra*, nrs. 17-20.

⁴⁵ J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye de 1899 et 1907 comprenant les commentaires officiels annexés aux projets de conventions et des déclarations rédigés par les diverses commissions qui en étaient chargées*, Oxford, Impr de l'Université, 1920, 952p. (Hierna: J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*)

⁴⁶ J.B. SCOTT et A.G. DE LAPRADELLE, *Les conférences de la paix de La Haye de 1899 et 1907*, Paris, A Pédone, 1927. (Hierna: J.B. SCOTT et A.G. DE LAPRADELLE.)

⁴⁷ B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation: a personal narrative*, vol.2, London, Heinemann, 1919, 498p. (Hierna: B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*)

⁴⁸ Gebaseerd op: B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*

43. De Tjech Adolf Solansky zet in zijn doctoraat “*German administration in Belgium*” (1928) het bezettingsregime in bezet België uiteen.⁴⁹ De jurist beschrijft de omgang van de bezetter met de bevolking en bekijkt de gebeurtenissen vanuit een juridische invalshoek. Het werk is bijzonder relevant, omdat het op eenvoudige wijze de administratie uiteenzet en ingaat op de resultaten van de naoorlogse onderzoekscommissie “*Völkerrecht im Weltkriege*”.

Archief en andere bronnen

44. Het Algemeen Rijksarchief te Brussel bevat informatie over de gedwongen tewerkstelling van de burgers uit Lochristi.⁵⁰ Op basis van microfilmlijsten kunnen de namen van de slachtoffers van gedwongen tewerkstelling die, ten tijde van de Eerste Wereldoorlog in Lochristi geboren waren en woonden, geraadpleegd worden. Vervolgens kan dossier per dossier het verleden van de gemeente worden ontrafeld. Sommige dossiers bevatten niet meer dan een inlichtingenformulier, terwijl andere dossiers eveneens brieven en andere informatie bevatten. Het archiefonderzoek in het Algemeen Rijksarchief leverde na lang zoeken een handgeschreven “conferentiewerk” over het verloop van de oorlog op.⁵¹ Het document was door een plaatselijke leraar opgetekend. Het persarchief van Leo van Puyvelde bevindt zich eveneens in het Algemeen Rijksarchief en bevat krantenknipsels over de gedwongen tewerkstelling en deportatie van Belgische burgers.⁵²

45. Het oorlogsarchief van Oost-Vlaanderen kan worden geraadpleegd in het Rijksarchief te Gent. Het dossier over Lochristi bevat een aantal brieven aan de burgemeester vanwege de bezetter. Ook het parochiearchief van de Sint-Niklaaskerk kan in het Rijksarchief te Gent

⁴⁹ A. SOLANSKY, *German administration in Belgium*, New York, X, 1928, 181p. (Hierna: A. SOLANSKY, *German administration*)

⁵⁰ Brussel, Algemeen Rijksarchief, WO 1. *Hoofdc commissie van Weggevoerde, Opgeëiste en burgerlijke Gevangenen*, I563, *Lochristi 1921*, 1615-1617. (Hierna: AR, I563, *Lochristi 1921*); Brussel, Algemeen Rijksarchief, *FOD Sociale Zekerheid. DG Oorlogsslachtoffers. Dossiers van burgerlijke Oorlogsslachtoffers 14-18*, F 1920. (Hierna: AR, F1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*)

⁵¹ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Verzameling oorlogsdagboeken en -verslagen van de Commissie voor de Oorlogsarchieven 1914-1935, I507, Henri Spae, *Conferentiewerk: Lochristi gedurende den Wereldoorlog*, fol. 42. (Hierna: AR I507, *Conferentiewerk: Lochristi gedurende den Wereldoorlog*)

⁵² Brussel, Algemeen Rijksarchief, WO I. *Verzameling oorlogsdokumentatie van Leo Van Puyvelde, 1544 – 10, De Duitse bezetting (vooral deportaties en reacties hierop, met aantekeningen en documentatie), 1916-1918.* (Hierna: AR, WO I. *Verzameling oorlogsdokumentatie van Leo Van Puyvelde*)

geraadpleegd worden. Het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis van de heemkundige kring “de Oost-Oudburg”, in het Groot-Begijnhof van Sint-Amandsberg, leverde eveneens interessante kennis op over de geschiedenis van Lochristi.

C TWEEDE WERELDOORLOG

Juridische instrumenten

46. De verdragstekst van de Forced Labour Convention (C29) van 28 juni 1930 kan op het internet geraadpleegd worden. De website van de *International Labour Organisation* bevat een link naar het rapport van het verloop van de Conferentie.⁵³ Het document bevat de vragenlijsten en de antwoorden die met het oog op de Conferentie aan de verdragsluitende partijen werden toegezonden. In het document zijn eveneens de opmerkingen van het expertencomité bij de ILO opgenomen. Het rapport heeft voor dit werk belangrijke inzichten over de redactie van de verdragstekst opgeleverd, waardoor we een duidelijker beeld verkrijgen voor een teleologische interpretatie van die rechtsnormen.

47. De verordeningen van de Duitse bezetter werden gepubliceerd in het “*Verordnungsblatt der Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich.*” Deze bladen zijn raadpleegbaar in het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij. De *Verordnungsblätter* werden opgesteld in de huidige drie landstalen. Dit publicatieblad vervult voor dit onderzoek eenzelfde rol als de *Verordnungblätter* uit de Eerste Wereldoorlog.⁵⁴

Literatuur⁵⁵

48. “*The German occupation of Belgium 1940-1944*” van Werner Warmbrunn dateert van 1993.⁵⁶ De Amerikaanse auteur werd geboren in Duitsland en haalde zijn doctoraat aan de

⁵³ *ILO Rep.30B09/5 (1930)*, Report 1: forced labour 7 juni 1930, International Labour Conference, fourteenth session, Geneva, 227p. (Hierna: *ILO Rep.30B09/5 (1930)*, Report 1)

⁵⁴ *Supra*, nr 40.

⁵⁵ *Supra*, nrs 21-24.

⁵⁶ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium 1940-1944*, New York, Peter Lang, 1993, 356p. (Hierna: W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*)

universiteit van Stanford. Het werk geeft een algemeen beeld van de bezetting in België en biedt op die manier een interessant aanvangspunt voor het algemeen deel over de Tweede Wereldoorlog.

49. Een andere belangrijke literaire bron is het werk *“Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940-1944”*, (1975) van Mark van den Wijngaert.⁵⁷ Het werk omschrijft de werking van het Comité van de secretarissen-generaal en hun interactie met de bezetter. De secretarissen-generaal waren hooggeplaatste Belgische ambtenaren aan het hoofd van de ministeriële departementen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De studie zelf is gebaseerd op archiefmateriaal afkomstig van de verschillende secretarissen-generaal en biedt een belangrijke inkijk op het bestuur van het land tijdens de oorlog.

50. Jean Culot schreef een belangrijk artikel in het tijdschrift *“Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog”* (1970). Zijn bijdrage *“Het gebruik van Belgische arbeidskrachten en het probleem van de werkweigeraars”* werd oorspronkelijk in het Frans geschreven.⁵⁸ De bijdrage beschrijft de arbeidsinstellingen van het bezettingsregime en de ontwikkeling van de arbeidspolitiek van vrijwillige naar gedwongen tewerkstelling in bezet België. Het werk beschrijft onder andere hoe de Belgische arbeidsinstellingen steeds meer aan de Duitse invloed onderworpen worden.

Archief en andere bronnen

51. De informatie over de gedwongen tewerkstelling te Lochristi is raadpleegbaar in het SOMA. De archiefdienst oorlogsslachtoffers bevat dossiers van burgers die na de oorlog een aanvraag tot erkenning als werkweigeraar, gedepoteerde of opgeëiste hebben ingediend,

⁵⁷ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940-1944*, Brussel, Paleis der Academiën, 1975, 325p. (Hierna: M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*)

⁵⁸ J. CULOT, “Het gebruik van Belgische arbeidskrachten en het probleem van de werkweigeraars”, *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, jaargang augustus 1970, nr. 1, pp. 33-66. (Hierna: J. CULOT, “Het gebruik van Belgische arbeidskrachten”)

met het oog op het verkrijgen van een staatsuitkering. Voor dit werk is een selectie gemaakt uit de vele dossiers van de inwoners uit Lochristi, op basis van het geboortjaar en de status van werkweigeraar of gedeporteerde. Het is vermeldenswaardig dat enkel de burgers die slachtoffer werden van gedwongen tewerkstelling in deze dossiers voorkomen. De vrijwillige arbeiders bleven met andere woorden grotendeels verborgen.

52. Het SOMA heeft een omvangrijke bibliotheek met onder ander werken over de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast heeft het Soma een aantal kranten gepubliceerd tijdens de Tweede Wereldoorlog gebundeld per thema in de reeks *“De oorlogskranten”*. De oorlogskranten bevatten per thema een aantal heruitgaven van kranten aangevuld met artikels van specialisten over dat onderwerp. Voor dit werk waren hoofdzakelijk nummer 24 *“Verplichte tewerkstelling, deportaties van werkloze Belgen naar Duitsland”* en nummer 11 *Wie bestuurt het land? De Belgische politiek van het minste kwaad”*, van belang.⁵⁹

⁵⁹ ANDERLECHT, SOMA, *De oorlogskranten: een unieke collectieve oorspronkelijke dagbladen uit de Tweede Wereldoorlog 1940-1945*, nrs. 11 en 24.

DEEL 1: SITUERING DE ONAFHANKELIJKE CONGOSTAAT

53. De *Association International du Congo* (hierna, AIC) was op papier een organisatie met filantropische en wetenschappelijke doeleinden. De AIC beheerde een aantal missieposten in het Congobekken en deed oproepen voor een humanitair bestuur voor de inlanders. Daarnaast pleitte de AIC voor absolute vrijhandel ten gunste van alle mogendheden. In werkelijkheid was de AIC niet veel meer dan een constructie van de koning der Belgen om zijn koloniale ambities te verwezenlijken. Koning Leopold II was echter niet de enige die zijn oog had laten vallen op het Congobekken. Lissabon, Parijs en Berlijn aasden eveneens op dit uitgestrekte Afrikaanse gebied, dat nog niet op grote schaal door het Westen was ingenomen. Koning Leopold had de gave om mensen tegen elkaar uit te spelen en zijn wil door te drijven.

54. Groot-Brittannië voerde in de tweede helft van de negentiende eeuw een fervente strijd tegen de slavenhandel. Hoewel de Britse regering haar twijfels had over de Portugese goede voornemens inzake de slavenhandel, was het bereid om Portugees Congo te steunen, al was het maar om Frankrijk een hak te zetten. De Fransen stonden immers bekend om hun protectionisme. Groot-Brittannië vreesde handelsbeperkingen als Frankrijk controle over de rivierbedding zou krijgen. Het resultaat van deze politiek was het Anglo-Portugees verdrag van 1884. Londen ging akkoord met het Portugees initiatief in het Congobekken op voorwaarde dat de vrijhandel gerespecteerd werd en op voorwaarde dat de andere mogendheden hiermee instemden.⁶⁰

55. Dat deden ze echter niet. Vanuit Frankrijk en Duitsland kwam veel protest tegen het verdrag. Hoewel beide landen zich konden vinden in de vrijhandel, konden ze maar moeilijk aanvaarden dat Londen op eigen houtje Portugal selecteerde om dat doel te bereiken.⁶¹ Frankrijk was omstreeks 1882 in belangrijke mate aanwezig in Congo-Brazzaville en Parijs vreesde een Britse overname van de posten van de AIC als het avontuur van de Belgische

⁶⁰ Gebaseerd op: M. EWANS, *European Atrocity, African Catastrophe. Leopold II, the Congo Free State and its Aftermath*, London, RoutledgeCurzon, 2002, 77-83.

⁶¹ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 88.

vorst in het water viel. Het falen van de AIC was volgens de toenmalige Franse minister van Buitenlandse zaken immers slechts een kwestie van tijd.⁶²



Figuur 1: De vlag van de Onafhankelijke Congostaat

56. Koning Leopold voerde intussen een intensieve campagne ter erkenning van zijn AIC als een soevereine entiteit. De Verenigde Staten erkenden in 1894 als eerste de blauwe vlag met de gele ster als de vlag van een “friendly nation”. Niet veel later volgden de Europese mogendheden met Duitsland op kop. Koning Leopold maakte gebruik van het onderlinge

wantrouwen tussen de grootmachten. Hij bood mooie concepten, zoals de strijd tegen de slavenhandel en de begeerde vrijhandel. Beide beloften waren immers de wens van iedereen. Ten gevolge van de erkenning kon de AIC, een private organisatie, soevereine rechten over Congo uitoefenen.⁶³

⁶² M. EWANS, *European Atrocity, African Catastrophe. Leopold II, the Congo Free State and its Aftermath*, London, RoutledgeCurzon, 2002, 77-83.

⁶³ *Ibid.*

HOOFDSTUK 1: HET INTERNATIONAAL RECHT TEN TIJDE VAN DE ONAFHANKELIJKE CONGOSTAAT

“The Berlin Conference was consequently dealing with colonialism in evolution. It had the merit of drawing up the first international treaty prescribing the responsibilities of the colonial powers towards the indigenous populations.”⁶⁴

1 De West-Afrika-conferentie van Berlijn in 1885

57. Tegen de achtergrond van dit diplomatiek kluwen riepen Berlijn en Parijs een internationale conferentie samen. De grootmachten wensten de vrijhandel aan de Congomonding in een internationaal instrument te gieten. De West-Afrika conferentie van Berlijn, onder leiding van Otto von Bismarck, vormt het startpunt van het internationaal recht over gedwongen tewerkstelling. In 1885 bestond er nog geen internationale juridische strijd tegen de gedwongen tewerkstelling *sensu stricto*. De strijd tegen de slavernij en de slavenhandel was echter wel gaande. Toch kunnen zowel de Algemene Akte van de Conferentie van Berlijn (hierna, de Algemene Akte van 1885) als de Algemene Akte van de Conferentie van Brussel (hierna, de Algemene Akte van 1890) niet ontbreken in deze studie naar de gedwongen tewerkstelling in de Onafhankelijke Congostaat. Het zijn immers de twee belangrijkste internationaalrechtelijke instrumenten uit die tijd die inzicht geven in de houding tegenover gedwongen tewerkstelling in de kolonies.

58. Uit de preambule bij de Algemene Akte van 1885 volgen een drietal duidelijke doelstellingen:

- 1) De handelsvrijheid in het Congobekken en de garantie op de vrijheid van scheepvaart op de Congo en de Niger.

⁶⁴ G. DE COURCEL, “The Berlin Act of 26 february 1885” in S. FÖRSTER, W. J. MOMMSEN and R. ROBINSON, *Bismarck Europe and Africa, The Berlin Africa Conference 1884-1885 and the Onset of Partition*, The German Historical Institute London, Oxford University Press, 1988, 257. (Hierna: G. DE COURCEL, “The Berlin Act of 26 february 1885”)

- 2) De strijd tegen de slavenhandel.
- 3) Het opstellen van een aantal universele regels voor de toekomstige bezetting van de Afrikaanse kust en de Congoese neutraliteit in een eventueel conflict.⁶⁵

59. De mogendheden beschouwden de vrijhandel als prioriteit. Dat blijkt uit haar positie aan het begin van de akte. De vrije toegang tot het Congo-bekken werd de regel. De AIC mocht geen belastingen heffen, tenzij ter compensatie voor uitgaven die de handel ten goede komen. De staat mocht geen invoerheffingen vragen noch monopolieposities of andere privileges verlenen.⁶⁶ Dit was een belangrijke beperking van de inkomsten van de (latere) Congo-Vrijstaat. De staat diende haar inkomsten te halen uit export.

60. De Algemene Akte van 1885 bevat in het hoofdstuk over handelsvrijheid bepalingen over de rechten van de inheemse bevolking. *“All the powers exercising sovereign rights or influence in the aforesaid territories bind themselves to watch over the preservation of the native tribes, and care for the improvement of the conditions of their moral and material well-being, and to help in suppressing slavery, and especially the slave trade, [...]”*.⁶⁷ Deze bepaling rept met geen woord over gedwongen tewerkstelling sensu stricto. Toch is het belang van dit artikel niet te verwaarlozen. Anno 1885 was de opname van dergelijke rechten immers uiterst zeldzaam in artikelen met betrekking tot de handel. De aandacht voor de rechten van de inboorlingen komt eveneens tot uiting in artikel 6: *“Freedom of conscience and religious toleration are expressly guaranteed to the natives, no less than to subjects and to foreigners.”*

61. De ogenschijnlijk liberale bepalingen ten behoeve van de inheemse bevolking waren echter niet meer dan principiële verklaringen, zodat hun praktische gevolgen dan ook beperkt bleven.⁶⁸ Desalniettemin getuigden ze wel van een belangrijke mentaliteitswijziging. Het

⁶⁵ Zie: Algemene Akte van de Conferentie van Berlijn, 1885. (Hierna: Algemene Akte, 1885)

⁶⁶ Art. 2-5 Algemene Akte, 1885.

⁶⁷ Art. 6 Algemene Akte, 1885.

⁶⁸ G. DE COURCEL, “The Berlin Act of 26 february 1885”, 257.

welzijn van de inheemse bevolking in de koloniën begon een internationale aangelegenheid te worden.⁶⁹

62. Het tweede hoofdstuk van de Algemene Akte van 1885 bevat een verklaring met betrekking tot de slavenhandel. Slavenhandel was reeds verboden door de Conferentie van Wenen van 1815 en werd sindsdien fel bestreden. Het Weense Congres was de eerste grote internationale stap in de evolutie tot criminalisering van de slavenhandel en de slavernij.⁷⁰ In de jaren voor 1885 hadden de internationale mogendheden hun handen vol aan de strijd tegen de slavenhandel op zee.⁷¹ De Europese koloniale machten hadden reeds in hun nationale wetgeving de slavernij in hun kolonies verboden.⁷² De verdragspartijen voegden op de Conferentie van Berlijn het verbod op de slavenhandel op het Afrikaanse Continent toe aan het internationaal recht.⁷³

63. Deze evolutie mag echter niet overdreven worden. Het toepassingsgebied van dat verbod te land was beperkt tot het Congo-bekken en de uitvoering ervan hing af van de goodwill van de soevereine verdragspartijen.⁷⁴ De mogendheden verklaren hieromtrent dat: “[...], *these territories may not serve as a market or means of transit for the trade in slaves, of whatever race they may be.*”⁷⁵

64. Het derde tot en met het vijfde hoofdstuk behandelen de neutraliteit en de vrije scheepvaart op de Congo en de Niger met inbegrip van hun zijtakken. Op die manier hoopten de grootmachten de handelsvrijheid te garanderen en de vrede te handhaven.⁷⁶ Het zesde

⁶⁹ S. MIERS, “Humanitarianism at Berlin: Myth or Reality?”, S. FÖRSTER, W. J. MOMMSEN and R. ROBINSON, *Bismarck Europe and Africa, The Berlin Africa Conference 1884-1885 and the Onset of Partition*, The German Historical Institute London, Oxford University Press, 1988, 343. (Hierna: S. MIERS, “Humanitarianism at Berlin: Myth or Reality?”)

⁷⁰ S. MIERS, “Humanitarianism at Berlin: Myth or Reality?”, 332.

⁷¹ G. DE COURCEL, “The Berlin Act of 26 february 1885”, 257.

⁷² S. MIERS, “Humanitarianism at Berlin: Myth or Reality?”, 334.

⁷³ G. DE COURCEL, “The Berlin Act of 26 february 1885”, 260.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ Art. 9 Algemene Akte, 1885.

⁷⁶ Zie bv: Art. 10 Algemene Akte, 1885.

hoofdstuk wijst op het belang van de feitelijke inbezitname indien een natie rechten wil doen gelden op het Congobekken. Daarbij moet die natie de andere mogendheden formeel op de hoogte brengen van dat voornemen.

65. De Conferentie van Berlijn was daarnaast ook belangrijk voor Congo. De grootmachten gaven de AIC hun zegen om het Congobekken te besturen.⁷⁷ De mogendheden waren vooral geïnteresseerd in de kustlijn van Congo waardoor er opvallend weinig tegenstand was om de AIC uitgestrekte stukken land toe te kennen. De koloniale machten veronderstelden immers dat ze hun akkoord gaven aan een internationale kolonie die openstond voor vrije handel.⁷⁸ Eens de AIC als soeverein over het gebied erkend was, trad de Belgische vorst uit de schaduw. Na de parlementaire goedkeuring in april 1885 vormde België een personele Unie met de Onafhankelijke Congostaat met koning Leopold II als staatshoofd. Bij koninklijk besluit van 29 mei 1885 veranderde koning Leopold de naam van zijn onderneming naar "*Etat Indépendant du Congo*".⁷⁹ Enkel de blauwe vlag met de gele ster bleef ongewijzigd.

66. Hoewel de liberale ontwikkelingen in verband met de strijd tegen de slavenhandel toe te juichen vallen, reppen de verdragsluitende partijen in de Algemene Akte met geen woord over een verbod op gedwongen tewerkstelling van de inboorlingen.

2 De Conferentie van Brussel⁸⁰ van 18 november 1889

67. Hoewel de verdragspartijen beloofd hadden een belangrijke verbetering teweeg te brengen in de inheemse morele en materiële levensomstandigheden, was dit in de praktijk alles behalve het geval. De strijd tegen de slavenhandel verliep moeizaam. Om aan de problemen tegemoet te komen, nam Groot-Brittannië het initiatief voor een nieuwe Conferentie. De bijeenkomst vond plaats in Brussel en tussen 1889 en 1890 vergaderden de verdragspartijen bij de Akte van Berlijn en de vertegenwoordigers van de Congostaat, over het

⁷⁷ De Verenigde Staten en Duitsland hadden de vlag van de AIC reeds erkend.

⁷⁸ A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, 92.

⁷⁹ *Ibid.*, 93.

⁸⁰ Het betreft een algemene Anti-Slavernij conferentie die dus niet beperkt was tot de Onafhankelijke Congostaat.

slavernij-vraagstuk.⁸¹ Het doel van de grootmachten was om hun eerdere verklaringen te preciseren.⁸² De Belgische vorst zag de conferentie eerder als een kans om een aantal vervelende handelsbeperkingen te lozen en zodoende zijn greep op Congo te verstevigen.⁸³

68. De Algemene Akte van 1890 viseert zowel de slavenhandel te land als op zee en was overigens niet beperkt tot Congo-Vrijstaat. In het eerste artikel verklaren de verdragsluitende staten wat volgens hen “*the most effective means for counteracting Slave Trade*” zijn. Eerst en vooral was de uitbouw van een goede administratieve, juridische en militaire organisatie in de Afrikaanse kolonies onontbeerlijk.⁸⁴ Een goed uitgebouwd staatsapparaat kon de slavenhandel immers op een degelijke manier localiseren en uitroeien.

69. De Algemene Akte van 1890 koppelt de aanleg van telegraaflijnen en spoorwegen aan de strijd tegen de slavenhandel.⁸⁵ De communicatie tussen de missieposten en de uitbouw van de economie zou alleen de inheemse bevolking ten goede komen. Op die manier kon de kolonisator de slavernij op een efficiëntere wijze bestrijden. De missieposten dienden met elkaar en met de kust in verbinding te staan en daarvoor waren telegraaflijnen, wegen en spoorwegen een must.⁸⁶ De opname en het overwegend karakter van dergelijke maatregelen in een anti-slavernij verdrag is opvallend. De invloed van Koning Leopold, die alles wat te maken had met de efficiënte uitbouw van zijn kolonie in een anti-slavernij jasje goot, is onmiskenbaar aanwezig in de Algemene Akte van 1890. Zodoende probeerde hij de mogelijkheden te overtuigen om het verbod op invoerheffingen te laten vallen. Die spoorwegen zouden immers geld kosten.⁸⁷

⁸¹ G. DE COURCEL, “The Berlin Act of 26 february 1885”, 260.

⁸² Art. 3 Algemene Akte van de Conferentie van Brussel, 1890. (Hierna: Algemene Akte, 1890)

⁸³ A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, 98-99.

⁸⁴ A.B. KEITH, *The Belgian Congo and the Berlin Act*, Oxford, Oxford University Press, 1919, 78.; Art. 1.1 Algemene Akte, 1890.

⁸⁵ Art. 1.5 en 1.4 Algemene Akte, 1890; N. ASCHERSON, *De biografie van Leopold II. De koning nv*, Brussel, Manteau, 2002, 186.

⁸⁶ L. CHATELET, *België en de slavenhandel in Kongo-vrijstaat (1889-1890)*, onuitg. masterproef geschiedenis Ugent, 1983, 87.

⁸⁷ *Ibid.*

70. Er was eveneens nood aan de uitbouw van sterke stations en missieposten, zodat de kolonisator de konvoeien van de slavenhandel kon controleren en kon ingrijpen waar nodig.⁸⁸ *“In the regions of the coast known to serve habitually as places of passage or terminal points for slave traffic, [...], as well as the points of intersection of the principal caravan routes, [...], post shall be established.”*⁸⁹

71. In tegenstelling tot de zwakke morele veroordeling van de slavenhandel op het Congres van Wenen in 1815 en de mooie beloftes in de Algemene Akte van de Conferentie van Berlijn, bevat de Algemene Akte van 1890 concretere beleidspunten.⁹⁰ Overeenkomstig artikel 5 dienden de verdragspartijen hun strafwetten met betrekking tot *de gewelds- en levensdelicten*⁹¹ toe te passen op iedereen die participeert aan de slavenhandel. Deze maatregel is duidelijk concreter dan een louter algemene verplichting om de inheemse bevolking te beschermen uit de Algemene Akte van 1885. Het artikel voegt een manier toe om het doel te bereiken.

72. De kolonisator had tevens de plicht om de bevrijde slaven te beschermen en hen van bestaansmiddelen te voorzien.⁹² De Algemene Akte van 1890 kent zodoende een aantal rechten toe aan bevrijde slaven.⁹³ De mogendheden moesten hen binnen het jaar naar hun heimat terugsturen. Wanneer dit niet lukte, diende de kolonisator zelf in het levensonderhoud van de ex-slaven te voorzien. De Algemene Akte van 1890 voorzag echter nergens in een expliciet verbod op gedwongen tewerkstelling van de inboorlingen.

⁸⁸ Art. 15, Algemene Akte, 1890.

⁸⁹ Art. 16, Algemene Akte, 1890.

⁹⁰ Zie bv: art 5-7 en art 15-19 Algemene Akte, 1890.

⁹¹ eigen cursivering, vrij vertaald: “grave offences against the person”.

⁹² Art. 18, Algemene Akte, 1890.

⁹³ Zie bv: Art. 6: Het recht op hulp om terug naar de heimat te keren. Art 7: Het recht op bescherming vanwege de verdragsluitende staten.

HOOFDSTUK 2: DE UITBOUW VAN DE ONAFHANKELIJKE CONGOSTAAT

1 De financiële structuur

73. Om de gedwongen tewerkstelling van de inheemse bevolking te begrijpen, is een basisinzicht in de financiële en economische structuur van de Congostaat onontbeerlijk. Hieruit blijkt immers de hebzucht van de Belgische kolonisator en de vorst in het bijzonder. De vrijstaat liep belangrijke inkomsten mis door het eerder besproken verbod op invoerheffingen.⁹⁴ De staat moest met andere woorden haar kas spijzen door exportheffingen, want ook de belastingen op de Europeanen waren uit den boze. Zelfs de inheemse bevolking bleef in de eerste vijf jaar gespaard van publieke bijdragen.⁹⁵

74. Koning Leopold hoopte snel grote winsten te boeken en investeerde bijna heel zijn privévermogen in de kolonie. De staatsuitgaven van de Vrijstaat werden tot 1887 bijna volledig door de vorst ten laste genomen. De uitbouw van de administratie en de infrastructuur kostten hem tegen 1890 om en bij de negentien miljoen frank. De gehoopte winsten bleven echter uit, zodat de vorst noodgedwongen op zoek ging naar geld om Congo en zichzelf van een faillissement te besparen.⁹⁶ Hij sleutelde aan de handicaps van de Conferentie van Berlijn en bedankte de Belgische staat voor krediet. In 1890 boekte de kroon een overwinning. De grootmachten gaven hun akkoord met een invoerheffing van tien procent.⁹⁷ Ze konden zich vinden in het argument dat de staat zonder deze inkomsten geen effectieve strijd tegen de slavenhandel kon voeren. De vorst was er zodoende nogmaals in geslaagd om zijn zin door te drijven en zo zijn greep op Congo te verstevigen. De

⁹⁴ *Supra*, nr. 59.

⁹⁵ D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 94.

⁹⁶ D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 92-93.; A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, 97-98.

⁹⁷ Declaration by the General Act of the Brussels Conference relative to the African slave trade, 2 July 1890, Great Britain Treaties 1837-1901, No. 7., 1892., 65.

Onafhankelijke Congostaat begon eveneens vanaf 1890 belastingen te heffen op de inheemse bevolking.⁹⁸

75. Vanaf 1891 maakte een reeks decreten betreffende het *régime domaniaal*, een einde aan de vrijhandel in het Congo-bekken.⁹⁹ De staat had reeds op 1 juli 1885 alle vacante gronden geconfisceerd.¹⁰⁰ Het gevolg was dat alle gronden met inbegrip van hun rijkdommen, die de inheemse bevolking niet bewoonden of bewerkten, aan de staat toebehoorden. Aanvankelijk bracht deze beslissing in de praktijk weinig verandering teweeg op het vlak van de vrijhandel. De afspraken, vervat in de Akte van Berlijn van 1885, werden keurig nageleefd.

76. Dit veranderde echter wanneer de kroon ontdekte dat de grondeigendom de vorst toen reeds geld kon opbrengen. De staat begon op koninklijk bevel het *régime domaniaal* toe te passen.¹⁰¹ De gevolgen waren ingrijpend omdat producten zoals ivoor en rubber alleen nog maar aan de staat verkocht mochten worden. Handelaars en privé-maatschappijen konden niet langer vrij en naar believen handel drijven in het Congo-bekken.¹⁰² Wanneer bijvoorbeeld een Congolees een olifant buitmaakte en nadien de ivoeren slagstanden verkocht aan een Europese handelaar, beroofde hij eigenlijk de staat. Het dier leefde immers op publiek domein en was dus staatseigendom. Wanneer een Europese zakenman de slagstanden kocht van de inboorling maakte de handelaar zich schuldig aan heling.¹⁰³ Het *régime domaniaal* hield met andere woorden in dat geen enkele handelaar (op bepaalde gebieden na) de overheid links kon laten liggen.

⁹⁸ A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, 97-98.

⁹⁹ Zie bv. Décret de 30 oktober 1892 concernant l'exploitation du caoutchouc dans les terres domaniales, *BO.* octobre 1892, No. 10.

¹⁰⁰ "Nul n'a le droit d'occuper sans titre des terres vacantes, ni de déposséder les indigènes des terres qu'ils occupent; les terres vacantes doivent être considérées comme appartenant à l'État." (Bron: art 2 Ordonnance du Gouverneur Général du 1 juillet 1885, *BO.* 1885, No.2) ; Art. 6, décret de 9 août 1893 concernant la vente et location des biens domaniaux, *BO.* mai-octobre 1893, No. 5-10. (Het artikel regelt o.a. de rechten van de inlanders binnen de concessiegebieden.); F. COOPMAN, *Gouverneur-generaal Th. Wahis en de anti-Kongolese campagne*, onuitg. thesis letteren en wijsbegeerten Ugent, 2007, 24.; D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 91.

¹⁰¹ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 251.

¹⁰² D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 91.

¹⁰³ D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 93.

77. Het was voor de overheid echter onmogelijk om op een efficiënte wijze het uitgestrekte grondgebied volledig te exploiteren. Om die reden werden omstreeks 1892 grote gebieden in concessie gegeven aan privé-maatschappijen, waarin de overheid en haar vorst een sterke financiële controle hielden.¹⁰⁴ De concessiemaatschappijen kregen rechten op de rijkdommen van het grondgebied en de zogenaamde *droits de police*. Dit hield in dat de concessiehouders gewapende mannen mochten tewerkstellen.¹⁰⁵ De Anversoise kreeg het recht om een stuk land van 160.000 km² te ontginnen en ook de Abir kreeg een gelijkaardige vergunning.¹⁰⁶ De vorst trakteerde zichzelf op een gebied van ongeveer 250 000 km². Het Kroondomein was in omvang bijna het tienvoud van de oppervlakte van België.¹⁰⁷ Zodoende werd Congo Vrijstaat in drie economische zones verdeeld: *La domaine de la couronne*, de concessiegebieden¹⁰⁸ en het *domaine privé*.¹⁰⁹ Het systeem voor de structurele roofofbouw stond eindelijk op punt.

78. Het was koning Leopold zelf die het idee opperde om de exploitatie van zijn Vrijstaat te stimuleren door een premiestelsel. De mannen die rubber aanleverden, kregen een vergoeding afhankelijk van de hoeveelheid rubber.¹¹⁰ Zodoende dreven de overheidsambtenaren handel en misbruikten ze hun staatsmacht met het oog op winst. De *Force Publique* werd ingeschakeld om de inheemse bevolking te dwingen om “handel te drijven” met de staat.¹¹¹ De overheid schakelde, op aandringen van de vorst, de inheemse bevolking in om de rubber te oogsten. De districtscommissarissen werden in 1890 door gouverneur-generaal Camille Janssen (1837-1926) gemotiveerd met een premie van 10

¹⁰⁴ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 510.; D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 95.

¹⁰⁵ R. Casement, 42.

¹⁰⁶ D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 101.

¹⁰⁷ *Ibid.*

¹⁰⁸ Andere voorbeelden zijn: de Compagnie du Katanga en de Compagnie des Grands Lacs. Zij kregen eveneens enorme gebieden in concessie.

¹⁰⁹ M. VANCANNEYT, *Een economische geschiedenis van Albert Thys (1876-1908)*, Onuitg. thesis Geschiedenis Ugent, 2008, 86-87.; *BO*. 1893, pp. 213-215.

¹¹⁰ A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, 164.

¹¹¹ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 206.

centiem per kilogram rubber.¹¹² Janssen handelde op bevel van koning Leopold II. Hij zou later ontslag nemen, omdat hij het niet eens was met dit beleid van de vorst.¹¹³

79. Het behoeft geen verdere uitleg dat dit systeem ingegeven is door winstogmerken. Vanaf 1890 begon de druk op de Congoese bevolking toe te nemen. De confiscatie van de vacante gronden en de exploitatie door de staat en de concessiemaatschappijen waren het startschot van de grote misbruiken. Hoewel vele naaste medewerkers van Leopold zich verzetten tegen deze omwenteling, konden ze hem geen strobreed in de weg leggen. De hebzucht van de tweede koning der Belgen bleef net als zijn eigenzinnigheid onveranderd tot aan zijn overlijden in 1909.

2 De overheidsorganisatie van de Onafhankelijke Congostaat

2.1 DE ADMINISTRATIE

80. Het bestuur van het op één na grootste gebied in Afrika was gevestigd op twee verschillende continenten. De centrale administratie bestuurde vanuit Brussel, terwijl de lokale administratie haar hoofdzetel had te Boma.¹¹⁴ Helemaal aan de top zond de Belgische vorst bevelen aan zijn ambtenaren. De centrale Congoese administratie in Brussel omvatte slechts drie departementen: binnenlandse zaken en justitie, buitenlandse zaken en het departement financiën. De vorst selecteerde voor elk departement een beheerder-generaal.¹¹⁵ Deze functie was vergelijkbaar met die van een minister. De vorst benoemde Edmond van Eetvelde (1852-1925)¹¹⁶ in 1894 tot enige staatssecretaris in Brussel. Zijn functie

¹¹² D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 95.

¹¹³ D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 95.

¹¹⁴ Vandaag nog steeds Boma

¹¹⁵ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 101.

¹¹⁶ Edmond van Eetvelde werd geboren te Postel op 21 april 1852. Na een succesvolle carrière als consul-generaal in Indië werd hij een van de naaste medewerkers van de koning. Hij was oorspronkelijk beheerder-generaal van het departement buitenlandse zaken. Van Eetvelde onderhandelde met de concessiehouders over de concessiegebieden. (Bron: A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 101.; Wikipedia.)

steeg boven de hiervoor vermelde afdelingen uit. Vanaf dan werd Van Eetvelde in zijn taak bijgestaan door drie secretarissen-generaal¹¹⁷ van deze departementen.¹¹⁸

81. Koning Leopold kon als absolute heerser naar believen ambtenaren benoemen en ontslaan. Wanneer Beernaert en Banning hun ongenoegen lieten blijken over het *régime domanial*, stuurde Leopold hen onmiddellijk de laan uit.¹¹⁹ Deze persoonlijke, ongebreidelde macht was in grote mate toe te schrijven aan de nalatigheid van de Conferentie van Berlijn die de gevaren hiervan niet had voorzien. Die fout was een belangrijke oorzaak van de gedwongen tewerkstelling van de inheemse bevolking. Koning Leopold hoefde aan niemand verantwoording af te leggen en kon zo ongestoord zijn administratie bevelen om snel veel winsten te maken.¹²⁰

82. Op Afrikaanse bodem stond de koloniale onderneming onder leiding van een gouverneur-generaal en een aantal vice-gouverneurs-generaal. Wanneer de gouverneur-generaal afwezig was, werd hij vervangen door een waarnemend gouverneur-generaal. Het Congolese grondgebied bestond uit veertien provincies die bestuurd werden door commissarissen-generaal. Een provincie was onderverdeeld in districten met een districtcommissaris aan het hoofd en een district viel uiteen in verschillende sectoren onder leiding van een sectorchef. Helemaal onderaan deze piramide stonden de posten onder leiding van een postchef.¹²¹

¹¹⁷ De term beheerder-generaal veranderde later naar secretaris-generaal.

¹¹⁸ F. COOPMAN, *Gouverneur-generaal Th. Wahis en de anti-Kongolese campagne*, onuitg. thesis letteren en wijsbegeerten Ugent, 2007, 30.

¹¹⁹ Beernaert en Banning waren beiden naaste medewerkers van de koning. Ze stonden mee aan de wieg van de AIA. Beide heren konden zich echter niet verzoenen met de economische politiek en het daaruit voortvloeiende terreurbewind dat de Belgische vorst in Congo omstreeks 1890 op poten begon te zetten.

¹²⁰ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 251.

¹²¹ F. COOPMAN, *Gouverneur-generaal Th. Wahis en de anti-Kongolese campagne*, onuitg. thesis letteren en wijsbegeerten Ugent, 2007, 31.; D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 75.



Kaart 1 overzicht van de districten (Bron: A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, kaart 3)

2.2 GOUVERNEUR-GENERAAL WAHIS

83. Een belangrijke gouverneur-generaal was Théophile Théodore Wahis (1844-1921). Hij werd geboren te Menen op 27 april 1844. Na een succesvolle militaire carrière in het Belgisch leger ontpopte de West-Vlaming zich tot gouverneur-generaal van de Onafhankelijke Congostaat en later, van Belgisch Congo. Hij bekleedde deze functie officieel van 1 juli 1892 tot 1912 maar hij was vaak afwezig. Tijdens zijn afwezigheid werd hij vervangen door onder andere Paul Costermans (1860-1905).¹²² Met de komst van Wahis vermilitariseerde het bestuur in Congo. Hij regeerde als een ware militair met de harde hand. Hoewel de vorst zijn militaire aanpak aanmoedigde, kreeg Wahis regelmatig tegenwind vanuit Brussel. De

¹²² De Brusselaar Paul Costermans zag het levenslicht op 2 april 1860. Na zijn koloniale carrière als districtscommissaris te Leopoldstad, schopte hij het tot waarnemend gouverneur-generaal in 1904. Hij bleef deze functie vervullen tot aan zijn dood in 1905. Hij pleegde zelfmoord naar aanleiding van het rapport van de onderzoekscommissie. (Bron: A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, 251.; A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 226)

belangrijke beslissingen werden immers vanuit Laken gedictieerd. Wahis ondernam regelmatig inspectietochten en voerde verbeteringen door waar hij kon.¹²³

2.3 DE RECHTERLIJKE MACHT

84. Over de rechterlijke macht is het binnen het kader van dit werk voldoende om te weten dat die niet naar behoren functioneerde. In feite was de hele gerechtelijke organisatie in de Onafhankelijke Congostaat één grote klucht. De rechters trokken rond in de streek om recht te spreken, maar in feite was de werking van de justitie afhankelijk van de goodwill van de uitvoerende macht. Zo moesten de magistraten het districtshoofd om een vaartuig en levensmiddelen verzoeken, wanneer ze een onderzoek voerden.¹²⁴ De districtscommissarissen hadden zelfs het recht om mensen gevangen te nemen zonder tussenkomst van het parket. De commissarissen konden eveneens de acties van het parket vernietigen.¹²⁵

85. Het geweld tegen Congolezen werd doorgaans met de mantel der liefde bedekt. Gevallen van moord werden dikwijls herleid tot onvrijwillige doodslag. Het verschil tussen één of honderd moorden maakte in de rechtspraktijk niet veel verschil uit.¹²⁶ Voor 1899 was er geen enkele ernstige veroordeling van een blanke wegens wreedheden op zwarten.¹²⁷ Stanislas Lefranc¹²⁸ verklaarde *“Zo heeft het parket geen invloed op militaire strafexpedities, ... , Wanneer de Afrikanen zich gaan beklagen bij de rechter, halen zij zich daarmee dikwijls alleen maar meer chicotte op de hals, omdat zij zagezegd zonder reden hun werk verlieten.”*¹²⁹ Door het premiestelsel was de administratie te mild voor misbruiken. Passief toekijken, maakte hen rijker dan een actief optreden tegen de uitpattingen van hun sentinel.

¹²³ F. COOPMAN, *Gouverneur-generaal Th. Wahis en de anti-Kongolese campagne*, onuitg. thesis letteren en wijsbegeerten Ugent, 2007, 32-37.

¹²⁴ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 30.

¹²⁵ *Ibid.*, 30-31.

¹²⁶ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 556.; A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, 251.

¹²⁷ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 22.

¹²⁸ Stanislas Lefranc was staatsprocureur te Boma op het ogenblik dat de onderzoekscommissie Janssen aldaar actief was. (Bron: A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 29-30.)

¹²⁹ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 29-30.

3 Gebrekkig systeem

86. In de praktijk had de Congolese bestuurlijke overheid vele tekortkomingen. Het gigantische Congolese gebied werd bestuurd door slechts een handvol blanken. De startlonen van de territoriale ambtenaren lagen heel laag waardoor de meeste bekwame Europeanen niet voor de oversteek naar Congo kozen in functie van hun carrière. De staatsambtenaren werden beïnvloed door het premiestelsel. Tot overmaat van ramp was de scheiding der machten nagenoeg volledig afwezig met een gebrekkig functionerende rechterlijke macht als gevolg. De zwakke Congolese bestuurlijke organisatie was, in combinatie met de hebzucht van de Belgische kolonisator met haar absolutistische vorst op kop, één van de belangrijkste oorzaken van de gedwongen tewerkstelling in Congo.

87. De functies van post- en zonechef werden veelal ingevuld door mensen die geen koloniale opleiding hadden genoten en al zeker niet waren voorbereid op een leven in de tropen.¹³⁰ Gemiddeld één derde van de Europeanen stierf in Congo aan tropische ziekten.¹³¹ Wetende dat het gemiddelde jaarloon van een Belgische klerk in 1890 ongeveer 2 260 frank¹³² bedroeg, kunnen we uit de onderstaande tabel afleiden dat de laagste territoriale functies heel slecht betaald werden, gelet op de risico's die ermee gepaard gingen. De doorsnee Belg met een degelijke scholingsgraad waagde de oversteek naar het verre Congo niet. De betrekkingen ver van huis, in de wildernis, tegen een lage vergoeding en met een reële kans op overlijden, trokken hoofdzakelijk laaggeschoolde avonturiers aan.¹³³

¹³⁰ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 225.

¹³¹ *Ibid.*, 125

¹³² De franken zijn goudfranken. Het bedrag 2260 goudfrank komt overeen met 277.980 belgische franken anno 1984. Dat was toen gelijk aan 6890 euro. Vermeerderd met het indexcijfer van de consumptieprijzen van 1988 (1,8796) is dit vandaag 12.950,44 euro. (Bron: Statbel)

¹³³ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 125 en 474.

Functie	gemiddelde jaarloon in BEF¹³⁴
Posthoofd	2500
Zonehoofd	5000
Districtcommissaris	10 000
Commissaris- generaal	15 000
Staatsinspecteur	20 000
Vice-gouverneur- generaal	40 000
gouverneur- generaal	50 000

Tabel 1 (Bron A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 224.)

88. Stanislas Lefranc zette op 18 oktober 1904 als staatsprocureur zijn mening over het Leopoldiaans systeem uiteen voor de onderzoekscommissie. Volgens hem waren die misbruiken aan de administratie te wijten. *“Een bron van veelvuldige misbruiken is de jeugdigheid van vele posthoofden. Nieuwe in Afrika toegekomen jongelui worden onmiddellijk belast met functies die veel ondervinding en gematigdheid vergen. Die jongelui gedragen zich in een groot aantal gevallen als kleine koningen en stellen in hun gebied een regime van willekeur in.”*¹³⁵

¹³⁴ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 224.

¹³⁵ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 28-29.

89. Lefranc was niet de enige blanke die de schuld afschoof op het systeem. De onderzoekscommissie stelde vast dat koloniale hun beleid verantwoordden door te poneren dat ze niet op de hoogte waren van de rechten van de inboorlingen. Nisco schreef op 4 december 1903 in een rapport: *“Bij gebrek aan elke bijzondere regel op dit vlak, terwijl men iedereen naar goeddunken ziet optreden, komt men ertoe te geloven dat de inheemsen geen rechten hebben, [...] , Deze onwetendheid over de rechten en plichten van inheemse volkeren, [...] , vormt over het algemeen de ernstigste en de meest gehoorde verontschuldiging die naar voren gebracht wordt door lieden die vervolgd worden wegens geweld tegen inheemsen.”*¹³⁶ Dergelijke onwetendheid vloeide voort uit het gebrek aan ervaring en de lage scholingsgraad van de territoriale ambtenaren. In een goed uitgebouwde staatsstructuur worden dergelijke individuen door hun oversten of door de rechterlijke macht geëlimineerd. In Congo bevonden hun oversten zich echter, net zoals de rechterlijke macht, op honderden kilometers afstand. Maar zelfs als ze op de hoogte waren, grepen de hogere ambtenaren niet in, aangezien velen onder hen meeprofitteerden van het Leopoldiaanse systeem.¹³⁷

90. Het is echter belangrijk om deze ‘verantwoording’ te nuanceren. Een lage opleidingsgraad en de daarmee samenhangende onwetendheid mag immers geen vrijkaart zijn om ongestraft misdrijven te plegen. Hoewel deze mannen inderdaad bijna geen ondersteuning kregen van de hogere niveaus, maar integendeel zelfs door premies gestimuleerd werden om de productiviteit van hun bevoegdheidsgebied op te drijven, blijven ze verantwoordelijk voor hun daden. Het zou verkeerd zijn om het koloniale beleid te verantwoorden door de wantoestanden op de organisatie af te schuiven. Het systeem is mijns inziens wel degelijk één van de verklaringen/oorzaken voor de gedwongen tewerkstelling van de inheemse bevolking.

91. De inheemse bevolking was ten gevolge van dit systeem afhankelijk van de persoonlijkheid van de overheidsambtenaar.¹³⁸ Een dorp onder leiding van een koloniaal die ongevoelig was

¹³⁶ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 13.

¹³⁷ *Supra*. Nrs. 84-85.

¹³⁸ Voor een gelijkaardige redenering met betrekking tot de Abir-agenten zie bv: A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 197-198. en D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 116.

voor de premies, de inheemse bevolking genegen was, en voldoende persoonlijk karakter had om kritisch om te gaan met de bevelen van bovenaf, kon zich gelukkig prijzen. Het was een volledig ander verhaal wanneer de koloniaal snel rijk wilde worden en de inboorlingen slechts zag als een middel om dat doel te bereiken. Een goede overheidsstructuur moet deze verschillen zo goed mogelijk neutraliseren. Dat was in Congo niet het geval, zodat deze structuur een niet te verwaarlozen oorzaak vormde voor de gedwongen tewerkstelling van de inheemse bevolking.

HOOFDSTUK 3: DE GEDWONGEN TEWERKSTELLING IN DE ONAFHANKELIJKE CONGOSTAAT

Project A: de aanleg van de spoorlijn tussen Matadi en Leopoldstad.

“Black shapes sprawled around me, all clearly suffering. The ground shook from another explosion on the hill. The work was going on. The work! And this was where some of the workers had come to die. They were dying slowly., [...], They had been brought from across the coast through legal contract and against their will.” ~Joseph Conrad.

1 INLEIDING

92. De gedwongen tewerkstelling van de inheemse bevolking nam verschillende vormen aan in de Onafhankelijke Congostaat. Met de inzichten die in de vorige hoofdstukken aan bod kwamen, focust dit project op de gedwongen tewerkstelling tijdens de spoorwerken in Beneden-Congo gedurende de jaren 1890-1898. Albert Thys (1849-1915) was een belangrijke figuur in dit deel van de koloniale geschiedenis, zodat hij niet kan ontbreken in dit hoofdstuk. Na een historische omkadering van het ontstaan van de spoorlijn ligt de focus op de gedwongen tewerkstelling van de spoorarbeiders, de wervingsprocedure en de verantwoording van de kolonisator. De visie van de koloniaal op de inboorlingen levert eveneens een belangrijk inzicht in het toenmalige denken.

2 ALBERT THYS.¹³⁹

93. Albert Jean-Baptiste Joseph Thys werd op 18 november 1849 geboren als dokterszoon in het Luikse Dalhem. Hij genoot een opleiding aan de militaire school waar hij reeds op jonge leeftijd een passie voor Afrikaanse geografie ontwikkelde. Hij kwam via baron Jules Greindl

¹³⁹ Gebaseerd op: M. VANCANNEYT, *Een economische geschiedenis van Albert Thys (1876-1908)*, Onuitg. thesis Geschiedenis Ugent, 2008,39-44.

(1835-1917) ¹⁴⁰ in contact met de *Association Internationale Africaine* (AIA), de voorloper van de AIC. Aangezien Thys met zijn grondige kennis over het Afrikaanse Continent een interessante bijdrage kon leveren aan de koloniale plannen van de kroon, schopte hij het in 1883 tot ordonnansofficier van de koning. Hij was één van de belangrijkste figuren bij de transformatie van het Congo-bekken tot een winstgevende kolonie.

94. Hoewel koning Leopold en zijn ordonnansofficier een goede verstandhouding hadden, kwam het regelmatig tot aanvaringen tussen beide heren. Thys was bijvoorbeeld fel gekant tegen de grondpolitiek van de vorst. Hij had immers belangrijke handelsparticipaties in Congo en de hervormingen van 1890 bedreigden zijn winst. De hebzucht van koning Leopold II maakte van Thys een voorstander van een overname van Congo door België. Dit standpunt hield hij echter voor de buitenwereld (met



Afbeelding 1 Albert Thys

inbegrip van de Belgische vorst) verborgen.

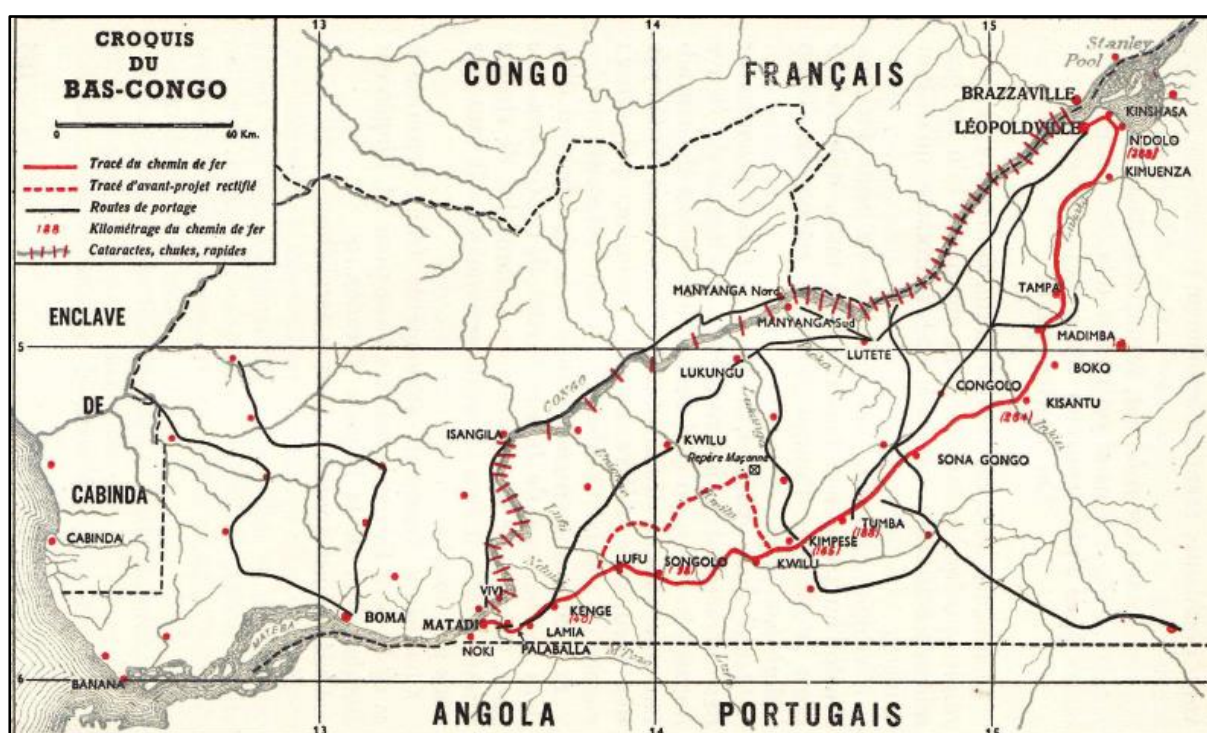
3 SIRE, CONGO BEHOEFT EEN SPOORLIJN

95. Het was Henry Morton Stanley (1841-1909)¹⁴¹ die de koning wees op het belang van een spoorlijn tussen Matadi en Leopoldstad. De ijzerweg was de eerste noodzakelijke stap in de economische uitbouw van de kolonie. De monding van de Congostroom was bevaarbaar voor zeeschepen tot aan de havenstad Matadi. Vanaf het huidige Kinshasa was er in het binnenland een uitgebreid netwerk van rivieren voorhanden, zodat het transport tot Leopoldstad via die waterwegen verliep. Tussen beide steden werden de handelsgoederen echter

¹⁴⁰ Baron Greindl stond aan het hoofd van de AIA. (Bron: M. VANCANNEYT, *Een economische geschiedenis van Albert Thys (1876-1908)*, Onuitg. thesis Geschiedenis Ugent, 2008, 39-40)

¹⁴¹ Henry Morton Stanley was een Brits-Amerikaans ontdekkingsreiziger die in dienst van Leopold II de fundamenteën legde voor de Congostaat. Hij ondernam verschillende expedities tussen 1871 en 1890 in Afrika. Hij wordt vandaag als dé belangrijkste ontdekkingsreiziger van Congo beschouwd.

noodgedwongen door de inheemse bevolking naar Matadi gedragen. Door de vele watervallen en rotsen was het onmogelijk om de vrachten via de rivier te transporteren. De karavanes waren echter duur en het Cataract-gebied¹⁴² was te dun bevolkt om aan de transportbehoefte op een economisch verantwoorde wijze te kunnen voldoen. Een karavaan dragers deed gemiddeld achttien dagen over de lange en zware tocht, terwijl een stoomtrein de afstand van om en bij de 400 kilometer in twee dagen kon afleggen. Het belang van de spoorlijn tussen Matadi en Leopoldstad behoeft aldus geen verdere uitleg.¹⁴³



Kaart 2 De spoorlijn van Matadi tot Leopoldstad (Bron. L. Goffin, *Le Chemin de Fer Du Congo (Matadi-Stanleypool)*)

96. De geschatte kostprijs van de verbinding bedroeg ongeveer vijftwintig miljoen goudfrank.¹⁴⁴ Koning Leopold beval zijn ordonnansofficier om voldoende geld in het laetje te brengen teneinde dit grote project te financieren. Thys wende zich enerzijds tot de Belgische

¹⁴² Het Cataract-gebied was een regio in beneden-Congo.

¹⁴³ L. GOFFIN, *Le Chemin de Fer Du Congo (Matadi-Stanley-pool)*, 1-5.; F. JANSSEN, *De economische toestand van Belgisch Congo*, Brussel, Ministerie van Koloniën, 1927, 6.; D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 89;

¹⁴⁴ R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*, 66.

overheid en anderzijds tot privé-investeerders.¹⁴⁵ In 1886 zag de “*Compagnie du Congo pour le Commerce et l’Industrie*” (CCCI) het levenslicht en in mei 1887 vertrok hij voor de eerste keer naar Congo om het gebied te onderzoeken.¹⁴⁶ Thys bezat later met zijn CCCI als holdingmaatschappij verschillende andere grote winstgevende maatschappijen zoals de Compagnie du Katanga en de Compagnie des Magasins.¹⁴⁷

97. Op 31 juli 1889 richtte hij de “*Compagnie du Chemin de Fer du Congo*” (CFC) op als een dochteronderneming van de CCCI.¹⁴⁸ Thys werd beheerder-directeur-generaal en bezocht Congo jaarlijks om de werken te inspecteren.¹⁴⁹ Met de nodige bemiddeling van Auguste Beernaert, de toenmalige Premier van België, participeerde de Belgische staat voor tien miljoen frank in de CFC.¹⁵⁰

4 DE LEVENSONOMSTANDIGHEDEN VAN EEN SPOORARBEIDER IN DE EERSTE JAREN: VAN 1890 TOT 1892

98. Eenmaal het vereiste budget voorhanden was, ging directeur-generaal Thys op zoek naar goede arbeidskrachten. De CFC kon bij de aanvang van de werken geen beroep doen op de Congolese bevolking, aangezien de inwoners van het Cataractgebied ingeschakeld werden als dragers op de karavaanroute.¹⁵¹ Het blanke personeel bestond uit een handvol geologen, mijnbouwers, ingenieurs en agenten. Het zwaarste werk werd uitgevoerd door kleurlingen onder toezicht van de blanke personeelsleden. De directeur-generaal verkoos zwarte

¹⁴⁵ D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 98

¹⁴⁶ M. VANCANNEYT, *Een economische geschiedenis van Albert Thys (1876-1908)*, Onuitg. thesis Geschiedenis Ugent, 2008, 39-44.

¹⁴⁷ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 356.

¹⁴⁸ L. GOFFIN, *Le Chemin de Fer Du Congo (Matadi-Stanley-Pool)*, 28.

¹⁴⁹ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 308.; L. GOFFIN, *Le Chemin de Fer Du Congo (Matadi-Stanley-Pool)*, 28.

¹⁵⁰ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 117.

¹⁵¹ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 309.; L. GOFFIN, *La main-D’oeuvre au Congo et la contrainte*, Bruxelles, P. Weissenbruch, imprimeur du roi, 1905, 4. (Hierna: L. GOFFIN, *La main-D’oeuvre au Congo*)

arbeiders wegens hun lage loonkost en omdat zij het tropisch klimaat beter verdroegen dan hun blanke collega's.¹⁵²

99. Albert Thys stuurde wervers uit om arbeiders te rekruteren en met hen een overeenkomst voor een duur van twee jaar te sluiten.¹⁵³ De arbeiders verdienden een loon ter waarde van 37,50 tot 45 frank per maand.¹⁵⁴ In de periode 1890-1898 werkten ongeveer drieduizend blanken tegenover negenduizend zwarten aan de spoorlijn.¹⁵⁵

100. De levensomstandigheden tijdens de werken waren ronduit erbarmelijk. De arbeiders werkten in de brandende zon en natuurlijke obstakels maakten de arbeid een gevaarlijke opgave. Soms was de ondergrond dermate hard dat de werkkrachten met pikhouwelen rotsen moesten uithakken om het pad te effenen voor de koloniale economische exploitatie.¹⁵⁶ Op andere plaatsen was de bodem dan weer heel zanderig of moesten ze ontbossen.¹⁵⁷ De arbeiders verbleven in kampen van de CFC waar ze hun dagelijks rantsoen van 500 gram rijst, 250 gram bonen en 250 gram vis of droog vlees nuttigden. De sanitaire en medische voorzieningen waren benedenmaats.¹⁵⁸ Ziekte, wanhoop en dood sloegen toe.¹⁵⁹ In 1892 werkten er ongeveer tweeduizend mensen aan de spoorweg, waarvan er gemiddeld honderdvijftig arbeiders per maand het leven lieten ten gevolge van pokken, dysenterie, beriberi en uitputting.¹⁶⁰

¹⁵² A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 190-191.; L. Trouet, *Le chemin de fer du Congo*, 77.

¹⁵³ L. Trouet, *Le chemin de fer du Congo*, 87.

¹⁵⁴ L. Trouet, *Le chemin de fer du Congo*, 94.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 77.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 16.

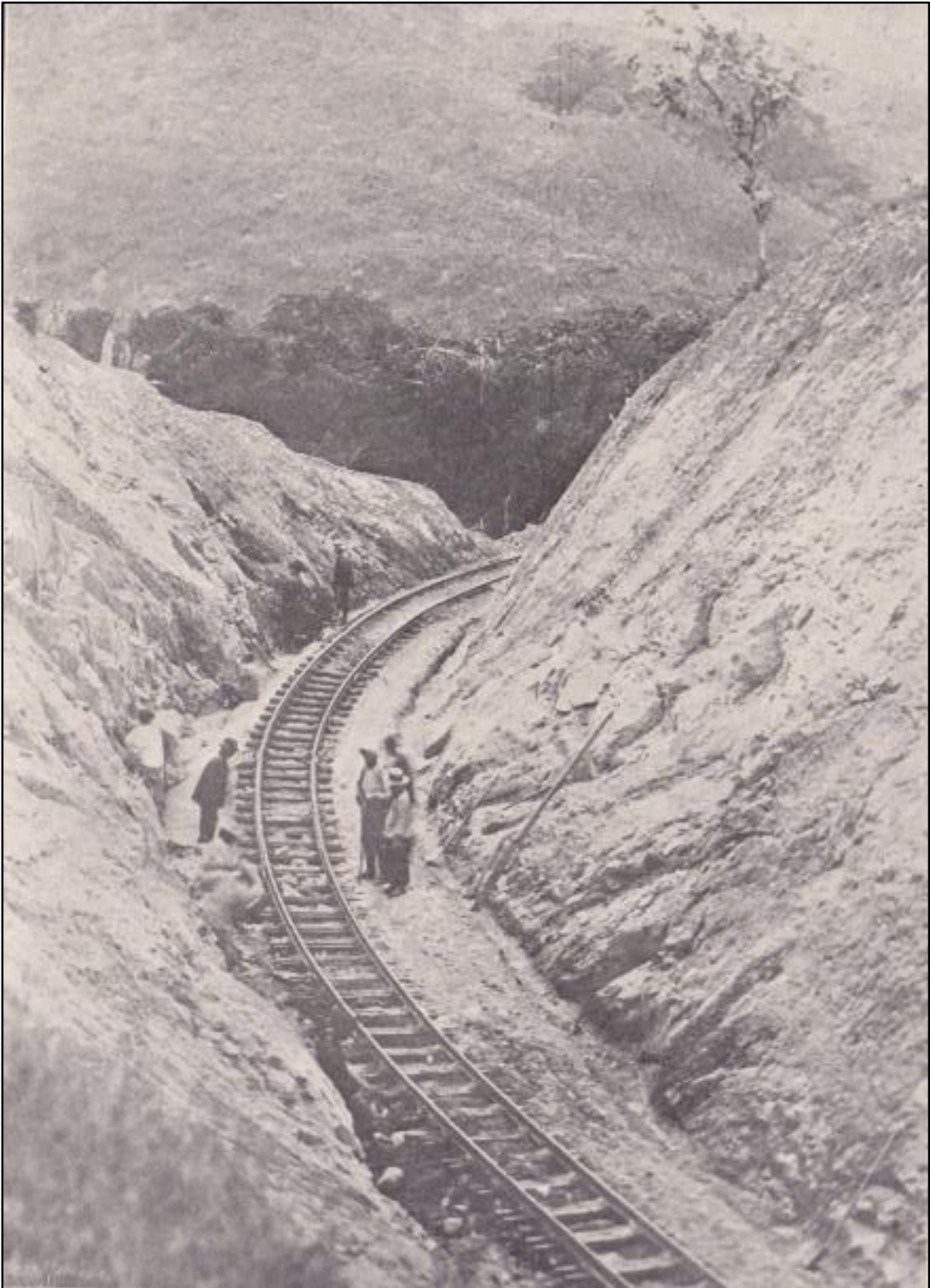
¹⁵⁷ *Ibid.*, 15.

¹⁵⁸ R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*, 182.; L. Trouet, *Le chemin de fer du Congo*, 14.

¹⁵⁹ L. GOFFIN, *La main-D'oeuvre au Congo*, 4.

¹⁶⁰ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 190-191, 309.;

L. GOFFIN, *La main-D'oeuvre au Congo*, 4.



Afbeelding 2 De spoorwerken. (Bron: L. Goffin, *Le Chemin de Fer Du Congo (Matadi-Stanleypool)*)

101. Bovendien was de organisatie van de werken, in het bijzonder gedurende de eerste jaren van het project, belabberd. De Belgische kolonisator voorzag de arbeiders van het nodige materiaal via het deel van de spoorlijn dat reeds aangelegd was. Andere transportmiddelen waren immers niet voorhanden, aangezien het onmogelijk was om de zware materialen door de wildernis te verplaatsen. De werken konden dus nooit verder dan vijftien kilometer van de reeds gelegde spoorlijn plaatsvinden. Vanaf daar vervoerden de inheemse draagkrachten de materialen en levensmiddelen naar de plaats van de werkzaamheden.¹⁶¹ De arbeiderskampen moesten telkenmale mee verhuisd worden.¹⁶² Het is dan ook niet verwonderlijk dat de werken uitermate traag vorderden. In 1892 lag er nog maar tweeëntwintig kilometer (van de vierhonderd kilometer) spoor en het jaar erop was dat amper zevenendertig kilometer.¹⁶³ Dit klein aantal kilometers werd duur betaald. Tijdens de eerste achttien maanden vonden negenhonderd Afrikaanse arbeiders de dood. Dit was veel meer dan de tweeënveertig blanke "collega's".¹⁶⁴

5 GEDWONGEN TEWERKSTELLING IN DIENST VAN HET SPOOR

102. In dergelijke omstandigheden is het niet verwonderlijk dat er bij de zwarte arbeiders hevige protesten ontstonden tegen hun tewerkstelling. Louis Goffin getuigde: "*parfois, le matin, nous voyions devant notre porte le corps d'un noir décédé pendant la nuit et que ses camarades apportaient là en guise de protestation ,[...] , ou bien encore suppliant qu'on les rapatriât, offrant d'abandonner tout salaire pourvu qu'ils fussent éloignés de cet enfer.*"¹⁶⁵ In december 1891 bestormden te Matadi tweehonderd wanhopige arbeiders uit Sierra Leone

¹⁶¹ L. Trouet, *Le chemin de fer du Congo*, 14 en 45.

¹⁶² *Ibid.*, 94.

¹⁶³ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 309. ; D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 98.

¹⁶⁴ D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 98.

¹⁶⁵ L. GOFFIN, *La main-D'oeuvre au Congo*, 4.

een schip om aan hun verbintenissen te ontsnappen.¹⁶⁶ Andere arbeiders daagden gewoonweg niet op voor hun werk en vluchtten 's nachts weg in de bossen. De kolonisator stuurde bijna dagelijks troepen uit om de vermisten op te sporen en liet de arbeiders door de *Force Publique* bewaken. Wanneer de troepen hen vonden, hielden de inboorlingen wanhopig vol dat ze ziek waren.¹⁶⁷

103. De ongelukkigen konden niets veranderen aan hun abominabele situatie, aangezien hun oversten hen tot arbeid dwongen, op grond van hun overeenkomsten. Uit artikel 10 van het decreet van 8 november 1888 vloeide immers impliciet voort dat een arbeider zijn overeenkomst van bepaalde duur, niet eenzijdig kon beëindigen.¹⁶⁸ Artikel 11 van hetzelfde decreet bevatte daarentegen een verbod voor de oversten om de arbeiders met geweld aan hun verbintenis te houden. De werkgevers zaten met de handen in het haar. Hoe konden ze zonder dwang deze noodzakelijke werkkrachten aan het werken houden?¹⁶⁹ De lijfswang was immers verboden door de overheidsdecreten. Ze dreigden dan maar om de arbeiders hun salaris te ontzeggen. Aangezien dat tevens hun onderkomen en hun dagelijks rantsoen omvatte, hadden de arbeiders geen keuze. Ze konden nergens anders heen. Dit dreigement was echter onwettig gelet op het ontbreken van een dergelijke bepaling in de arbeidscontracten.¹⁷⁰

104. Eind 1892 waren er reeds 7000 arbeiders aangeworven, waarvan er 3500 gestorven of gevlucht waren. Dergelijke cijfers waren bekend, zodat het voor de CFC moeilijker werd om

¹⁶⁶ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 309.

¹⁶⁷ R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*, 182.

¹⁶⁸ “*Si le terme de service n’est pas fixé, le travailleur sera tenu d’avertir le maître de son intention de mettre fin à ses services, au temps d’avance déterminé par les usages locaux, sans toutefois que ce délai soit supérieur à trois mois. Le maître devra respecter les mêmes délais en signifiant leur congé à ses travailleurs.*” (Bron: Art. 10 décret de 8 novembre 1888 sur le louage ou contrat de service entre noirs et non indigènes, *BO.* novembre 1888, No. 4.); R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*, 182

¹⁶⁹ “[...] *Mais les maîtres ou patrons ne pourront, sous les peines édictées par le Code pénal, détenir ni maintenir par la force les engagés à leur service, le refus d’exécuter les engagements contractés ne pouvant être réprimé que par l’application des pénalités édictées par la loi.*” (Bron: Art. 11 décret de 8 novembre 1888 sur le louage ou contrat de service entre noirs et non indigènes, *BO.* novembre 1888, No. 4.); R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*, 182.

¹⁷⁰ R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*, 182.

bijkomende arbeidskrachten te werven.¹⁷¹ Thys trok respectievelijk in september en november 1892 mensen uit Barbados en China aan. De Barbadianen weigerden de boten in de haven van Matadi te verlaten tot ze door middel van vuurwapens gedwongen werden. Bij deze actie lieten zeven mensen het leven.¹⁷²

105. Uit het voorgaande blijkt enerzijds een grote discrepantie tussen de wettelijke en de werkelijke wereld. De kolonisator mocht geen geweld gebruiken. De vluchtende arbeiders uit Sierra Leone en het gewapend geweld tegen de Barbadianen zijn slechts enkele voorbeelden van de talrijke overtredingen. Anderzijds is het duidelijk dat het om gedwongen tewerkstelling ging. Als gewapend geweld nodig is om mensen aan het werk te houden, dan wordt de arbeid niet langer uit vrije wil verricht. Dat deze mensen een arbeidsovereenkomst hadden gesloten, doet hieraan geen afbreuk.

6 BUITENLANDSE KRITIEK EN DE PRAKTIJK VAN DE *LIBÉRÉS*: (1892-1895)

106. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er kritiek kwam op het beleid van de Belgische kolonisator. In 1892 heerste er in Frankrijk commotie in verband met de aanwervingen voor de spoorlijn en de media beschuldigden Thys van slavenhandel.¹⁷³ *Le Temps* publiceerde op 7 januari 1892 een brief gericht aan het adres van de Duitse firma Woelber und Brohm uit Widah. De firma kocht slaven aan bij een inheemse koning en stelde de mensen vervolgens ter beschikking van de CFC. Toen de Franse pers publiceerde dat er te Widah 1600 mannen, vrouwen en kinderen vastgeketend hun deportatie naar de Congospoorlijn tegemoet gingen, verklaarde Thys dat hij slechts 180 man uit Widah had ontvangen. Hij verantwoordde zijn wervingsbeleid door te stellen dat de arbeiders aangeworven waren door tussenpersonen die op eigen verantwoordelijkheid optraden. Hij had er naar eigen zeggen niets mee te maken.¹⁷⁴

¹⁷¹ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 309.

¹⁷² A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 309.

¹⁷³ R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*, 181.

¹⁷⁴ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 310.

107. Albert Thys had formeel de nodige maatregelen getroffen om dergelijke misbruiken te voorkomen. De band tussen de CFC en haar personeel steunde zoals vermeld op individuele arbeidsovereenkomsten. De lokale autoriteiten van de wervingsplaats (bijvoorbeeld in Zanzibar) hielden toezicht op de totstandkoming van de overeenkomsten en pas na een controle vaarden de kersverse de arbeiders richting Congo.¹⁷⁵ De ambtenaren van de afdeling justitie van de Vrijstaat dienden verplicht het bestaan van de arbeidsovereenkomsten na te gaan en nadien de geldigheid ervan met hun handtekening te bevestigen.¹⁷⁶ De wet koppelde boetes van 100 tot 1000 frank aan het niet-naleven van deze verplichtingen.¹⁷⁷ De inheemse arbeiders hadden het recht om zich tot de rechtbank te wenden als ze slecht behandeld werden. Het decreet staat in duidelijk contrast met de beschuldigingen in de Franse pers. Uit de talrijke voorbeelden komt ook hier de grote discrepantie tussen de praktijk en het *Bulletin officiel de l'Etat indépendant du Congo*, naar voor. De eerder besproken gebrekkige werking van de rechterlijke macht en de premies voor de ambtenaren speelden hier ongetwijfeld een rol in.¹⁷⁸

108. Het vrijkopen van slaven was geen alleenstaand incident ten tijde van het regime van koning Leopold II. De kolonisator kocht regelmatig slaven vrij om hen vervolgens aan een regime van gedwongen tewerkstelling te onderwerpen. De activiteiten van de militair Charles Braconnier uit Aarlen zijn daarvan een goed voorbeeld. Braconnier kocht slaven vrij en liet hen onmiddellijk daarna een arbeidsovereenkomst ondertekenen voor een zevenjarige dienstperiode bij de *Force Publique*.¹⁷⁹ Een zevenjarige dienstperiode was in

¹⁷⁵ R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*, 181.

¹⁷⁶ "Le Directeur de la Justice et les fonctionnaires délégués par le Gouverneur Général surveillent spécialement l'exécution des contrats de service des noirs et veillent, s'il y a lieu, à leur rapatriement ou à leur retour." (Bron: Art. 2 décret de 8 novembre 1888 sur le louage ou contrat de service entre noirs et non indigènes, *BO.* novembre 1888, No. 4.) ; R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*, 181.;

¹⁷⁷ "Sera passible d'une amende de 100 à 1,000 francs, le maître ou patron qui contreviendrait au paragraphe 2 de l'article 3, [...]" (Bron: Art 5 décret de 8 novembre 1888 sur le louage ou contrat de service entre noirs et non indigènes, *BO.* novembre 1888, No. 4.); "En cas de négligence grave ou de manœuvres déloyales, ils seront passibles d'une amende qui n'excèdera pas 1,000 francs" (Bron: Art. 8 décret de 8 novembre 1888 sur le louage ou contrat de service entre noirs et non indigènes, *BO.* novembre 1888, No. 4.)

¹⁷⁸ *Supra.*, Nrs 78, 84-85.

¹⁷⁹ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 307.

overeenstemming met het decreet maar het vrijkopen van slaven om hen onmiddellijk tewerk te stellen was illegaal.¹⁸⁰ Ook de Amerikaanse Henry Sanford (1823-1891)¹⁸¹ schreef tijdens de Conferentie van 1890 een rapport aan zijn overheid om de vorst te dwarsbomen bij diens pogingen om het verbod op invoerheffingen te schrappen.¹⁸² *“Iedere te Zanzibar aangeworven arbeider voor de staat of voor de spoorweg is een slaaf, en de vraag is dermate groot geweest, zij heeft de handelsbetrekkingen in Zanzibar zozeer verstoord dat er spoedig een slaventrafiek, [...], op gang is gekomen om aan de Congoese vraag te voldoen. Natuurlijk komen deze lieden (in de Kongostaat) aan als vrijen. Hen wordt door een inheemse beambte in Zanzibar gevraagd of zij uit eigen vrije wil vertrekken. Natuurlijk zeggen zij ja en krijgen zij een papier waarin zij dat verklaren.”*¹⁸³

109. Sanford vat hiermee het lot van de bevrijde slaven of *libérés* goed samen. De ronselaars kregen immers een premie per nieuwe arbeider. Ze kochten slaven vrij van slavenhandelaars om hen vervolgens aan een regime van gedwongen tewerkstelling te onderwerpen.¹⁸⁴ Roger Casement getuigde in zijn rapport aan het Britse Lagerhuis (1903) over gelijkaardige feiten, maar ditmaal vanuit de invalshoek van de inboorlingen. In de omgeving van Leopoldstad werkten mensen vanuit heel Congo in dienst van de staat. De Britse consul bestudeerde de arbeidsovereenkomst van een inboorling die naar eigen zeggen geen idee had tot wanneer zijn contract liep. De overeenkomst was in Boma gesloten, maar de man verklaarde daar nog nooit geweest te zijn.¹⁸⁵ De inboorlingen wisten duidelijk niet waarmee ze instemden en

¹⁸⁰ *“Aucun contrat de louage de service entre noirs et non indigènes ne pourra être passé pour une durée de plus de sept ans. Tout contrat qui stipulerait une durée plus longue sera de droit réduit à ce terme. Les contrats pourront être renouvelés à l’expiration du terme de service. [...]”* (Bron: Art. 3 décret de 8 novembre 1888 sur le louage ou contrat de service entre noirs et non indigènes, *BO*, novembre 1888, No. 4.)

¹⁸¹ Henry S. Sanford was een Amerikaanse generaal en gevolmachtigd minister van Amerika in België. Tot 1890 was hij een naaste medewerker van koning Leopold II. Hij hielp de vorst om Stanley voor de Belgische zaak te winnen en speelde een belangrijke rol in de erkenning van de AIC-vlag door de VSA. Hij voelde zich verraden door de vorst omwille van diens pogingen op de Conferentie van Brussel in 1890 om te sleutelen aan het verbod op invoerheffingen. Hij trachtte de Amerikaans Overheid ervan te overtuigen tegenwind te bieden. (Bron: A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, 66 en 99.)

¹⁸² A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, 99.

¹⁸³ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 164.

¹⁸⁴ *Ibid.*, 227.

¹⁸⁵ R. CASEMENT, 22-23.

eenmaal hun handtekening op de overeenkomst prijkte, was er geen weg terug. Het staat vast dat zulke arbeidsovereenkomsten doorgaans niet op vrijwillige basis tot stand kwamen. Dergelijke arbeidsovereenkomsten waren in strijd met het recht van de Vrijstaat.¹⁸⁶ Uit beide voorbeelden valt eveneens af te leiden dat deze manier van werving in de Onafhankelijke Congostaat gedurende een lange periode en op grote schaal plaatsvond.¹⁸⁷

110. De kolonisator kon op basis van de arbeidsovereenkomst argumenteren dat er van slavernij geen sprake was. Dergelijke praktijken deden niet alleen afbreuk aan de geest van het internationaal recht, maar waren bovendien in strijd de artikelen 6 en 7 van de Algemene Akte van 1890. Eerder dan de bevrijde slaven terug naar hun heimat te begeleiden, koos de kolonisator voor een creatieve interpretatie van de tweede optie die het artikel aanreikte.¹⁸⁸ De bevrijders ‘hielpen’ de *libérés* in hun eigen levensonderhoud te voorzien door hen een arbeidsovereenkomst onder de neus te duwen. Een dergelijke interpretatie was mijns inziens strijdig met de geest van artikel 6. De koning der Belgen die bekend stond als een fervente tegenstander van slavernij, begon zijn reputatie te verliezen. De Onafhankelijke Congostaat hield “de slavernij” in stand door de inheemse bevolking aan gedwongen tewerkstelling te onderwerpen.¹⁸⁹

7 HET INDIVIDUELE OOGPUNT

111. De hierboven besproken grootschalige structurele onregelmatigheden bij de werving voor de spoorweg en voor de *Force Publique* zijn enerzijds te verklaren door het premiestelsel. Anderzijds speelde het nalaten van de overheid om krachtdadig op te treden eveneens een

¹⁸⁶ “Sur la demande des autorités susdites, il devra être justifié en tout temps, par les maîtres ou patrons, que les noirs à leur service fournissent leur travail volontairement ou à des conditions par eux acceptées.” (Bron: Art. 4 décret de 8 novembre 1888 sur le louage ou contrat de service entre noirs et non indigènes, *BO.* novembre 1888, No. 4.)

¹⁸⁷ Het rapport van Sanford dateerde van 1890 terwijl Casement optrad in 1903.

¹⁸⁸ Art. 6 Algemene Akte, 1890.

¹⁸⁹ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 164.

grote rol.¹⁹⁰ Een derde niet te onderschatten oorzaak was naar mijn mening de negentiende-eeuwse visie op de inboorlingen. Louis Goffin schreef dat zelfs de hoogste functionarissen meenden dat de gedwongen tewerkstelling van de inlanders noodzakelijk was. Het was volgens hen zelfs de enige wijze om hen aan het werk te krijgen. *“Si le noir n’est pas contraint à travailler, il reste oisif.”*¹⁹¹ Die visie op arbeid als beschavend middel was de dagelijkse gang van zaken in de Onafhankelijke Congostaat. De individuele opzichters waren ervan overtuigd dat de Congolees lui en minderwaardig was. Deze houding blijkt niet alleen uit bovenstaande uitspraak, maar ook uit het feit dat vele blanke opzichters geen enkele poging ondernamen om de moeilijke Afrikaanse namen te onthouden. Ze gaven de arbeiders andere namen zoals Bottelbier of Boudin noir.¹⁹²

112. Goffin getuigde over gesprekken met collega’s: *“Nous nous demandâmes s’il n’y avait pas moyen de réagir contre cette propension naturelle à la paresse: ...”*.¹⁹³ De kolonisator was van oordeel dat dwangmaatregelen noodzakelijk waren om “de natuurlijke luiheid van de neger” om te zetten in productiviteit. Een dergelijke arrogantie was schering en inslag waardoor de klachten en protesten van de arbeiders doorgaans niet serieus genomen werden.

113. In 1900 publiceert *La société d’études coloniales* het koloniaal handboek *Le manuel du voyageur et du résident au Congo*.¹⁹⁴ Het werk is een mooi voorbeeld van de negentiende-eeuwse koloniale propaganda. In dit handboek komt de toenmalige visie van de kolonisator op ‘het Afrikaanse ras’ duidelijk naar boven.¹⁹⁵ Het werk geeft onder andere tips over hoe de kolonisator met bevrijde slaven moest omgaan. Ze moesten met veel geduld de deugden van de arbeid en de vrijheid aanleren. De verantwoordelijkheid voor zichzelf moest ontwikkeld worden net zoals het vermogen om vooruit te denken. Het werk schrijft *“Pouvons-nous nous attendre ce que le cerveau d’un noir réussisse emmagasiner, en ce court laps de temps, les*

¹⁹⁰ *Supra.* nr. 78, 84-86.

¹⁹¹ L. GOFFIN, *La main-D’oeuvre au Congo*, 3.

¹⁹² R.J. CORNET, *La Bataille du Rail*, 181.

¹⁹³ L. GOFFIN, *La main-D’oeuvre au Congo*, 5.

¹⁹⁴ A. DONNY et G. DRYEPONDT, *Le manuel du voyageur et du résident au Congo* Vol. 1, Brussel, Hayez, 1900, 352p.

¹⁹⁵ A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, 166.

impressions qui mirent des siècles à s'enregistrer successivement dans ceux de nos aïeux, de nos parents et de nos contemporains? Évidemment non."¹⁹⁶

114. Het bestaan van dergelijke werken en de talloze getuigenissen geven een belangrijk inzicht in de toenmalige denkbeelden van de kolonisator. Die denkbeelden zijn naar mijn mening een niet te onderschatten oorzaak van de gedwongen tewerkstelling. Veel kolonialen achtten de inheemse bevolking niet meer dan 'minderwaardige wilden'. Ze werden met andere woorden niet als gelijken beschouwd en om die reden ook niet als gelijken behandeld.¹⁹⁷ De waarheid was uiteraard dat de zwarte man niet lui was. In 1890-1895 verliepen de werken traag door geografische omstandigheden.

8 1895 TOT 1898: EEN NIEUW LICHT

115. Vanaf 1895 stippelde de CFC onder de impuls van Thys een nieuwe koers uit. Allereerst verbeterden de geografische omstandigheden, zodat het werk minder zwaar was dan in de beginfase van het project. Albert Thys voerde op voorstel van Louis Goffin een premiestelsel in om de productiviteit van de arbeiders en daarmee samenhangend het tempo van de werken te verhogen.¹⁹⁸ De Afrikaanse teamleider kreeg een vooraf bepaalde termijn om een bepaald onderdeel te verwezenlijken. Indien het team het werk binnen de termijn tot een goed einde kon brengen, ontvingen de arbeiders een bonus bovenop hun dagloon.¹⁹⁹

116. Op die manier werden de arbeiders positief gestimuleerd om beter en sneller werk te leveren. Het voordeel was dat de Congolezen met deze methode niet alleen werklust aanleerden maar eveneens vertrouwd raakten met het monetair systeem.²⁰⁰ Ze konden met hun geldelijke premie in de plaatselijke winkeltjes inkopen doen. Op andere plaatsen in de

¹⁹⁶ A. DONNY et G. DRYEPONDT, *Le manuel du voyageur et du résident au Congo* Vol. 1, Brussel, Hayez, 1900, 120.

¹⁹⁷ Zie bv. Nisco over de onwetendheid over de rechten in verband met de rechten van de inheemse bevolking. (*Supra.*, nr. 89.)

¹⁹⁸ L. GOFFIN, *Le Chemin de Fer Du Congo (Matadi-Stanley-Pool)*, 78-80.

¹⁹⁹ D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 100

²⁰⁰ L. GOFFIN, *Le Chemin de Fer Du Congo (Matadi-Stanley-Pool)*, 79.

Onafhankelijke Congostaat betaalde de inheemse bevolking nog niet met geld.²⁰¹ Dankzij het premiestelsel was het werk minder uitzichtloos. Het systeem was een groot succes en het arbeidsrendement verdubbelde.

117. Hierdoor verliep de werving van nieuwe arbeiders uit het buitenland vlotter. Van december 1885 tot juni 1897 liep het personeelsbestand op van 4000 tot 8000 eenheden, waaronder nu ook 1678 Congolezen.²⁰² De spoorlijn was in de tweede helft van de jaren 1890 reeds gedeeltelijk actief zodat heel wat inboorlingen van hun draagdienst vrijgemaakt konden worden.²⁰³

118. De resultaten leveren naar mijn mening een belangrijk tegenbewijs voor de visie dat de inheemse arbeider alleen door middel van dwang de deugden van arbeid kon aanleren. Positieve motivatie bleek effectiever dan bestraffing. De gemiddelde koloniaal bleef echter koppig in zijn oordeel over de inheemse bevolking. De spoorwerken eindigden in 1890 en de lijn werd een enorm succes. Albert Thys en zijn investeerders werden schatrijk door dit project.²⁰⁴

Project B: het rubberbeleid van de Abir

*“The summing up of the situation by the majority of those with whom I sought to discuss it was that, in fact, it was forced labour conceived in the true interest of the native, who, if not controlled in this way, would spend his days in idleness, unprofitable to himself and the general community”.*²⁰⁵ ~ **Roger Casement, 1903.**

²⁰¹ D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 100.

²⁰² A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 315.

²⁰³ L. GOFFIN, *Le Chemin de Fer Du Congo (Matadi-Stanley-Pool)*, 78.; D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 100.

²⁰⁴ A.M. DELATHUY, *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs*, 316.

²⁰⁵ R. CASEMENT, 46.

1 INLEIDING

119. Uit deze studie zijn reeds een aantal vaststellingen naar boven gekomen omtrent de oorzaken van gedwongen tewerkstelling en de verantwoording die de kolonisator daaraan gaf. De volgende alinea's gaan na of die vaststellingen bevestigd worden in een andere periode (+-1895-1905) en op een andere plaats (het Evenaarsdistrict), namelijk in het concessiegebied van de Abir.

2 ABIR CONGO COMPANY: ACHTERGROND EN STRUCTUUR

120. De Anglo-Belgian Indian Rubber Company (Abir) met hoofdzetel in Antwerpen werd opgericht op 6 augustus 1892. De concessiemaatschappij exploiteerde natuurlijke rubber in de bossen in de Evenaarsprovincie.²⁰⁶ De directeur van de Abir op Congolese bodem verbleef te Basankusu waar ook een politiecommandant van de *Force Publique* met zijn troepen gestationeerd was.²⁰⁷ De Abir kreeg op grond van haar concessieovereenkomst het exploitatierecht voor een periode van dertig jaar. Dit recht had betrekking op de bossen met inbegrip van al hun rijkdommen tussen de Lapor- en Maringarivieren.²⁰⁸ De Abir kon daarnaast belastingen van de inheemse bevolking innen en daarbij de lijfswang toepassen.²⁰⁹ De staat kreeg in ruil voor deze rechten de helft van de genotsaandelen in handen, eiste daarnaast een jaarlijkse taks van 2 procent op de winsten en 0,50 frank exporthoefting per kilogram uitgevoerde rubber.²¹⁰ Tegen 1900 bracht dit de Onafhankelijke Congostaat zo'n 2 567 880,50 frank op.²¹¹

²⁰⁶ De naam Abir werd gevoerd vanaf 1 januari 1898. Sinds dan werd, met het oog op belastingvoordelen, de Congolese wetgeving en niet langer de Belgische wetgeving van toepassing op de concessie. (Bron: D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 100.)

²⁰⁷ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 194, 215.; D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 99 en 108.

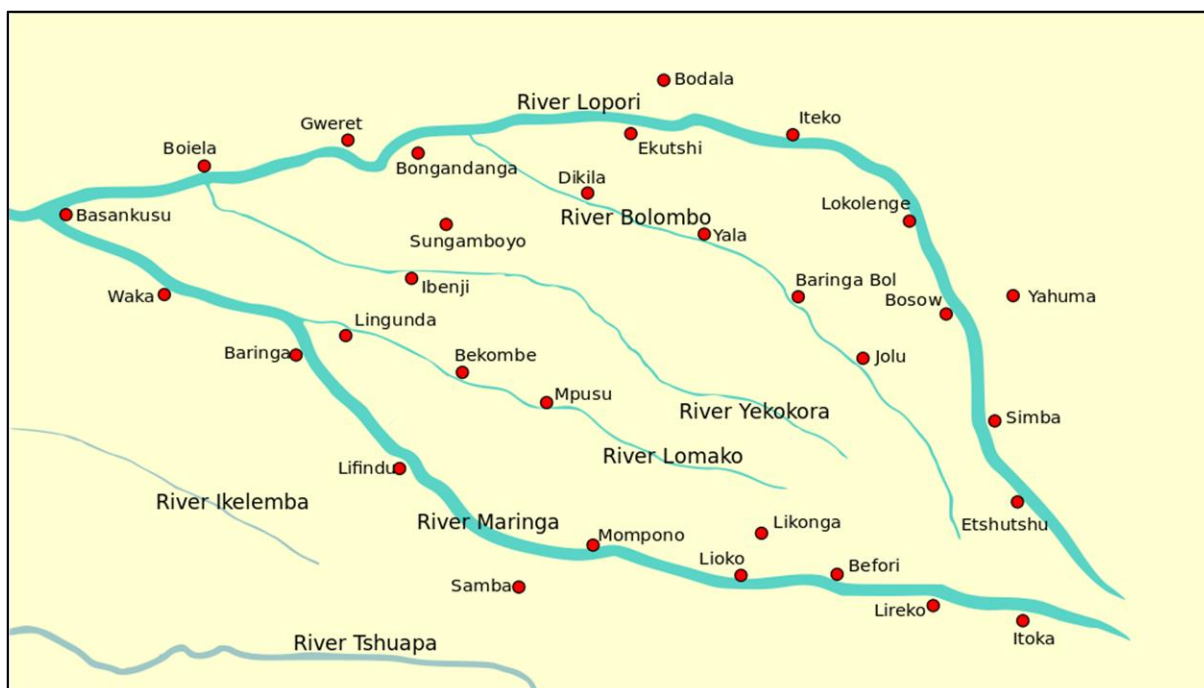
²⁰⁸ Art. 2, C. décret de 30 oktober 1892 concernant l'exploitation du caoutchouc dans les terres domaniales, *BO*, octobre 1892, No. 10.; R. HARMS, "The end of red rubber, a reassessment", *Journal of African History* 1975, XVI, 1, 78. (Hierna: R. HARMS, "The end of red rubber, a reassessment")

²⁰⁹ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 203.; D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 120.

²¹⁰ R. HARMS, The end of red rubber: a reassessment, 78.; D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 99-101.

²¹¹ R. HARMS, "The end of red rubber, a reassessment", 81.

121. Het concessiegebied tussen de Lopori en de Maringa omvatte verschillende posten onder leiding van een Abiragent. Hij was verantwoordelijk voor de berekening en de invordering van de publieke bijdrage.²¹² Een Abiragent had doorgaans vijftig tot tachtig gewapende inheemse toezichthouders of sentinels ter beschikking.²¹³ De agent kon eveneens het korps van de *Force Publique* opvorderen als de inboorlingen ‘rebelleerden’.²¹⁴ Een Abirpost controleerde de omliggende dorpen waar de agent zijn toezichthouders stationeerde. De sentinels of *garde forestiers* hielden aldaar de touwtjes stevig in handen.²¹⁵



Kaart 3 Het gebied van de Abirconcessie bevond zich tussen de Lopori- en Maringa-rivieren. (Bron: R. HARMS, “The end of red rubber, a reassessment”)

122. Deze toezichthouders waren doorgaans inboorlingen met een ruig verleden. Soms ging het om gerekruteerde soldaten uit de hulptroepen, maar doorgaans hadden ze echter weinig militaire ervaring en nog minder discipline.²¹⁶ Het waren in de regel ex-slaven die een beter

²¹² D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 109.

²¹³ Ze werden in de Abirconcessie ook wel *gardes forestières* genoemd. (Bron: R. CASEMENT)

²¹⁴ R. HARMS, “The end of red rubber, a reassessment”, 78.

²¹⁵ R. HARMS, “The end of red rubber, a reassessment”, 78.; D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 109.

²¹⁶ D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 109.

leven zochten in dienst van de kolonisator. Een toezichthouder vertrouwde Casement toe dat hij verkoos; “*to be with the hunters rather than with the hunted.*”²¹⁷ De sentinel-inboorlingen hadden in theorie inderdaad een toezichthoudende functie en moesten controleren of de rubber conform de voorschriften geoogst werd.²¹⁸ In de praktijk misbruikten de boswachters ongestraft hun sterke positie. Ze leefden luxueus ten koste van de dorpingen, die geen weerstand konden bieden tegen de albini-geweren van de boswachters.²¹⁹ Laatstgenoemden werden op hun beurt gestraft of ontslagen wanneer de dorpen niet voldoende rubber leverden.²²⁰

3 DE (RUBBER)TAKS: ALGEMEEN

123. Het Abirsysteem was ontegensprekelijk ontworpen met het oog op productiemaximalisatie. De agent kreeg afhankelijk van de grootte van zijn post een quotum. Hij werd vergoed met een klein basisloon, vermeerderd met een commissie van twee percent op alle rubber die hij aanbracht. Indien de post het quotum niet haalde, verminderde zijn commissie overeenkomstig de waarde van het tekort. De agenten konden zodoende meer winst opstrijken als ze vrouwen en kinderen mee inschakelen in de rubberproductie.²²¹ De gevaren van een dergelijke verloning springen meteen in het oog.

124. De Abiragent berekende de publieke bijdrage van de inheemse bevolking op basis van het aantal hutten binnen zijn bevoegdheidsgebied. Hij telde de hutten om zo de omvang van de bevolking te ramen. De inboorlingen werden verplicht om tweewekelijks de geëiste

²¹⁷ R. CASEMENT, 36

²¹⁸ De inlanders dienden schuine inkepingen te maken in de rubberlianen en vervolgens het rubber opvangen in manden. Wanneer de lianen werden kwam er meer rubber vrij maar stierven de lianen af. “*Le caoutchouc ne pourra être récolté qu’au moyen d’incisions pratiquées dans les arbres ou lianes.*” (Bron: Art. 6 décret de 30 oktober 1892 concernant l’exploitation du caoutchouc dans les terres domaniales, *BO.* octobre 1892, No. 10.; D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 102.)

²¹⁹ De decreten van de vrijstaat onderwierpen het gebruik van vuurwapens door de inheemse bevolking aan strikte voorwaarden. De concessiemaatschappijen mochten echter onder bepaalde voorwaarden gewapende mannen tewerkstellen op basis van hun *droits de police*. (*Supra.*, nr 77.)

²²⁰ R. HARMS, “The end of red rubber, a reassessment”, 78.

²²¹ R. CASEMENT, 45.; R. HARMS, “The end of red rubber, a reassessment”, 78.

hoeveelheid te leveren op de post en ontvingen in ruil daarvoor een kleine vergoeding. Daarnaast stonden één of twee dorpen in voor de voedselvoorziening van de Abirpost.²²² De belasting in natura was geen onlogische keuze gelet op de toenmalige levenswijze in Congo. De inheemse stammen waren (althans in het gebied van de Abir) niet vertrouwd met het Europees monetair stelsel waardoor de inning van geldelijke belastingen niet mogelijk was.²²³

125. Binnen de Abirstreken was de inheemse bevolking onderworpen aan een collectieve belasting. Een Belgische agent bepaalde eenzijdig de bijdrage die betaald werd in rubber of voedsel tegen een vergoeding. Dit systeem mondde uit in een langdurige en systematische gedwongen tewerkstelling van de inheemse bevolking.

4 BELASTING OF VERANTWOORDING?

126. In de praktijk was de belasting niet veel meer dan de structurele uitbuiting van de inheemse bevolking gebaseerd op gedwongen tewerkstelling. De Abir en de Belgische kolonisator verantwoordden dit beleid door de rubberteelt juridisch te kwalificeren als een “bijdrage in de publieke lasten”. In de praktijk gebeurden de berekening, de inning en de afdwinging van de belastingen volstrekt willekeurig, zodat er van een daadwerkelijke overheidsbelasting geen sprake was.

4.1 Willekeur eigen aan het systeem van de Abir en de Vrijstaat

127. De Abiragenten bepaalden vrij de door de inheemse bevolking te leveren collectieve bijdragen.²²⁴ De verschuldigde belasting van een individuele inwoner was met andere woorden afhankelijk van het aantal hutten in zijn dorp, het aantal mannen in zijn dorp, de Abiragent onder wie hij ressorteerde, de grootte van de korven waarin de rubber opgevangen diende te worden, enzovoort.²²⁵ Indien een dorp in gebreke bleef om belastingen te betalen,

²²² D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 109.

²²³ D. VAN REYBROUCK, *Congo een geschiedenis*, 100.

²²⁴ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 15

²²⁵ Er waren immers geen normen die bepaalde hoe groot de manden moesten zijn.

volgden collectieve straffen.²²⁶ Een inboorling die bijvoorbeeld meer rubber verzameld had dan zijn dorpsgenoten, kon met andere woorden nog steeds de gevolgen dragen van het tekort.

128. Een dergelijke willekeur heerste niet alleen in de concessiegebieden maar kwam evenzeer voor in de gebieden waar de staat de exploitatie verzorgde. Vice-gouverneur-generaal Costermans verklaarde in 1904 aan de onderzoekscommissie Janssen; *“de aard van de belasting verschilde, en verschilt nog volgens de streken”*.²²⁷ Bijvoorbeeld in de dorpen rond het Mantumbameer in de Evenaarsprovincie voorzag de inheemse bevolking het militaire kamp te Irebu van vis.²²⁸ In de dorpen nabij de rivier ter hoogte van Bolobo moest de inheemse bevolking daarentegen hout voor de stoomschepen bezorgen, terwijl de andere dorpen uit de streek hun bijdrage betaalden in de vorm van voedsel voor de houthakkers en de Europeanen.²²⁹ De kolonisator vulde de belasting van de inboorlingen duidelijk in volgens de noden van het exploitatiesysteem.

4.2 Het gebrekkig wettelijk kader

129. De verschillende behandeling tussen de districten was het gevolg van het eerder besproken gebrekkige koloniaal systeem. De decreten waren vaag en werden dikwijls niet nageleefd ten gevolge van de gebrekkige afdwinging. Tot 1903 was er zelfs geen enkele wet die formeel toeliet de bevolking te verplichten om rubber te oogsten.²³⁰ De bestaande wetten waren niet alleen vaag, maar soms was de noodzakelijke regelgeving gewoonweg afwezig. Nisco schreef op 4 december 1903 een (eerder aangehaald) rapport waarin hij de wetteloosheid van het rubberbeleid in Congo verfoeide. *“In de Kongostaat is er geen enkele wet om de materie van de inheemse belastingen in natura of in arbeid te regelen, [...], Daaruit vloeit voort dat de blanken, ambtenaren en particulieren - bij gebrek aan wetten die relevant*

²²⁶ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 191.

²²⁷ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 15.

²²⁸ R. CASEMENT, 34-35

²²⁹ R. CASEMENT, 24-25.

²³⁰ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 12.

*en verenigbaar zijn met het doel dat ze moeten nastreven- door de noodzaak zelf van de dingen gedwongen zijn de wet links te laten liggen en zo, langzamerhand worden de betrekkingen met de inheemsen slechts een kwestie van willekeur.”*²³¹

130. Het decreet van 18 november 1903 was een poging om tegemoet te komen aan de kritiek op het collectieve belastingstelsel en de willekeur die ermee gepaard ging. Elk individu was sedertdien een belasting verschuldigd van ten hoogste veertig uur arbeid per maand.²³² De districtscommissaris berekende vanaf dan jaarlijks voor zijn bevoegdheidsgebied de bijdragen en legde het voorstel ter goedkeuring voor aan de gouverneur-generaal.²³³

131. Het decreet liet nog steeds grote ruimte voor willekeur. Het voorzag dan wel in een individuele belasting, maar hoe kan er een belasting geëist worden van individuen die niet bekend waren? Bevolkingsregisters waren niet voorhanden, zodat een districtscommissaris de individuele belasting op ruwe schattingen moest baseren.²³⁴ De commissarissen waren bovendien nog steeds vrij om te bepalen hoeveel kilo rubber met die veertig uur overeenkwam. Stel dat bijvoorbeeld één kilogram rubber een waarde van 0.60 frank had en het barema van een werkuur 0.03 frank bedroeg dan moet de inheemse belastingplichtige twintig uur arbeid verrichten om één kilogram rubber te verzamelen. Zijn maandelijks belasting bestond dan maximaal uit twee kilogram. De kolonisator kon er bijvoorbeeld ook van uitgaan dat één uur arbeid nodig was om 100 gram rubber bijeen te zoeken. In het tweede voorbeeld diende de inheemse belastingplichtige vier kilo per maand te leveren. In de praktijk zorgden de districtscommissarissen simpelweg dat de geëiste hoeveelheden overeen

²³¹ *Ibid.*, 12.

²³² “[...] *Ces prestations consistent en travaux à effectuer pour l’État. Ces travaux devront être rémunérés; ils ne pourront excéder au total une durée de quarante heures effectives par mois. La rémunération ne pourra être inférieure au taux réel des salaires locaux actuels.*” (Bron: Art. 2. règlement de 18 novembre 1903 des impositions directes et personnelles. Coordination et dispositions complémentaires, *BO.* octobre-novembre 1903, No. 10-11.); A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 16.

²³³ Art. 28-31 règlement de 18 novembre 1903 des impositions directes et personnelles. Coordination et dispositions complémentaires, *BO.* octobre-novembre 1903, No. 10-11.

²³⁴ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 227.

kwamen met veertig uur arbeid. Ze mochten immers van gouverneur-generaal Costermans in geen geval de productie laten dalen.²³⁵

132. Het decreet bepaalt daarnaast dat de autoriteiten²³⁶ het recht hadden om 'dwang' te gebruiken om de inboorlingen, die weigerden hun prestaties in natura te verrichten, tot arbeid te bewegen.²³⁷ Met deze bepaling is ogenschijnlijk niet veel mis. De wetgever heeft evenwel niet verduidelijkt welke dwangmaatregelen toegelaten waren. Hoewel andere decreten hieromtrent meer duiding gaven, was er weinig controle op de naleving ervan. Zo was de chicotte bijvoorbeeld enkel bedoeld als zware straf en was het maximaal aantal zweepslagen tot vijftwintig slagen beperkt. In de praktijk hanteerde de kolonisator deze zweep voor de minste overtreding en de inboorlingen incasseerden soms zelfs meer dan tweehonderd slagen.²³⁸ Concessiemaatschappijen zoals de Abir waren eveneens aan die overheidsdecreten onderworpen, maar in de praktijk bleven ze overwegend dode letter.

133. Zoals is gebleken was het koloniaal systeem een van de belangrijkste oorzaken voor de gedwongen tewerkstelling van de inheemse bevolking. De overheid liet na om de schuldigen te straffen, omdat de rubberproductie een belangrijke bron van rijkdom was. De Abiragenten hielden zich niet in om de decreten te overtreden, omdat dit door het eerder aangehaalde premiestelsel volkomen in hun belang was.

4.3 Geen echte belasting

134. Van een daadwerkelijke belasting van de inboorlingen, zoals we die vandaag in België kennen, was er geen sprake ten tijde van het regime van koning Leopold II. Ten eerste blijkt uit de vorige alinea's dat het stelsel bedoeld was om winstmaximalisatie na te streven. Deze

²³⁵ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 16-17.

²³⁶ Vrije vertaling van 'les autorités de la perception.'

²³⁷ "En cas de refus de payer les prestations en nature, les indigènes, à défaut de biens mobiliers ou immobiliers, pourront être contraints à les acquitter par l'autorité chargée de la perception. A cette fin, le travail forcé peut être imposé." (Bron: Art. 54 règlement de 18 novembre 1903 des impositions directes et personnelles. Coordination et dispositions complémentaires, *BO.* octobre-novembre 1903, No. 10-11.)

²³⁸ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 29 en 198; D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 126.

vaststelling is niet beperkt tot de Abirconcessie, maar kan worden doorgetrokken tot de hele Vrijstaat. Ten tweede is het recht om belastingen te heffen een kenmerkend prerogatief van de soevereine macht over een grondgebied, terwijl dat recht in de Onafhankelijke Congostaat naast de overheid, eveneens door privémaatschappijen uitgeoefend werd. Ten slotte werden de belastingopbrengsten zelden tot nooit aangewend in het belang van de inboorlingen.

135. De Abir was niet de soevereine macht in de Onafhankelijke Congostaat, maar desalniettemin dwongen haar agenten de inheemse bevolking publieke bijdragen in de vorm van arbeid te leveren.²³⁹ De inboorlingen waren vrijgesteld van overheidsbelastingen en werden in de plaats daarvan verplicht om rubber aan de Abir te leveren.²⁴⁰

136. Roger Casement noteerde over zijn bezoek aan de Evenaarsprovincie; *“I was informed that the impositions were in reality trade, “for as you observe, we pay the natives for the produce they bring in”*”.²⁴¹ De concessiehouder vergoedde de Congolezen voor hun arbeid. Een individuele tegenprestatie voor de belastingplichtige is echter hoogst ongebruikelijk bij het betalen van een publieke bijdrage. De ratio achter overheidsbelastingen is immers dat de belastingplichtige bijdraagt aan de uitbouw en het onderhoud van publieke voorzieningen en overheidsdiensten. Dergelijke voorzieningen staan ten dienste van de hele samenleving zonder dat de belastingbetaler er een vergoeding voor krijgt. De Abir legde echter geen wegen aan, noch bouwde de maatschappij ziekenhuizen of scholen. De agenten betaalden de inboorlingen in de vorm van kledij, kopjes, theelepels, zout, en andere prullaria.²⁴²

137. Casement wees vervolgens zijn (anoniem gebleven conversatiepartner) op het feit dat de rubber geen eigendom was van de Congolese bevolking maar van de concessiehouders zelf. Zo had de Abir op grond van haar concessie het eigendomsrecht op de vruchten van het woud. Als het dan inderdaad om handel ging, dan betaalde de Abir de inboorlingen voor haar

²³⁹ R. CASEMENT, 45.

²⁴⁰ R. HARMS, “The end of red rubber, a reassessment”, 78.

²⁴¹ R. CASEMENT, 45.

²⁴² D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 107 en 119.

eigen rubber. Deze redenering is zo absurd dat er een andere verklaring voorhanden moest zijn. *“We do not buy the india-rubber. What we pay to the native is a remuneration for his labour in collecting our produce on our land, and bringing it to us.”*²⁴³ Casement stelt vervolgens de vraag waarom de inheemse bevolking dan niet de bescherming van een arbeidsovereenkomst genoot en hij noteerde: *“But I was here referred back to the statement that the native performed these services as a public duty required of him by his government.”*²⁴⁴

138. De kolonisator verantwoordde het gedwongen tewerkstellingsbeleid met elkaar tegensprekende argumenten. De belasting werd geïnd voor de soevereine macht, maar door een private onderneming. De inboorlingen kregen een vergoeding, zodat de rubberteelt eerder de kenmerken had van een handel dan van een publieke bijdrage. Een koper kan echter zijn eigen bezittingen niet kopen waardoor de vergoeding voor de inheemse bevolking een andere oorzaak moest hebben. De kolonisator schreef die oorzaak toe aan de arbeid van de inboorlingen maar de arbeidsrelatie was niet gebaseerd op een arbeidsovereenkomst.

139. Casement besluit: *“I was assured that the people were absolutely free, and owed no service to any one but to the Government of the country. But there was no explanation offered to me that was not at once contradicted by the next.”*²⁴⁵ De waarheid was duidelijk dat de Abir de inboorlingen aan een langdurig en uitzichtloos gedwongen tewerkstellingsregime onderwierp onder het mom van belastingen.

5 De dwangmethoden en hun verantwoording

140. De gedwongen tewerkstelling van de inheemse bevolking door de Abir ging de geschiedenis in als een van de zwartste bladzijden uit de Belgische koloniale geschiedenis. Moorden, gevangenisstraffen, gijzelingen van familieleden, deportaties, verminkingen,

²⁴³ R. CASEMENT, 45.

²⁴⁴ *Ibid.*

²⁴⁵ R. CASEMENT, 45.

strafexpedities, zweepslagen met de chicotte zijn slechts enkele voorbeelden van de koloniale methoden om de bevolking tot arbeid te verplichten in het Abirregime (en in de rest van de Onafhankelijke Congostaat). Immers: “*The only way to get rubber is to fight for it.*”²⁴⁶ De bron schept geen duidelijkheid over de persoon van wie deze uitspraak uitging, maar de woorden vatten het lot van de inheemse bevolking goed samen. De kolonisator deinsde er niet voor terug om hele dorpen en akkers plat te branden om de bevolking afhankelijk te maken.²⁴⁷ Volledige dorpen werden gedeporteerd om rubberplantages aan te leggen. Het staat vast dat de districtscommissarissen van de Evenaarsprovincie van dergelijke praktijken niet alleen op de hoogte waren, maar eveneens soms het bevel gaven.²⁴⁸

141. Vice-gouverneur-generaal Costermans gaf bijvoorbeeld op 25 april 1904 uitdrukkelijke toelating aan René Dubreucq, de districtscommissaris van het evenaarsdistrict, om de Abiragenten te machtigen om gevangenen te nemen om de rubberproductie te stimuleren.²⁴⁹ Dubreucq had goede relaties met de Abir omdat hij min of meer was omgekocht door, naar verluidt, “vette premies”.²⁵⁰ De gevangenisstraf was bedoeld om de inboorlingen een duidelijk signaal te zenden. Militaire strafexpedities tegen nalatige dorpen, waarbij de *Force Publique* willekeurige dorpelingen van hun vrijheid beroofden, waren schering en inslag. Dubreucq stelde immers regelmatig het te Basankusu gevestigde korps van de *Force Publique* ter beschikking.²⁵¹

142. De gevangenisstraf als dwangmiddel was eveneens populair in andere gebieden van de Congostaat. In de eerder aangehaalde dorpen aan het Maringameer beroofde de kolonisator de inboorlingen van hun vrijheid als hun dorp niet voldoende vis leverde. Wanneer een dorp slechts 180 porties van de geëiste 200 porties leverde, belandde twee man in de gevangenis. Als er dertig porties tekort waren, werden dat drie mannen. De gevangenen werden verplicht

²⁴⁶ R. CASEMENT, 43.

²⁴⁷ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 191.

²⁴⁸ D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 124, 125.

²⁴⁹ *Ibid.*, 120.

²⁵⁰ A.M. DELATHUY, *De geheime documentatie*, 193.

²⁵¹ *Ibid.*

tewerkgesteld in een werkkamp te Bikoro of te Coquilhatville, de hoofdstad van het Evenaarsdistrict.²⁵²

143. Een belangrijk nadeel van de gevangenisstraf was dat de (rubber)productiviteit drastisch afnam. De gevangenen bewezen dan wel hun nut in de gevangenis door de rubber te bewerken onder constante dreiging met de chicotte, maar daarmee was het probleem van de dalende toevoer niet opgelost. De Abir schakelde al snel over naar een gijzelingsstelsel. De toezichthouders hadden de mannen nodig om te oogsten en dus gijzelden ze vrouwen en kinderen.²⁵³

144. De kolonisator voerde deze politiek naar eigen zeggen in het belang van de gemakzuchtige en luie inheemse bevolking. Ze spoorden de inboorlingen op de meest 'humane manier' aan om toch maar de vereiste hoeveelheid rubber te leveren.²⁵⁴ De gijzelaars kregen hun vrijheid terug als hun dorp de gevraagde hoeveelheid rubber aanbracht. Een toezichter in dienst van de Abir verklaarde: *"The people were very lazy, and that this was much the simplest way of making them do what was required of them."*²⁵⁵ De toezichthouders waren doorgaans afkomstig van andere stammen en deden hun uiterste best om bij de kolonisator in de gratie te komen. Door hun voorkeursbehandeling waren ze bereid om de vernederende visie van de kolonisator over te nemen.

145. De directeur van de Abir in Afrika, Albert Longtain, verklaarde aan de onderzoekscommissie in 1904: *"Ik weet niet of men ze gevangen nam, ik moet echter verklaren dat dit naar mijn oordeel het meest efficiënte en terzelfdertijd meest menselijke dwangmiddel is voor de inlander die weigert zijn plicht te doen."*²⁵⁶ Longtain bezwoer dat de straffen aansluiting vonden bij de zeden, gebruiken en de gevoelens van de inlanders.²⁵⁷

²⁵² R. CASEMENT, 35.

²⁵³ R. CASEMENT, 46.; D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 120-121.

²⁵⁴ R. CASEMENT, 46. D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 150.

²⁵⁵ R. CASEMENT, 47.

²⁵⁶ D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 150.

²⁵⁷ *Ibid.*

Volgens hem was dwang het enige dat de inboorlingen begrepen en was gevangenzetting het meest humane dwangmiddel dat hij kon toepassen.

146. De Abir was niet de enige die deze visie aanhing.²⁵⁸ Het systeem van de gijzelaars als ‘humaan dwangmiddel’ om de Afrikaan de deugden van arbeid bij te brengen, was bekend bij de overheid. *Le manuel du voyageur et du résident au Congo*²⁵⁹ geeft onder andere tips hoe de koloniaal de gehoorzaamheid van de inboorlingen kon afdwingen door gevangenen en gijzelaars te nemen.²⁶⁰

147. Gouverneur-generaal Wahis uitte op 16 mei 1906 aan de Congolese regering in Brussel zijn verwondering over de veroordeling van het systeem door de Commissie Janssen; *“Iedereen die Afrika kent, weet dat het nemen van gijzelaars onder de notabelen der stammen, ... , een absolute noodzaak is en het meest humane middel om tot een resultaat te komen.”*²⁶¹ Ook hier komt weer de denigrerende visie op de Afrikanen naar boven. De denkwijze van de oversten van de spoorwerken en Albert Longtain was duidelijk tot op het hoogste niveau aanwezig.

148. In werkelijkheid was er uiteraard geen verband tussen de afnemende rubberproductie en de arbeiders. De waarheid was dat de bevolking drastisch afnam en dat de rubbervoorraad in het woud omstreeks 1904 uitgeput raakte.²⁶² Dergelijke ‘uitvluchten’ weigerde de kolonisator echter te horen.

²⁵⁸ Zie bijvoorbeeld: brief 23 februari 1904 van van Eetvelde aan Leopold II, (Bron: D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 120.)

²⁵⁹ *Supra.*, nr. 113.

²⁶⁰ A. DONNY et G. DRYEPONDT, *Le manuel du voyageur et du résident au Congo* Vol. 1, Brussel, Hayez, 1900, 140-141.; A. HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, 166.

²⁶¹ D. VANGROENWEGHE, *Leopold II en Kongo*, 124.

²⁶² R. HARMS, “The end of red rubber, a reassessment”, 81-82.

TUSSENBESLUIT

149. De Algemene Akte van 1885 en de Algemene Akte van 1890 symboliseren een belangrijke mentaliteitswijziging inzake de rechten van de inheemse bevolking. Deze rechten werden niet alleen concreter, maar ook het morele en materiële welzijn van de inheemse volkeren kwam op de internationale agenda. Uit het eerste deel blijkt dat de gedwongen tewerkstelling van de inheemse bevolking op zijn minst in strijd was met de geest van het internationaal recht uit die tijd. Dat blijkt eveneens uit de storm van kritiek op het beleid in Congo-Vrijstaat. De kritiek bestempelde het fenomeen echter als slavernij en niet als gedwongen tewerkstelling.

150. De Conventie van 1885 kende de soevereiniteit over het Congobekken toe aan de AIC, zonder verdere waarborgen in te bouwen. Het gevolg was een corrupt staatsapparaat met een absolutistische vorst. De absolutistische heerser schakelde de overheid en haar ambtenaren in om zijn persoonlijke ambities waar te maken. Het staatsapparaat, het *régime domanial* en het vage wettelijk kader voorzagen het ideale klimaat voor een langdurige uitbuiting van de inheemse bevolking. De territoriale ambtenaren op het laagste niveau hadden niet de juiste opleiding genoten en werden slecht betaald. Deze mannen kwamen in de wildernis terecht, moesten een veel te groot gebied besturen met te weinig middelen en hun overheid moedigde hen door het premiestelsel voortdurend aan om de productiviteit van de inboorlingen te verhogen.

151. De rechterlijke macht was afhankelijk van de uitvoerende macht en miste dus slagkracht om buitensporigheden te vervolgen. Afgezien daarvan oordeelden rechters veel te mild over misdrijven tegen de inheemse bevolking. Door gebrek aan controle was het lot van de inboorlingen dan ook in belangrijke mate afhankelijk van de persoonlijkheid van de koloniaal. Dit gold bovendien niet enkel voor het laagste niveau. De komst van gouverneur-generaal Wahis en zijn harde aanpak, militariseerde het beleid in de onafhankelijke Congostaat. De afwezigheid van de scheiding der machten maakte het karakter van de overste relevant.

Hierbij mag het belang van de negentiende-eeuwse visie op de zwarte medemens niet onderschat worden. De doorsnee koloniaal keek minachtend neer op de inheemse bevolking. Die minachting verlaagde de drempel voor buitensporig gedrag. De blanke oversten bij de spoorwerken werden immers niet gedreven door een premiestelsel. Hun handelswijze was eerder het gevolg van hun denkbeeld.

152. Uit beide projecten bleek dat de overheidsdecreten in de praktijk vaak dode letter bleven. Dit komt bij de spoorwerken niet alleen tot uiting in de gewapende bewaking en de dreigementen omtrent het loon, maar eveneens bij de recrutering van de arbeiders. De wervingsagenten voor de spoorlijn en voor de *Force Publique* kochten immers slaven vrij om ze nadien aan een gedwongen tewerkstellingsregime te onderwerpen. Bij het tweede project komt dit tot uiting in de soepele interpretatie die de Abiragenten en de districtscommissarissen aan het decreet van 1903 geven. Ook de lijfstraffen met de chicotte werden voor de kleinste overtreding toegepast. De Abiragenten dwongen de inboorlingen om rubber te verzamelen, terwijl geen enkele officiële decretale bepaling dat toeliet. Dergelijke praktijken waren in strijd met de geest van het toenmalige internationaal recht.

153. De kolonisator voerde de gedwongen tewerkstelling in wanneer de financiële situatie van de staat problematischer werd. In de eerste vijf jaar van de Onafhankelijke Congostaat was er immers nog niet echt sprake van gedwongen tewerkstelling op grote schaal. Ondanks de afwezigheid van een expliciete veroordeling door het internationaal recht, benoemde de kolonisator de praktijken niet als gedwongen tewerkstelling. De kolonisator verantwoordde haar beleid van gedwongen tewerkstelling door deze te baseren op een arbeidsovereenkomst of door de arbeid als een belasting in natura te kwalificeren. In de praktijk was er op beide juridische kwalificaties heel wat aan te merken. De inboorlingen ondertekenden een overeenkomst, maar waren meestal niet op de hoogte van de gevolgen van hun handtekening. Als ze dan later die gevolgen begrepen, was het te laat en dwong de kolonisator hun “verbintenis” af. De arbeidsovereenkomst werd dan gebruikt om te argumenteren dat er van slavernij geen sprake kon zijn.

154. De Abiragenten (en bij uitbreiding de belgische kolonisator), verantwoordde de gedwongen tewerkstelling als een belasting. Van een belasting was er in de juridische zin van het woord echter geen sprake. De Abir oefende als privémaatschappij een prerogatief uit dat uitsluitend aan de soevereine staat toebehoort. De inlanders werden vergoed, maar er was geen enkele logische uitleg die de vergoeding kon duiden in het kader van de belasting. Daarnaast was gedwongen tewerkstelling als beschavingsmiddel een vaak gehoord argument.

155. In de volgende delen worden de oorzaken van gedwongen tewerkstelling en de verantwoording van de kolonisator tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog nagegaan. Zoals vermeld, komt de gedwongen tewerkstelling door de Duitse bezetter in de Oost-Vlaamse gemeente Lochristi aan bod.

DEEL 2: SITUERING LOCHRISTI IN DE EERSTE WERELDOORLOG



156. Dokter en brouwer Prosper Vermeulen (1854–1940) nam op 25 februari 1895 de burgemeesterssijerp van de gemeente Lochristi over. De gemeente besteedde onder zijn burgemeesterschap veel zorg aan het onderwijs van de ‘armkinderen’ en de uitbreiding van het wegennet en de buurtspoorwegen. De kleine gemeente had anno 1910 vier brouwers, eenennegentig herbergiers en vijf melkventers. De belangrijkste handelsactiviteit was ontegensprekelijk de bloemisterij.²⁶³ Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog leefden om en bij de vijfduizend dorpingen in Lochristi. Van hen trokken in 1914 om en bij de tweehonderdtwintig soldaten naar het front.²⁶⁴

157. De dorpingen vreesden in de zomer van 1914 de komst van de Duitse troepen. Het nieuws dat de Luikse forten bezweken waren onder

het oorlogsgeweld maakte de dorpingen nerveus.²⁶⁵
Afbeelding 3 Burgemeester Vermeulen
(Bron: André Maes, verantwoordelijke
beeldarchief Oost-Oudburg)

Tegen het einde van september had Brussel plaatsgemaakt voor Oostende als Belgische hoofdstad. De Duitse artillerie, bijgestaan door een zeppelin, belegerde inmiddels dag en nacht Antwerpen, het laatste grote militaire bolwerk in het land. De dorpingen kwamen ‘s avonds bij elkaar om troost te zoeken. Op een zekere dag werden *Uhlanen* te Laarne en Zeveneken gesignaleerd. Hoewel ze diezelfde nacht nog vertrokken, gaf die Duitse aanwezigheid zo dicht bij de gemeente de burgers het gevoel dat ze werkelijk in oorlog waren.²⁶⁶

²⁶³ A. MAES, “Meer dan een naam: Een laan voor burgermeester Vermeulen in Lochristi”, *Heemkundig Nieuws* 2007, Jg. 35, 6-7.

²⁶⁴ AR I507, *Conferentiewerk: Lochristi gedurende den Wereldoorlog*.

²⁶⁵ *Ibid.*

²⁶⁶ *Ibid.*

158. Op vrijdag 10 oktober 1914 viel Antwerpen in Duitse handen. Diezelfde dag trokken de eerste Duitse troepen Lochristi binnen. Het Belgisch leger had zich teruggetrokken, zodat de Duitsers zonder slag of stoot de gemeente konden binnenwandelen. De Duitsers plunderden in Lochristi de slagerij van Theofiel Willems, de woning van smid de Mulder en zelfs het huis van burgemeester Vermeulen moest eraan geloven. De landbouwers werden gedwongen om hooi, stro, haver, een os en een varken aan de bezetter af te staan.²⁶⁷ Voor Lochristi begon de bezetting die uiteindelijk vier jaar zou duren. Een dorpeling getuigde: *“Wij hebben de ijzeren vuist der geweldige onderdrukking zwaar gevoeld. De landbouwvruchten, koper, wol, bomen, vooral notelaars, werden in beslag genomen. De schoonste paarden, de beste koeien werden weggenomen.”*²⁶⁸

159. De Duitse opmars op het Belgisch grondgebied kwam eind oktober 1914 tot stilstand na de overstroming van de IJzervlakte. In België maakte de bewegingsoorlog plaats voor een stellingenoorlog en het IJzerfront zou tot het najaar van 1918 niet veel meer wijzigen.²⁶⁹ Het grootste deel van België werd voor het eerst in haar tachtigjarig bestaan geconfronteerd met een bezetting.

²⁶⁷ AR 1507, *Conferentiewerk: Lochristi gedurende den Wereldoorlog.*

²⁶⁸ *Ibid.*

²⁶⁹ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 4, 14.

HOOFDSTUK 4: DE VREDESCONFERENTIES VAN DEN HAAG

*“It is better to abandon (codification of controversial issues, like the rights of occupiers) to the domain of the rights of man, as vague as those are. One must not transform facts into law.”*²⁷⁰ ~**Auguste Beernaert**

1 Algemene informatie

1.1 INLEIDING

160. Het internationaal recht in 1914 had met de Conventies van 1885 en 1890 gemeen dat geen enkele bepaling voorzag in een letterlijk verbod op gedwongen tewerkstelling. Het verbod was echter wel impliciet in het verdrag aanwezig.

161. Na de historische omkadering van de Conferenties en de (voor dit werk relevante) resultaten, volgt een overzicht van de belangrijkste bepalingen in verband met gedwongen tewerkstelling. De juridische analyse en duiding van die regels kunnen niet ontbreken in dit werk. Het hoofdstuk sluit af met de Duitse interpretatie van het oorlogsrecht. De Duitse visie week immers regelmatig af van de leidende internationale doctrine. Een beter inzicht in de denkwijzen van de Duitse juristen moet meer duidelijkheid bieden over de juridische verantwoording van de gedwongen tewerkstelling en de Duitse tewerkstellingspolitiek tijdens de Eerste Wereldoorlog.

1.2 DE VREDESCONFERENTIES

162. Vertegenwoordigers van zesentwintig landen kwamen op 18 mei 1899 samen in Den Haag voor de laatste grote vredesconferentie van de negentiende eeuw (hierna, Conferentie

²⁷⁰ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 73.

van 1899).²⁷¹ Tsaar Nicolaas II (1868-1918) nam het initiatief voor de bijeenkomst die de volgende stap zette in de codificatie van het *ius in bello*.²⁷² De grootmachten vergaderden over het recht met betrekking tot de oorlog, over vreedzame geschillenbeslechting en over de vraag welke omstandigheden een oorlog rechtvaardigen (*ius ad bellum*). Auguste Beernaert (1829-1912) vertegenwoordigde België zowel op de Conferentie van 1899 als op die van 1907. Hij nam het voorzitterschap van de deelcommissie bewapening waar.²⁷³

163. De Conferentie had drie doelstellingen. De mogendheden wilden eerst en vooral de wapenwedloop aanpakken.²⁷⁴ De wapenwedloop had de gewapende vrede immers omgezet in een verstikkende last die tot een oorlog dreigde te leiden.²⁷⁵ De Conferentie wou daarnaast een aantal aspecten van de oorlogvoering zelf reguleren. De vergadering kwam hiermee tegemoet aan de hypothese dat een gewapend conflict alsnog onvermijdelijk zou zijn.²⁷⁶ De derde doelstelling van de Conferentie was een eenvoudig maar effectief geschillenbeslechtingsmechanisme uit te werken.²⁷⁷

164. Hoewel de Conferentie resulteerde in drie conventies en drie verklaringen, bereikten de mogendheden geen akkoord dat de wapenwedloop een halt toeriep.²⁷⁸ Voor een effectief akkoord daaromtrent was immers ook een internationaal toezichtsmechanisme vereist. De imperialistische grootmachten waren niet bereid om soevereiniteit af te staan aan een

²⁷¹ B. TUCHMAN, *De trotse toren. Een portret van de jaren voor de Eerste Wereldoorlog - 1890-1914*, Amsterdam; De Arbeiderspers, 2007, 320. (Hierna: B. TUCHMAN, *De trotse toren.*); J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 619.

²⁷² Het was de logische voortzetting van de codificatie op de Conferentie van het Rode Kruis uit 1864. In 1864 werden slechts tien bepalingen opgesteld en in 1868 werden deze verder aangevuld. (Bron: J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 447)

²⁷³ B. TUCHMAN, *De trotse toren*, 327.

²⁷⁴ J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 618.

²⁷⁵ B. TUCHMAN, *De trotse toren*, 316-317.

²⁷⁶ J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 619.

²⁷⁷ J.B. SCOTT et A.G. DE LAPRADELLE, 437.

²⁷⁸ De drie conventies hadden betrekking op: Arbitrage, de wetten en gebruiken op de landoorlog en de uitbreiding van de Geneefse Conventie met betrekking tot de zeeoorlog. De drie verklaringen handelden respectievelijk over het verbod op projectielen gooien uit ballons, verstikkende gassen en dumdkogels (Bron: B. TUCHMAN, *De trotse toren*, 340.)

internationaal controlemechanisme. De Conferentie voorzag echter wel in een optioneel arbitrage- en bemiddelingsmechanisme.²⁷⁹

165. De Amerikaanse President Theodore Roosevelt (1858-1919) wees nog geen decennium later op het belang van een tweede vredesconferentie. De verdragsluitende partijen hadden in de Tweede Boerenoorlog noch in de Russisch-Japanse oorlog gebruik gemaakt van de vreedzame geschillenbeslechtingmechanismen.²⁸⁰ Naast de Verenigde Staten was onder andere Nederland eveneens vragende partij voor een herzieningsconferentie. Amsterdam wou bepalingen in verband met hospitaalschepen toevoegen aan het gecodificeerde oorlogsrecht. De Russische Tsaar gaf gevolg aan de verzoeken en riep in 1906 opnieuw een internationale vredesconferentie samen. De herzieningsconferentie vond plaats in 1907 en vergaderde eveneens in Den Haag (hierna, Conferentie van 1907).²⁸¹

166. Aan de Conferentie van 1907 namen aanzienlijk meer landen deel dan aan haar voorganger in 1899. De Verenigde Staten hadden erop aangedrongen om ook Latijns-Amerikaanse landen, zoals Cuba en Brazilië, uit te nodigen.²⁸² De poging om de wapenwedloop tegen te gaan bleef nogmaals vruchteloos.²⁸³ De Duitse Keizer Wilhelm II (1859-1941) liet zelfs weten dat zijn gedelegeerden onmiddellijk de vergadering zouden verlaten indien dat onderwerp ter sprake kwam.²⁸⁴ De Conferentie voorzag evenmin in een supranationaal afdwingingsmechanisme waardoor ze de uitvoering en de interpretatie van de akkoorden aan de goodwill van de verdragspartijen overliet. Opnieuw was de soevereiniteit een hinderpaal voor een effectief internationaal rechtscollege of toezichtsmechanisme. Geen

²⁷⁹ J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 620-621. ; B. TUCHMAN, *De trotse toren*, 332.

²⁸⁰ J.B. SCOTT et A.G. DE LAPRADELLE, 82.

²⁸¹ J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 624-625.

²⁸² Er kwamen 44 landen mee rond de tafel zitten. (Bron: J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 626)

²⁸³ J.B. SCOTT et A.G. DE LAPRADELLE, 85.

²⁸⁴ B. TUCHMAN, *De trotse toren*, 353.

van de staten was bereid om ook maar een fractie soevereiniteit op te geven in het voordeel van de internationale controle.²⁸⁵

2 Het recht betreffende de Oorlog te Land.

2.1 ALGEMEEN

167. “Het Verdrag betreffende de wetten en gebruiken van den oorlog te land” van 18 oktober 1907 is, op een paar wijzigingen na, identiek aan haar voorganger. Het is met andere woorden mogelijk om de twee verdragen samen te behandelen. Het verdrag gaf rechtskracht aan de inhoud van de verklaring van Brussel van 27 augustus 1874.²⁸⁶ De verklaring van Brussel behandelde een identiek onderwerp, maar werd nooit geratificeerd zodat het geen juridisch bindend instrument was.²⁸⁷

168. Het Verdrag van 1907 bestaat slechts uit negen artikelen zodat het gelijklopend reglement (hierna, Landoorlogreglement) veel belangrijker is voor dit werk. Het Landoorlogreglement is een onderdeel van het verdrag van 1907. Het eerste en het derde artikel van het Verdrag verplichten de verdragsluitende partijen om richtlijnen omtrent het oorlogsrecht aan hun strijdkrachten te geven. Die richtlijnen moeten in de praktijk de naleving van het Verdrag garanderen. De mogendheden koppelden een schadevergoeding aan de schending van het Verdrag.²⁸⁸ Die schaderegeling was een belangrijke vernieuwing ten opzichte van het Verdrag van 1899. De mogendheden voorzagen met andere woorden in een positieve verplichting waaraan ze een duidelijke sanctie koppelden.²⁸⁹ Zodoende werd de

²⁸⁵ J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 634.

²⁸⁶ De Verklaring van Brussel van 1874 kwam er naar aanleiding van de Frans-Duitse oorlog. Het Verdrag van Genève was tijdens die oorlog massaal met de voeten getreden. De Europese mogendheden beseften dat particuliere initiatieven, niet volstonden om het oorlogsrecht duidelijk te codificeren. De Verklaring van Brussel mondde uiteindelijk niet uit in een juridisch bindend verdrag. (Bron: R. VERWAEST, *Van Den Haag tot Genève: België en het internationale oorlogsrecht (1874-1950)*, Brugge, Die Keure, 2011, 17-23. (Hierna: R. VERWAEST, *Van Den Haag tot Genève*))

²⁸⁷ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 234.; J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 137.

²⁸⁸ J.B. SCOTT et A.G. DE LAPRADELLE, 450.

²⁸⁹ *Ibid.*, 450-451.

“jeugdigheid en de onwetendheid” van de strijdkrachten geneutraliseerd.²⁹⁰ Het Verdrag van 1907 trad in werking op 26 januari 1910 en het instrument verbond zowel België als Duitsland.

2.2 DE BEZETTING, DE OPENBARE ORDE EN DE GEDWONGEN TEWERKSTELLING

2.2.1 De bezetting en de openbare orde

Artikel 42 luidt: *“Territory is considered occupied when it is actually placed under the authority of the hostile army. The occupation extends only to the territory where such authority has been established and can be exercised.”*

Artikel 43 bepaalt: *“The authority of the legitimate power having in fact passed into the hands of the occupant, the latter shall take all the measures in his power to restore, and ensure, as far as possible, public order and safety, while respecting, unless absolutely prevented, the laws in force in the country.”*

169. Op de Conferentie van 1874 bleek dat landen over heel wat zaken uiteenlopende standpunten hadden. De onderhandelingspartijen hadden bijvoorbeeld tegenstrijdige visies over de vraag wanneer er van een bezetting sprake was. De leidende doctrine poneerde dat een bezetting *“should be real and not paper”*. Een echte bezetting betekende de aanwezigheid van voldoende troepen die een effectieve controle over het bezet gebied uitoefenden. Duitsland was niet tevreden met die ontwikkeling, aangezien een bezetting op die manier veel kostbare manschappen zou eisen.²⁹¹

170. De onenigheid over de invulling van het concept ‘bezetting’ was in 1899 nog steeds actueel. Beernaert stelde de vraag of het wel raadzaam was om *“d’avance et pour le cas d’une guerre, celui qui sera battu attribue des droits chez lui à son vainqueur et organise le régime de*

²⁹⁰ Vgl *Supra*, nrs 88-89.

²⁹¹ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 61.

la défaite".²⁹² De Belg stelde voor om de bepaling zodanig te verwoorden dat de bezetter louter verantwoordelijk was om het grondgebied te beheren. Het anders verwoorden zou de bepaling naar zijn mening te dicht in de buurt brengen van het erkennen of het toekennen van rechten aan de bezetter.²⁹³ De Russische Martens (1845-1909) hamerde daarentegen op de prioriteit van de vitale belangen van de overwonnen volkeren. De basisbehoeften van een bezette bevolking kregen met andere woorden voorrang.²⁹⁴ De zinsnede "*while respecting, unless absolutely prevented, the laws in force in the country*" bood volgens de Franse diplomaat M. Bihourd (1846-1914) voldoende garanties ten aanzien van de rechten van de bezette landen. De Nederlandse afgevaardigde Van Karnebeek (1874-1942) wierp daarnaast op dat hij in geen geval een bepaling zou goedkeuren die voorzag dat de overwonnen administratie met de veroveraar zou moeten samenwerken. Hij doelde daarmee op artikel 4 van de Conferentie van Brussel.²⁹⁵ Grote imperialistische landen zoals Frankrijk of Duitsland interpreteerden het internationaal gewoonterecht duidelijk anders dan kleinere en neutrale landen zoals België en Nederland.

171. Voor dit werk leveren de voorbereidende documenten twee belangrijke inzichten. Ten eerste was de bezetting van het Belgisch grondgebied tijdens de Eerste Wereldoorlog een louter feitelijke toestand waarbinnen de bezetter volkenrechtelijk verantwoordelijk was om een bezettingsregime uit te werken.²⁹⁶ Dat blijkt niet alleen uit de geruststelling van Bihourd, maar eveneens uit de woorden '*actually*' en '*in fact*' in de artikelen 42 en 43 van het Landoorlogreglement. Het bezettingsregime was beperkt tot een feitelijke gezagsuitoefening die onder normale omstandigheden aan de wettelijke overheid zou toekomen. Bezet België bleef met andere woorden juridisch als een afzonderlijke staat bestaan. De Duitsers namen slechts het bestuur over aangezien de koning en de Belgische regering afwezig waren ten

²⁹²J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 139.

²⁹³J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 139.

²⁹⁴*Ibid.*, 140.

²⁹⁵*Ibid.*, 149.

²⁹⁶H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 93.

gevolge van de bezetting.²⁹⁷ De Duitsers oefenden dan ook de Belgische, niet de Duitse, staatsmacht uit in bezet België.²⁹⁸

172. Een tweede vaststelling is dat het reglement bewust vaag bleef over een aantal onenigheden die nochtans betrekking hadden op cruciale bepalingen. De hiervoor vermelde opmerking van Beernaert sloot aan bij de leidende doctrine die het nogal voorbarig achtte om, in geval van onenigheid, de concrete draagwijdte van het internationaal recht (onveranderlijk) vast te stellen. Zodoende liet de Conferentie ruimte voor de verdere ontwikkeling van het internationaal recht. Deze werkwijze viel het meest op bij de Martens-clausule²⁹⁹ die tot stand kwam naar aanleiding van de onenigheid over het statuut van de *franc-tireurs*.³⁰⁰ De Conferentie liet zodoende de invulling van het recht omtrent die controversiële thema's over aan de interpretatie van de verdragspartijen in een toekomstig gewapend conflict.³⁰¹

173. Uit de vorige hoofdstukken bleek het vage juridische kader een belangrijke factor te zijn voor de gedwongen tewerkstelling. De Conferentie van Den Haag liet, in tegenstelling tot het in hoofdstuk twee besproken recht, de toekomstige interpretatie echter niet volledig vrij. De Martens-clausule verwees immers naar *'the rule of the principles of the law of nations, as they result from the usages established among civilized peoples, from the laws of humanity, and the dictates of the public conscience.'* De verdragspartijen dienden met andere woorden, ondanks de grote interpretatieve vrijheid, het ongeschreven volkenrecht te respecteren. Het

²⁹⁷ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 5.; I. V. HULL, *A scrap of paper*, 97.; H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 92.

²⁹⁸ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 97.

²⁹⁹ De Martens-clausule luidt: *"Until a more complete code of the laws of war has been issued, [...], the inhabitants and the belligerents remain under the protection and the rule of the principles of the law of nations, as they result from the usages established among civilized peoples, from the laws of humanity, and the dictates of the public conscience."* (Bron: I. V. HULL, *A scrap of paper*, 74-75)

³⁰⁰ *Franc-tireurs* zijn gewapende opstandige burgers die de invallende troepen uit eigen beweging bestrijden. Het gaat met andere woorden om burgerstrijders die niet als militair worden erkend omdat ze bijvoorbeeld geen uniform dragen. Op de Conferentie kwam de tegenstelling tussen de grote en kleine landen op dit vlak goed naar boven. De imperialistische landen, zoals Duitsland, achtte de *Franc-tireurs* strijders. De kleinere neutrale landen, zoals België, beschouwden hen als burgers. (Bron: R. VERWAEST, *Van Den Haag tot Genève*, 27-32)

³⁰¹ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 74-75.

oorlogsrecht was immers voortdurend in ontwikkeling en was dus onmiskenbaar omvangrijker dan haar codificatie.³⁰²

2.2.2 Gedwongen tewerkstelling

Artikel 23, laatste lid van het verdrag bepaalt: *“A belligerent is likewise forbidden to compel the nationals of the hostile party to take part in the operations of war directed against their own country, even if they were in the belligerent's service before the commencement of the war.”*

Artikel 52 van het reglement bepaalt: *“Requisitions in kind and services shall not be demanded from municipalities or inhabitants except for the needs of the army of occupation. They shall be in proportion to the resources of the country, and of such a nature as not to involve the inhabitants in the obligation of taking part in military operations against their own country. Such requisitions and services shall only be demanded on the authority of the commander in the locality occupied. Contributions in kind shall as far as possible be paid for in cash; if not, a receipt shall be given and the payment of the amount due shall be made as soon as possible.”*

174. De concrete invulling van ‘*the operations of war directed against their own country*’ was onduidelijk. De voorbereidende vergaderingen over de redactie van artikel 23 verraden echter dat de Conferentie niet de bedoeling had ‘*the operations of war*’ te beperken tot de gewapende strijd zelf. In 1907 diende Oostenrijk-Hongarije een amendement in waar het verbod enkel betrekking had op het dwingen van een bezette bevolking om *als strijders* aan de oorlogsoperaties deel te nemen.³⁰³ Het voorstel onderscheidde enerzijds de (gewapende) vijandelijkheden zélf en anderzijds andere militaire diensten. De bezette bevolking kon volgens het voorstel in uitzonderlijke gevallen wel gedwongen worden tot andere militaire

³⁰² *Ibid.*, 74-75

³⁰³ In 1899 was deze bepaling een onderdeel van artikel 44. (Bron: Artikel 44, Landoorlogreglement, 1899)

diensten.³⁰⁴ De verdragsluitende partijen verwierpen echter het Oostenrijks-Hongaars voorstel. Hieruit blijkt de doelstelling dat het verbod eveneens betrekking had op de gedwongen tewerkstelling van de burgerbevolking in die andere, evenwel nog steeds vage, militaire werken.

175. De voorgaande analyse mag echter niet overschat worden. De enige zekerheid die de verwerping van het Oostenrijks-Hongaars amendement met zich meebracht, was dat het begrip *'the operations of war'* ruimer is dan de notie strijders. Artikel 23 moet daarentegen geïnterpreteerd worden in het licht van het reglement als geheel. Zo vormde bijvoorbeeld artikel 52 de wettelijke basis voor de bezetter om goederen en diensten van de bezette bevolking te eisen. Het oorlogsrecht stond dus op zijn minst bepaalde diensten toe. Aangezien het recht bepaalde diensten legaal achtte, was logischerwijs niet elke gedwongen tewerkstelling die de bezetter een onrechtstreeks voordeel opleverde, illegaal.³⁰⁵ Het antwoord op de vraag met welke arbeid of diensten de bevolking al dan niet deelnam aan *'the operations of war'*, liet het recht over aan het discretionair oordeel van de bezetter. Een bezetter was, gelet op de Martens-Clausule, in dat oordeel beperkt door het ruimere ongeschreven gewoonterecht. Een algemeenheid zoals het ongeschreven gewoonterecht bracht logischerwijs niet meer duidelijkheid. De geest van dat (on)geschreven oorlogsrecht kwam daarentegen wel tot uiting in het Landoorlogreglement, de rechtsleer en de statenpraktijk.

176. Het Landoorlogreglement bevatte geen uitdrukkelijk verbod op gedwongen tewerkstelling van de bezette bevolking. Een aantal artikels doen echter vermoeden dat de verdragspartijen wel degelijk een verbod voor ogen hadden. De afkeuring van collectieve gedwongen tewerkstelling van groepen burgers als sanctie voor een misdrijf, kon bijvoorbeeld afgeleid worden uit het verbod op collectieve straffen voor daden van individuen.³⁰⁶ De wegvoering voor gedwongen tewerkstelling lijkt eveneens moeilijk verzoenbaar met het in

³⁰⁴ J.B. SCOTT, *Rapports faits aux Conférences de La Haye*, 524.

³⁰⁵ A. SOLANSKY, *German administration*, 61.

³⁰⁶ Art. 50 Landoorlogreglement

artikel 46 vervatte recht op familielevens.³⁰⁷ Deze argumenten steunen allemaal op een ruime interpretatie en zijn dus op zichzelf niet voldoende om een duidelijk verbod op gedwongen tewerkstelling af te leiden.

177. Adolf Solansky beoordeelt de legaliteit van opeisingen door de bezetter aan de hand van drie categorieën. De auteur doelde met zijn indeling hoofdzakelijk op de opeising van goederen.³⁰⁸ Dit neemt mijns inziens echter niet weg dat zijn categorisering eveneens nuttig kan zijn voor de interpretatie van 'services' waaronder arbeid. Artikel 52 behandelt de opeising van goederen en diensten immers samen.

178. Enkel opeisingen uit de eerste categorie waren mijns inziens verzoenbaar met het internationaal recht. De eerste categorie bestaat uit opeisingen voor de noden van het bezettingsleger ter plaatse, zoals voedsel, kleren, wagens of paarden.³⁰⁹ Daarnaast behoren opeisingen van werkkrachten voor de aanleg van wegen eveneens tot de eerste categorie en dus tot het toepassingsgebied van artikel 52.³¹⁰ De tweede categorie omvat de opeisingen ten behoeve van het front zoals bijvoorbeeld de gedwongen tewerkstelling van burgers in de uitbouw van loopgraven. De opeisingen voor de (oorlogs)industrie vormen de derde categorie.³¹¹ Het wegvoeren van Belgische machines naar Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog was bijvoorbeeld ten bate van de oorlogsindustrie.

179. De leidende doctrine beschouwde gedwongen tewerkstelling voor de legers aan het front of voor de oorlogsindustrie strijdig met de geest van het Landoorlogreglement. Die doctrine kwam tot uiting in de tekst van artikel 52. Vooreerst was het opeisingsrecht opgesteld als een uitzondering op een algemeen verbod daartoe. Artikel 52 luidt immers dat diensten: '*shall not be demanded, [...], except for the needs of the army of occupation.*' De gedwongen

³⁰⁷ R. VERWAEST, *Van Den Haag tot Genève*, 100.

³⁰⁸ A. SOLANSKY, *German administration*, 112.

³⁰⁹ A. SOLANSKY, *German administration*, 112.

³¹⁰ *Ibid.*; I. V. HULL, *A scrap of paper*, 100.

³¹¹ A. SOLANSKY, *German administration*, 112.

tewerkstelling was echter niet alleen beperkt tot de noden van het bezettingsleger, maar betrof ook het verbod op ongerechtvaardigde verrijking voor de bezetter.³¹² Een derde beperking uit zich in het feit dat opeisingen *'shall be in proportion to the resources of the country.'*³¹³ De bezetter moest dus met de belangen van de bezette gebieden rekening houden, zodat er een proportionaliteitsafweging moest gemaakt worden.³¹⁴

180. Ten slotte waren enkel de opeisingen met een plaatselijk karakter legaal, wat opeisingen van de tweede en derde categorie van het recht in artikel 52 uitsluit. Dat volgt mijns inziens uit *'shall only be demanded on the authority of the commander in the locality occupied'*. Uitzonderingen worden immers doorgaans, tenzij anders bepaald, eng geïnterpreteerd. Het opeisingsrecht was met andere woorden door de bewoordingen van artikel 52 impliciet beperkt tot opeisingen van de eerste categorie.³¹⁵ Die conclusie bleek eveneens uit de voorbereidende vergaderingen. De mogendheden hadden hoofdzakelijk arbeid voor transport of andere onmiddellijke maar tijdelijke taken voor ogen. *'Services for the needs of the army of occupation'* zijn met andere woorden werken van tijdelijke aard en in de buurt van de woonplaats.³¹⁶ De opeisingen van de tweede en de derde categorie zijn geen taken ten bate van het bezettingsleger ter plaatse.

181. De vooroorlogse internationale praktijk was een belangrijke indicatie dat aan het begrip *'military operations against their own country'* een eerder ruime invulling toekomt. Die brede draagwijdte beperkt logischerwijs het recht om burgers dwangmatig tewerk te stellen. De meeste vooroorlogse handboeken waren het er over eens dat de verplichte tewerkstelling aan loopgraven of in fortificaties illegaal waren.³¹⁷ C.M.W. Kamps schreef bijvoorbeeld reeds in 1873 dat de gedwongen tewerkstelling van burgers uit bezette gebieden aan aanvals- of

³¹² Art. 52 Landoorlogreglement bij het Verdrag van Den Haag (IV), Nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land, BS. 6 november 1910. (Hierna: Landoorlogreglement, 1907)

³¹³ Art. 52 Landoorlogreglement, 1907.

³¹⁴ Zie bv: Martens "the unlimited right to interpret the laws of war in their fashion and according to their convenience" (Bron: I. V. HULL, *A scrap of paper*, 74.)

³¹⁵ Gebaseerd op artikel 52 Landoorlogreglement.

³¹⁶ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 124.

³¹⁷ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 124.

verdedigingswerken strijdig was met het volkenrecht.³¹⁸ Ook het Duitse '*Kriechebrauch im Landkriege*'³¹⁹ uit 1902 erkent het niet langer accuraat zijn van de historische beschouwing dat bezette gebieden volledig ten dienste stonden van hun vijand. Het bezette gebied blijft immers een rechtssubject en de burgers worden niet langer als vijanden aanzien. De staat van oorlog brengt een aantal beperkingen op die rechten met zich mee, maar ontzegt de overwonnen gebieden geenszins de bescherming van het recht.³²⁰ Uit deze twee voorbeelden blijkt mijns inziens dat de gedwongen tewerkstelling uit de tweede categorie niet in overeenstemming was met het Landoorlogreglement.

2.2.3 De Duitse interpretatie

182. Imperialistisch Duitsland bekeek de rol van het gecodificeerde internationaal recht echter door een andere bril. De Duitse juristen erkenden weliswaar de geldigheid en bindende kracht van de Haagse verdragen. In tegenstelling tot de algemene opvatting, aanvaardden de Duitse juristen³²¹ naast tegenmaatregelen eveneens het beginsel 'militaire noodzaak' als uitzondering op het internationaal verdragsrecht.³²²

183. De Duitse jurist Julius von Hartmann (1817-1878)³²³ schakelde de militaire noodzaak gelijk aan het oorlogsrecht. Het internationaal verdragsrecht was naar zijn mening beperkt

³¹⁸ C.M.W. CAMPS, *Kort begrip van het oorlogsrecht Volume 1*, 's-Hertogenbosch, 1873, 88.

³¹⁹ Het semi officieel handboek van de hand van Rudolf von Friederich was in slechts zes weken tijd geschreven. Het was gebaseerd op de bibliotheek van de oorlogsacademie, aangevuld met zijn eigen visie. Het handboek week op meerdere vlakken af van het Haagse oorlogsrecht. Het liet bijvoorbeeld het zonder proces doden van spionnen toe. Een ander voorbeeld is de goedkeuring van het doden van ongewapende krijgsgevangenen bij voedseltekorten. (Bron: I. V. HULL, *A scrap of paper*, 79-80).

³²⁰ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 97.

³²¹ Zie onder andere: Albert Zorn, Christian Meurer, Julius von Hartmann, Karl Lueder (Bron: I. V. HULL, *A scrap of paper*, 77).

³²² Tegenmaatregelen of reprisals zijn gerechtvaardigde schendingen van het internationaal recht door een staat om een andere staat ertoe te bewegen een voorafgaande schending te stoppen. Overeenkomstig het internationaal gewoonterecht waren reprisals dan ook geen wraakacties of sancties maar louter een middel om een inbreuk van een andere staat te stoppen. Tegenmaatregelen moeten echter in alle voorzichtigheid worden genomen en zijn proportioneel aan de inbreuk door de andere staat. De maatregelen mogen niet onrechtvaardig zijn en moeten ten allen tijden de fundamentele mensenrechtelijke principes respecteren. Daarom zijn de maatregelen in de tijd beperkt tot de inbreuk weg is.

³²³ Julius von Hartmann stamde af van een familie belangrijke rechtsgeleerden.

door haar theoretisch en academisch karakter. Dat recht had dan ook, in de realiteit van een oorlog, weinig tot geen waarde. Het enige doel van een oorlog is immers winnen en dus moet het gedrag van strijdende partijen door dat doel vorm krijgen. Het oorlogsrecht wordt dus gevonden in de oorlog zelf en niet in eerdere afspraken tussen staten.³²⁴

184. De jurist Karl Lueder (1834-1895)³²⁵ was het grotendeels met Hartmann eens. Hij erkende daarentegen wel de bindende kracht van het verdragsrecht. Om de bindende kracht van het verdragsrecht te verzoenen met het beginsel van militaire noodzaak, werkte Lueder een genuanceerdere theorie uit. Een oorlog brengt een land in staat van zelfverdediging zodat een land alleen maar in die situatie kan beslissen hoe ze zal handelen. Die handelingen kunnen dan ook niet a priori door het recht beperkt worden. Een land zou immers nooit een nederlaag accepteren louter om in overeenstemming te handelen met het internationaal recht. Lueder concludeerde dat bij twijfel militaire noodzaak voorrang krijgt op het internationaal recht.³²⁶ Duitsland beschouwde de militaire noodzaak met andere woorden als een ongeschreven uitzondering op het oorlogsrecht indien het recht, bijvoorbeeld door de oorlog zelf, achterhaald was.

185. De leidende internationale doctrine volgde deze zienswijze daarentegen niet en de Conventie van de Haag verwierp het Duits voorstel om de militaire noodzaak als uitzondering in het merendeel van de artikels in te voeren.³²⁷ Het concept militaire noodzaak had overeenkomstig de leidende doctrine betrekking op noodzakelijke maatregelen om oorlog te beëindigen. Die maatregelen dienden echter wel in overeenstemming te zijn met het moderne recht en de oorlogsgebruiken. Het gaat om doorgaans illegale maatregelen die door de oorlog hun illegaal karakter verliezen. Het veroorzaken van andermans dood tijdens de krijgsv verrichtingen is bijvoorbeeld omwille van de militaire noodzaak geen moord maar een

³²⁴ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 68-71.

³²⁵ Karl Lueder doceerde rechten aan onder andere de universiteit van Leipzig.

³²⁶ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 72

³²⁷ *Ibid.*, 75.

gerechtvaardigd doden.³²⁸ Militaire noodzaak kon volgens de meerderheidsvisie een schending van het internationaal recht slechts rechtvaardigen wanneer een verdragsbepaling daarin voorzag. Het was eveneens toegelaten om internationale gebruiken, die evenwel nog geen gewoonterecht waren, uit militaire noodzaak te negeren.³²⁹ Tegenmaatregelen vormden aldus de enige rechtvaardiging voor een overtreding van het internationaal recht.

186. Gelet op het voorgaande is het dan ook niet verwonderlijk dat Duitsland '*the needs of the army of occupation*' uit artikel 52 anders interpreteerde dan België of Nederland. De brede discretionaire interpretatiebevoegdheid, die voortvloeide uit de Martens-Clausule, liet dan wel voldoende ruimte voor de rechtsontwikkeling, maar opende anderzijds de deur voor ongewenste interpretaties. In hoofdstuk 6 komt de Duitse interpretatie van dat stilzwijgen gedetailleerder aan bod in het deel over de verantwoording van de deportaties.

³²⁸ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 67.

³²⁹ Zie bv: Lassa Oppenheim (Bron: I. V. HULL, *A scrap of paper*, 68)

HOOFDSTUK 5 DE ORGANISATIE VAN HET BEZETTINGSREGIME IN BELGIË (1914-1918)

1 De Duitse structuur in België

1.1 INLEIDING

187. De Duitse bezetter verdeelde het Belgisch grondgebied in een Generaal-gouvernement onder leiding van een gouverneur-generaal en het *Sperrgebiet* waar de legerleiding de macht uitoefende. Het Generaal-gouvernement was het veroverd vijandelijk gebied tussen de rijksgrenzen en de Etappenzone van het veldleger.³³⁰ Het *Sperrgebiet* was een militaire zone ten dienste van het front. De militaire zone omvatte het *Operationsgebiet* (hierna Operatiegebied), het *Marinegebiet* en het *Etappengebiet* (hierna Etappengebied).³³¹ Het Operatiegebied was de frontzone in West-Vlaanderen en het gebied waar de strijdende eenheden voor een korte periode gingen uitrusten.³³² Het noorden van West-Vlaanderen tot aan Brugge vormde het Marinegebied. De grootste delen van de provincies Oost- en West-Vlaanderen vormden het Etappengebied van het Duitse Vierde Leger.³³³ Het Etappengebied was het rust- en bevoorradingsgebied van een Duits leger waar de soldaten voor een langere periode uitrustten.³³⁴

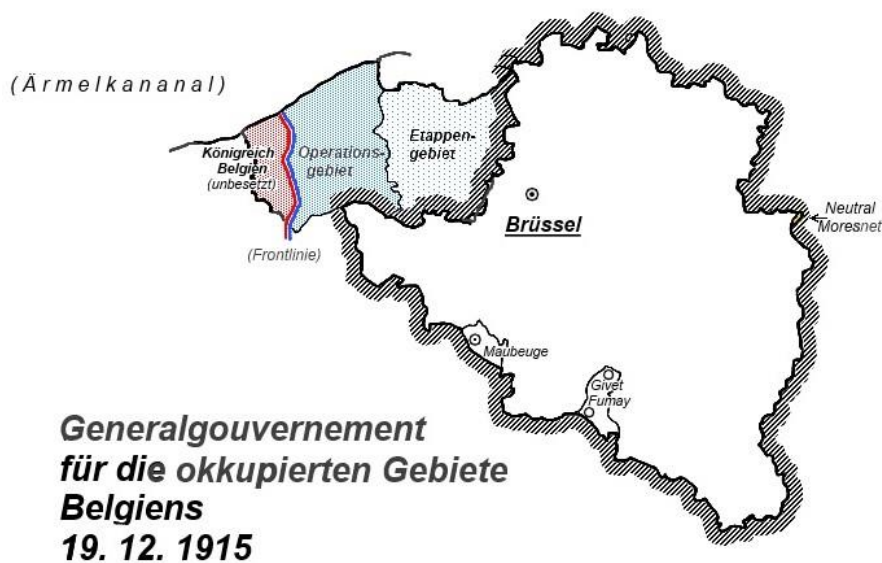
³³⁰ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 5.

³³¹ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 141.

³³² E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 9.; S. VANDENBOGAERDE, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het Etappengebied tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitg. Thesis rechten UGent, 2010, 75.

³³³ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 95

³³⁴ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 10.



Kaart 4 Kaart van bezet België op 19 december 1915

188. De grenzen tussen deze territoria bleven echter niet heel de oorlog ongewijzigd.³³⁵ Lochristi bevond zich bijvoorbeeld tegen het einde van oktober 1918 in het Operatiegebied en dus in volle oorlogszone. De gemeente getuigde dat Duitse batterijen rond de woningen van de wijk Hijfte werden opgesteld. “De Duitse kanonnen vuurden dag en nacht op de Belgische troepen en de obussen vlogen over onze hoofden.” Die strijd bleef volgens diezelfde bron voortduren tot de nacht van 10 op 11 november 1918.³³⁶

189. De volgende alinea’s focussen op de structuur van het Duitse leger. Een basisinzicht van die structuur is belangrijk om de organisatie van het bezettingsregime te begrijpen. Vervolgens gaan we in op de functie en de werking van het Generaal-gouvernement en het Etappengebied. Die kennis is onmisbaar om de gedwongen tewerkstelling tijdens de Eerste Wereldoorlog te begrijpen. Vervolgens komen een aantal personen aan bod die een belangrijke rol speelden bij de gedwongen tewerkstelling.

³³⁵ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 13.

³³⁶ AR I507, *Conferentiewerk: Lochristi gedurende den Wereldoorlog*.

1.2 HET DUITSE LEGER

190. De Keizer stond aan het hoofd van het leger. Hij werd in die taak bijgestaan door zijn Generale Staf of de *Oberste Heeresleitung* (hierna, OHL). De OHL voerde het operationele bevel over het Duitse leger onder leiding van een *Chef des Generalstabes des Feldheeres*.³³⁷ De legerleiding verdeelde de Duitse troepen in verschillende legers. Elk Duits leger kreeg via het eigen *Armee-Oberkommando* (hierna AOK) bevelen van de OHL.³³⁸ Het *Armee-Oberkommando* van het Vierde Leger had haar hoofdplaats, na kort in Gent te verblijven, in Tielt.³³⁹

191. In een studie naar de gedwongen tewerkstelling in het Etappengebied is de positie van de *Generalquartiermeister* (hierna kwartiermeester-generaal) verreweg het belangrijkste aanknopingspunt. De kwartiermeester-generaal bij het Groot Hoofdkwartier was de plaatsvervanger van de chef van de Generale Staf.³⁴⁰ Hij stond in voor de bevoorrading van het leger met munitie, voedsel, veldhospitalen en dergelijke meer. De kwartiermeester-generaal was verantwoordelijk voor de organisatie van de Etappen. Hij bepaalde de grenzen tussen de Etappen van de verschillende legers en tussen de Etappen- en Operatiegebieden.³⁴¹ De belangrijkste kwartiermeester-generaal voor dit werk is Erich Ludendorff (1865-1937).³⁴²

1.3 HET GENERAAL-GOUVERNEMENT

192. Het Generaal-gouvernement was de centrale militaire organisatie voor het grootste deel van bezet België. De oprichting op 23 augustus 1914 betekende het einde van een zuiver militair bestuur in haar bevoegdheidsgebied. Naast de centrale militaire organisatie stond de

³³⁷ Die functie werd achtereenvolgens ingevuld door Helmuth von Moltke (1848-1916), Erich von Falkenhayn (1861-1922) en Paul von Hindenburg (1847-1934).

³³⁸ S. VANDENBOGAERDE, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het Etappengebied tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitg. Thesis rechten UGent, 2010, 52.

³³⁹ *Ibid.*, 55.

³⁴⁰ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 10.

³⁴¹ *Ibid.*, 10.

³⁴² *Infra.*, nr 213-214.

burgerlijke organisatie of de *Zivilverwaltung*, geleid door een *Verwaltungschef* genaamd Maximilian Von Sandt³⁴³ (1861-1918).³⁴⁴ De *Zivilverwaltung* was als burgerlijke administratie verantwoordelijk voor het dagelijks bestuur van het land. Het spoedige herstel van de administratie en het openbaar leven was voor de Duitsers niet alleen een volkenrechtelijke verplichting, maar eveneens een kwestie van militair belang. De bezetter vreesde immers dat opstanden in een gedestabiliseerd en ongeorganiseerd België een bedreiging zouden kunnen vormen voor het Duitse leger aan het front. De opstandelingen zouden het leger immers in de rug kunnen aanvallen.³⁴⁵

193. De *Zivilverwaltung* was op papier verantwoording verschuldigd aan de Rijkskanselier. In de praktijk dicteerde de gouverneur-generaal het beleid. De bezetter vond een ruime autonomie voor het burgerlijk bestuur niet wenselijk.³⁴⁶ Het burgerlijke leven was immers onlosmakelijk met de oorlog verbonden en de militaire noden konden in het gedrang komen indien de beide besturen onvoldoende op elkaar waren afgestemd. De burgerlijke organisatie was in de praktijk ondergeschikt aan de militaire.³⁴⁷ Dit doet evenwel geen afbreuk aan het feit dat het Generaal-gouvernement bestuurd werd overeenkomstig het normaal Belgisch burgerlijke model.³⁴⁸ Het Generaal-gouvernement was, in tegenstelling tot het *sperrgebiet*, minder aan de krijgsverrichtingen onderhevig. Daarnaast veranderde er tijdens de bezetting niet bijzonder veel aan de organisatie van de uitvoerende macht. Het Belgische ambtenarenapparaat bleef onder toezicht van Duitse oversten functioneren.³⁴⁹

³⁴³ Von Sandt studeerde rechten in Straatsburg en Bonn. Hij maakte geen deel uit van het opperbevel. (Bron: S. VANDENBOGAERDE, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het Etappengebied tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitg. thesis rechten UGent, 2010, 41)

³⁴⁴ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 5.; S. DE SCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 140.

³⁴⁵ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 94; A. SOLANSKY, *German administration*, 18.; J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 48.

³⁴⁶ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 140.; A. SOLANSKY, *German administration*, 19.

³⁴⁷ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 94

³⁴⁸ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 10.

³⁴⁹ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 5; H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 97

194. De Belgische regering was in ballingschap, zodat haar administratie de bezigheden van de verschillende ministeries overnam. De regering had de ondergeschikte ambtenaren verzocht op post te blijven om de dagelijkse taken te behartigen.³⁵⁰ Dit is een groot verschil met het beleid in de Onafhankelijke Congostaat. Terwijl de bezetter hier bij de aanvang van de bezetting onmiddellijk een beroep kon doen op een functionerend ambtenarenapparaat, was er in Congo een tekort aan infrastructuur en gekwalificeerde ambtenaren om het omvangrijk gebied te besturen. Toch kon de bezetter niet volledig profiteren van de Belgische structuur. De ambtenaren mochten geen daden stellen die de Duitse oorlogsdoelen ten goede kwamen. Om die reden namen bijvoorbeeld de ambtenaren van het spoor ontslag. Hun werk leverde immers een belangrijk logistiek voordeel aan de bezetter.³⁵¹

1.4 DE GOUVERNEUR-GENERAAL

195. De gouverneur-generaal³⁵² was de vertegenwoordiger van de bezettende macht in België.³⁵³ Hij ontleende zijn macht aan de keizer en was formeel enkel aan hem verantwoording verschuldigd. In werkelijkheid kreeg hij vrijwel altijd de noodzakelijke richtlijnen van de Rijkskanselier.³⁵⁴ De gouverneur-generaal kon de *Reichstag* links laten liggen, omdat het gezag over de bezette territoria naar Duits militair recht een bevoegdheid was van de legeroversten. De opperbevelhebber delegeerde dat gezag aan de gouverneur-generaal.³⁵⁵ De gouverneur-generaal bekleedde daarnaast een onafhankelijke positie ten opzichte van de chef van de Generale Staf. Laatstgenoemde moest dan steeds onderhandelen met de Rijkskanselier om bepaalde zaken in het Generaal-gouvernement ingevoerd te zien.

³⁵⁰ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De grote oorlog*, 140.

³⁵¹ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De grote oorlog*, 140.

³⁵² Chronologisch: Veldmaarschalk Colmar Freiherr von der Goltz van 25 augustus 1914 tot 23 november 1914, generaal Moritz Ferdinand Freiherr von Bissing van 2 december 1914 tot 18 april 1917 en generaal Ludwig Freiherr von Falkenhausen van 22 april 1917 tot 11 november 1918. (Bron: E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 6.)

³⁵³ S. VANDENBOGAERDE, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het Etappengebied tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitg. thesis UGent, 2010, 35.

³⁵⁴ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 5.

³⁵⁵ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 93; S. DE SCHAEPDRIJVER, *De grote oorlog*, 140.

Ludendorff noemde het Generaal-gouvernement om die reden een “ondoelmatige schepping”.³⁵⁶

196. De gouverneur-generaal oefende zowel de wetgevende als de uitvoerende macht uit.³⁵⁷ Zijn ordonnanties hadden kracht van wet, kwamen naast de bestaande Belgische wetgeving en hadden zelfs een derogerende werking ten aanzien van die laatste.³⁵⁸ De gouverneur-generaal verving met andere woorden de koning en het parlement in bezet België. Duitsland en België bleven echter afzonderlijke landen. De Duitse wetgeving was dus niet in België van toepassing zonder bekrachtiging van de gouverneur-generaal.³⁵⁹ De gouverneur-generaal stond onder andere in voor het handhaven van de openbare orde en de heropleving van de Belgische economie in het voordeel van Duitsland.³⁶⁰

197. De gouverneur-generaal had door zijn onafhankelijkheid en zijn ruime wetgevende bevoegdheden duidelijk een vrijwel absolute machtspositie. De ambtenaren van de Onafhankelijke Congostaat hadden net zoals de Abiragenten eveneens een verregaande tot onbegrensde macht. Hun persoonlijkheid had een grote invloed op de behandeling van de inheemse bevolking.³⁶¹ Die vaststelling gold in Congo-Vrijstaat voor alle beleidsniveau's. De aanstelling van Wahis in 1892 had bijvoorbeeld een verregaande militarisering tot gevolg. De bezettingsstructuur tijdens de Eerste Wereldoorlog was echter complexer dan de overheidsorganisatie in Congo-Vrijstaat. Tegenover het burgerlijke bestuur in het Generaal-gouvernement stond het militaire bestuur in het Etappengebied. Om die reden komt eerst het Etappengebied aan bod alvorens in te gaan op de conflicten tussen de militaire en de burgerlijke visie op de bezetting.

³⁵⁶ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 5.

³⁵⁷ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 5.

³⁵⁸ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 92-93.

³⁵⁹ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 10.

³⁶⁰ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 5.

³⁶¹ *Supra*, nr 91, 151

1.5 HET ETAPPENGEBIED

198. Het Etappengebied leverde onder andere voedsel en materiaal aan de Duitse troepen. Voor de Duitse troepen waren de Etappen eveneens een vakantieoord om tussen twee dienstperiodes aan het front uit te rusten.³⁶² In Lochristi stationeerden de Duitsers bijvoorbeeld van 1 maart 1917 tot 9 november 1918 een aantal divisies van de *Feltartillerie* en *Feltinfanterie* in de schoolgebouwen. De ‘gasten’ verbrandden tijdens de winter de lessenaars en de boekenkasten om zich te verwarmen.³⁶³ Ook Villa Braeckman (Dorp-West nr. 146-148) deed dienst als ‘*Soldatenheim*’ voor de Duitse troepen.³⁶⁴



Afbeelding 4 Villa Braeckman (Bron: Oost-Oudbrug, Deflou doos 01 019)

199. In het Etappengebied heerste de krijgswet.³⁶⁵ Dat hield in dat de bevolking behandeld werd alsof Duitsland het territorium had geannexeerd.³⁶⁶ Het Vierde Leger was autonoom

³⁶² Supra, nr 187.

³⁶³ AR 1507, *Conferentiewerk: Lochristi gedurende den Wereldoorlog*.

³⁶⁴ B. VERVAET, “Terreur schaarste en controle”, *nummer9080* 2014, nr. 112, 29.

³⁶⁵ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 18.

³⁶⁶ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 98-99.

bevoegd in de Etappen en zelfs de keizer kon geen beslissingen opdringen aan de legerleiding.³⁶⁷ De legerleiding diende enkel de bevelen van de OHL te gehoorzamen. De legerleiding oefende in het Etappengebied met andere woorden dezelfde bevoegdheden uit en bevond zich hiërarchisch op hetzelfde niveau als de gouverneur-generaal in het Generaal-gouvernement. De ordonnanties uit het Generaal-gouvernement waren zonder bekrachtiging en publicatie door de legerleiding, niet van toepassing in het Etappengebied.³⁶⁸ De wetgevende instrumenten werden in afzonderlijke *Verordnungsblätter* gepubliceerd.³⁶⁹

200. Het Etappengebied kende drie parallelle besturen. Naast het Belgische bestuur was er enerzijds een militair bestuur en anderzijds een burgerlijk bestuur. Elk Duits leger had een *Etappen-inspektion* (hierna, Etappeninspectie) met aan het hoofd een Etappeninspecteur.³⁷⁰ De Etappeninspectie kreeg via haar eigen AOK richtlijnen van de kwartiermeester-generaal. De legeraanvoerder communiceerde wat de troepen nodig hadden en de Etappeninspecteur zorgde ervoor dat het in orde kwam. Afgezien van die militaire taken was hij eveneens het hoofd van het burgerlijk bestuur dat het dagelijks leven in de Etappen voor haar rekening nam.³⁷¹ De Etappeninspectie van het Vierde Leger nam haar intrek in het Justitiepaleis te Gent.³⁷²

201. Een Etappe bestond uit verschillende *Etappen-Kommandanturen* (hierna, Kommandantuur) met aan het hoofd een *Etappenkommandant* (hierna, commandant). De Kommandantuur was het hoogste beslissende orgaan binnen haar bevoegdheidsgebied en

³⁶⁷ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 10.; H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 95.

³⁶⁸ A. SOLANSKY, *German administration*, 18.

³⁶⁹ Voor het Vierde Leger was dat het *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der 4. Armee*. (Bron: E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 12)

³⁷⁰ Chronologisch: Freiherr von Seckendorff, von Westarp, Wolfgang von Unger en Emil von Schickfuss und Neudorff. (Bron: E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 12)

³⁷¹ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 10. ; S. VANDENBOGAERDE, "De administratiefrechtelijke organisatie van het 'Vagevuur'. De Etappenkommandantur Kortrijk als deel van het Duitse Etappengebied tijdens de Eerste Wereldoorlog", *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 2011, 190. (Hierna: S. VANDENBOGAERDE, De administratiefrechtelijke organisatie van het 'Vagevuur'.)

³⁷² E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 21.

zorgde dat haar gebied voor de behoeften van het leger beschikbaar was.³⁷³ De commandant was bijvoorbeeld bevoegd voor de opeisingen van materiaal of de uitreiking van paspoorten. Daarnaast waakte hij over de naleving van de verordeningen en de handhaving van de openbare orde.³⁷⁴ Lochristi ressorteerde onder Kommandantuur nummer 118 gevestigd te Ertvelde.³⁷⁵ Een zekere *Hauptmann* de Wendt eiste uit Lochristi regelmatig paarden, *kartoffeln* en veel notelaars op.³⁷⁶

202. De *Etappenstationen*, geleid door een *Ortskommandant*, waren bevoegd in territoria met een geringe oppervlakte. De *(Orts)kommandant* vormde de schakel tussen het gemeentebestuur en de *Etappen-Kommandantur*.³⁷⁷ Er was echter geen sprake van een daadwerkelijke hiërarchie tussen de besproken niveaus. Een Kommandantuur of een station beschikte over dezelfde bevoegdheden als de *Etappen-Inspektion* maar dan in een kleiner gebied.³⁷⁸ Zo kon één gemeente tegelijk een *Etappen-* en *Ortskommandantur* zijn.³⁷⁹

203. Het Belgische bestuur was in de Etappen grotendeels in de verdrinking. De gemeentebesturen bleven daarentegen, weliswaar onder Duits toezicht, op post. De bezetter drong in de gemeenten geen benoemingen op en de gemeenteraad bleef zetelen.³⁸⁰ Het gemeentelijk bestuur was onderworpen aan de arrondissementele *Kreischefs* (militair) en *Zivilkommissare* (burgerlijk) en de lokale politiekorpsen werden aan militair toezicht

³⁷³ *Ibid.*, 12.

³⁷⁴ S. VANDENBOGAERDE, De administratiefrechtelijke organisatie van het 'Vagevuur', 189.

³⁷⁵ Gent, Algemeen Rijksarchief, *Oorlogsarchief Oost-Vlaanderen 14-18*, VZ20: *Lochristi. 1915-1918*, 18.

³⁷⁶ Gent, Algemeen Rijksarchief, *Oorlogsarchief Oost-Vlaanderen 14-18*, VZ20: *Lochristi. 1915-1918*, 18.

³⁷⁷ S. VANDENBOGAERDE, De administratiefrechtelijke organisatie van het 'Vagevuur', 190.

³⁷⁸ S. VANDENBOGAERDE, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het Etappengebied tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitg. thesis UGent, 2010, 55.

³⁷⁹ Zo was Gent bijvoorbeeld niet alleen Etappen- maar eveneens Ortskommandantur van het Duitse garnizoen. (Bron: E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe*, 108)

³⁸⁰ S. VANDENBOGAERDE, De administratiefrechtelijke organisatie van het 'Vagevuur', 192.

onderworpen.³⁸¹ De gemeenten moesten, naarmate de oorlog vorderde wel steeds meer Duitse opeisingen dulden.³⁸²

1.6 DE VRIJHEID IN HET ETAPPENGEBIED

204. Gelet op de functie van de Etappen en de ruime autonomie van de legerleiding is het niet verwonderlijk dat het dagelijkse leven in de Etappen meer aan de willekeur van de bezetter onderhevig was.³⁸³ Het leven in de Etappen was met andere woorden ontegensprekelijk zwaarder dan in het Generaal-gouvernement. De burgers hadden bijvoorbeeld een paspoort nodig voor verplaatsingen buiten hun gemeente. Aanvankelijk was dit alleen vereist tussen middernacht en vijf uur in de ochtend. Later breidde de bezetter deze regeling systematisch uit.³⁸⁴ Reizen zonder reispas tussen het Etappengebied, het Operatiegebied of het Generaal-gouvernement was ten strengste verboden.³⁸⁵ De bezettende overheid richtte bureaus op voor de verdeling van dergelijke reispassen. De Duitsers richtten bijvoorbeeld in 1917 een *nebenpasstelle* op in Lochristi. De *nebenpasstelle* was bevoegd voor de gemeenten Lochristi, Oostakker, Mendonck, Desteldonck en Zaffelaere.³⁸⁶ De dorpingen waren opgetogen over de komst van het pasbureau: "*Lochristi, gelegen op 15 kilometer van Ertvelde, waren wij verplicht dien lange voetweg af te leggen om een soms hoogst nodige pas te bekomen voor omliggende gemeenten.*"³⁸⁷ Vanaf dan konden de dorpingen in hun eigen gemeente terecht.

³⁸¹ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 141.; S. VANDENBOGAERDE, De administratiefrechtelijke organisatie van het 'Vagevuur', 192.

³⁸² Bijvoorbeeld paarden en *kartoffeln*, zie *Supra*, nr. 201.

³⁸³ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 11. S. DE SCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 141.

³⁸⁴ Verordening (44) 20 augustus 1915 betreffende het reisverkeer, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 31 augustus 1915, No. 5, 56-63.

³⁸⁵ Art. IV, V verordening (44) 20 augustus 1915 betreffende het reisverkeer, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 31 augustus 1915, No. 5, 59.

³⁸⁶ Bijvoegsel tot de verordening betreffende het reisverkeer (75) 29 oktober 1915, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 12 november 1915, No.11, 101-104.

³⁸⁷ AR 1507, *Conferentiewerk: Lochristi gedurende den Wereldoorlog*.

205. Op 25 oktober 1915 vaardigde de Etappeninspecteur “de verordening betreffende het toezichts- en aanmeldingswezen” uit.³⁸⁸ Bij elke Kommandantuur kwam een aanmeldingsbureau dat toezicht hield op onder andere alle Belgische mannen geboren tussen 1880 en 1898.³⁸⁹ De onder toezicht staande personen moesten maandelijks voor het aanmeldingsbureau verschijnen.³⁹⁰ De bezetter breidde, naarmate de oorlog vorderde de groep toezichtplichtigen systematisch uit. De leeftijdsgrenzen wijzigden bijvoorbeeld op 6 september 1916 naar alle mannen van zeventien tot vijfendertig jaar.³⁹¹ Op die manier had de bezetter een goed zicht op de omvang van de ‘weerbare bevolking’ en hun verblijfplaats.³⁹² Wie niet verscheen, kreeg een boete, een gevangenisstraf of kon gedeporteerd worden.³⁹³

2 Belangrijke figuren

2.1 ALGEMEEN

206. Uit het voorgaande kunnen twee belangrijke vaststellingen afgeleid worden. Ten eerste hadden een aantal personen tijdens de Eerste Wereldoorlog een vrijwel absolute macht dankzij de Duitse organisatie.³⁹⁴ Een belangrijke figuur was bijvoorbeeld de gouverneur-generaal, wiens beleid en verdediging van de gedwongen tewerkstelling in bezet België, belangrijke inzichten leveren voor dit werk. In het Etappengebied had de legerleiding eenzelfde machtige positie zodat voor hen dezelfde conclusie geldt.

³⁸⁸ Verordening (73) 25 oktober 1915 betreffende het toezichts- en aanmeldingswezen, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 12 november 1915, No.11, 97-100.

³⁸⁹ Art. I en II verordening (73) 25 oktober 1915 betreffende het toezichts- en aanmeldingswezen, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 12 november 1915, No.11, 98.

³⁹⁰ Art. V verordening (73) 25 oktober 1915 betreffende het toezichts- en aanmeldingswezen, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 12 november 1915, No.11, 98-99.

³⁹¹ Verordening (223) betreffende de wijziging der verordening van 25 oktober 1915 over het toezichts- en aanmeldingswezen 6 september 1916, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 10 september 1916, No.49, 403.; F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 378.

³⁹² Art. IV verordening (73) 25 oktober 1915 betreffende het toezichts- en aanmeldingswezen, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 12 november 1915, No.11, 98.

³⁹³ Art. X verordening (73) 25 oktober 1915 betreffende het toezichts- en aanmeldingswezen, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 12 november 1915, No.11, 100.

³⁹⁴ *Supra*, nr. 197.

207. De tweede vaststelling is dat het militair beleid, zoals in het Etappengebied, harder was voor de burgers dan het burgerlijke beleid in het Generaal-gouvernement. In Congo-Vrijstaat resulteerde de militarisering eveneens in een harder beleid met een toenemende gedwongen tewerkstelling van de inheemse bevolking tot gevolg. De militarisering was om die reden een belangrijke oorzaak van de gedwongen tewerkstelling. Vermoedelijk hadden de tegenstrijdige beleidsvisies en de verschillende machtsposities tussen het burgerlijk bestuur en het militaire bestuur een andere impact op de implementatie van de gedwongen tewerkstelling. Die wisselwerking en machtsverhouding komen aan bod door de vergelijking van beide profielen. Elk profiel focust op twee belangrijke figuren die respectievelijk het burgerlijke en het militaire beleid vormgeven.³⁹⁵

2.2 BURGERLIJK PROFIEL: MORITZ FREIHERR VON BISSING ³⁹⁶ EN THEOBALD VON BETHMANN HOLLWEG.



208. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog riep Duitsland haar gepensioneerde militairen terug uit pensioen om hen voor de bezetting in te schakelen.³⁹⁷ De zeventiger Moritz Freiherr Von Bissing (1844-1917) trad op twee december 1914 aan als gouverneur-generaal van bezet België. Hij bleef die functie uitoefenen tot vlak voor zijn overlijden in april 1917.³⁹⁸ Von Bissing genoot in België naar eigen zeggen dezelfde status als koning Albert voor de oorlog.³⁹⁹ De Duitse overheid en cultuur waren volgens hem superieur aan de Belgische en hij was ervan overtuigd dat een hogere trap van ontwikkeling elke overheersing

Afbeelding 5 Moritz Freiherr von Bissing.

³⁹⁵ Ik bespreek er slechts twee aangezien mijn werk anders te omvangrijk wordt. Von Bissing is van alle gouverneurs-generaal ongetwijfeld de belangrijkste voor dit werk. Hij bleef van alle gouverneurs-generaal ook het langst op post.

³⁹⁶ Zijn voorganger, gouverneur-generaal Colmar Freiherr von der Goltz, werd al vrij vlug overgeplaatst naar Turkije. (Bron: B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 257.)

³⁹⁷ S. VANDENBOGAERDE, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het Etappengebied tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitg. thesis UGent, 2010, 35.

³⁹⁸ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 37.

³⁹⁹ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 140.

verantwoordt.⁴⁰⁰ Uit het Belgische verzet tegen zijn goedbedoelde maatregelen leidde hij af dat de Belgen duidelijk niet wisten wat goed voor hen was.⁴⁰¹

209. Von Bissing zag de toekomst van België vervlochten met die van Duitsland. Hij wou bijvoorbeeld de Belgische economie integreren in de Duitse '*wirtschaft*' en Berlijn diende volgens hem de Belgische buitenlandse politiek ook na de oorlog te dicteren.⁴⁰² Om België definitief met Duitsland te verbinden, moesten de Belgen op zijn minst de bezetting accepteren. Die doelstellingen trachtte hij te bereiken door middel van een langetermijnstrategie. Von Bissing spande zich in om de harten der Belgen te veroveren of toch minstens met hen een verstandhouding op te bouwen. Zo wou hij het Duitse socialezekerheidsrecht in België invoeren om de socialisten voor zich te winnen.⁴⁰³ Daarnaast stimuleerde hij eveneens de Vlaamse beweging om de Belgische verdeeldheid in het voordeel van Duitsland om te zetten. De vernederlandsing van de Gentse Universiteit en de oprichting van de Raad van Vlaanderen⁴⁰⁴ kaderden helemaal in dat plaatje.⁴⁰⁵

210. Rijkskanselier Theobald von Bethmann Hollweg (1856-1921) (hierna, Bethmann Hollweg) was eveneens een belangrijke figuur op dat vlak. De Rijksleiding wou de acceptatie van de bezettingsmacht realiseren door een actieve sociale politiek te voeren.⁴⁰⁶ De bezetter kondigde bijvoorbeeld in december 1914 een besluit af dat vrouwen- en kinderarbeid sterk aan banden legde.⁴⁰⁷ De keizer dacht dat de invoering van de belangrijkste Duitse bepalingen inzake arbeidswelzijn in België een goede indruk zou nalaten. De hoop om de harten der Belgen te veroveren met 'Duitse kwaliteit' was gedeeltelijk ingegeven door het Duitse

⁴⁰⁰ *Ibid.*, 138.

⁴⁰¹ *Ibid.*, 139.

⁴⁰² S. DE SCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 138.

⁴⁰³ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 103

⁴⁰⁴ Een officieus Vlaams parlement dat Vlaanderen gedurende de bezetting onafhankelijk verklaarde.

⁴⁰⁵ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 170.; B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 104.

⁴⁰⁶ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 49.

⁴⁰⁷ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 49.

superioriteitsgevoel ten opzichte van andere naties. Dergelijk nationalisme was kenmerkend voor Duitsland in de eerste helft van de negentiende eeuw.⁴⁰⁸

211. Ondanks zijn plannen was de gouverneur-generaal met België begaan. België moest immers in het belang van Duitsland goed bestuurd worden. Von Bissing zei: *“I am not here to molest the country or to make reprisals, but to govern it in the interest of Germany.”*⁴⁰⁹ Hij verzette zich bijvoorbeeld tegen de deportatie van burgers naar Duitsland.⁴¹⁰ Zijn persoonlijke visie en zijn verzet speelden dus op het vlak van de wegvoering eerder een positieve rol. De deportatie stond immers haaks op zijn langetermijnplannen die naar zijn mening in de toekomst zowel Duitsland als België zouden bevoordelen. Hij wist dat zijn successen bij activisten door de wegvoering zouden omslaan in verzet.⁴¹¹ Daarnaast voorspelde de oude militair dat deportaties niet alleen in België maar ook in het buitenland een massaal protest zouden uitlokken.⁴¹²

212. Rijkskanselier Bethmann Hollweg was aanvankelijk eveneens tegen de deportaties gekant. Hij getuigde na de oorlog voor de Duitse onderzoekscommissie: *“from the standpoint of statesmanship, these deportations were unwelcome to the highest degree.”*⁴¹³ Duitsland had door de aanval op neutraal België reeds een schending van het oorlogsrecht op haar geweten. Het burgerlijke profiel wou de neutrale mogendheden, en dan vooral de Verenigde Staten, niet al te veel op de proef stellen. Verdere schendingen van het Volkenrecht moesten

⁴⁰⁸ Een algemene invoering van het Duitse sociaal en arbeidsrecht in België kwam er uiteindelijk niet aangezien de legerleiding hier fel tegen gekant was. Voor de legerleiding was het streefdoel immers hoofdzakelijk, dan wel uitsluitend, de optimale benutting van de arbeidskrachten. (Bron: J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 134.)

⁴⁰⁹ B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 251.

⁴¹⁰ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 81-82.; H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 194.; B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 221.

⁴¹¹ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 72.; J. VANCOILLIE, “De hulp troepen van de genie van het Duitse leger” in F. DESCAMPS, J. VANCOILLIE en L. VANDEWEYER, *Ten oorlog met schop en houweel*, The Western Front Association Vzw, 2009, 62. (Hierna: J. VANCOILLIE)

⁴¹² F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 71.

⁴¹³ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 136 ; A. SOLANSKY, *German administration*

dus worden voorkomen.⁴¹⁴ Uiteindelijk stemden beide heren onder druk van de OHL toch in met de deportaties.⁴¹⁵

2.3 MILITAIR PROFIEL: PAUL VON HINDENBURG EN ERICH LUDENDORFF



Afbeelding 6 Paul von Hindenburg

213. Paul von Hindenburg (1847-1934) werkte voor de oorlog bij de Generale Staf onder Von Schlieffen (1833-1913). Hindenburg stond bekend als onverstoort. Hij boekte tijdens de Eerste Wereldoorlog een aantal militaire successen, waarna de publieke opinie hem tot 'redder van het vaderland' verhief.⁴¹⁶ Gedurende de eerste oorlogsjaren was Hindenburg opperbevelhebber aan het oostfront, daarin bijgestaan door zijn stafchef Erich Ludendorff (1865-1937). Ludendorff had in augustus 1914 met succes de fortengordel rond Luik onschadelijk gemaakt. Het tweetal kreeg de reputatie een sterk en efficiënt duo te zijn.⁴¹⁷

214. Hindenburg nam eind augustus 1916 het opperbevel van het leger op zich en Ludendorff werd zijn kwartiermeester-generaal. Die machtswissel had grote gevolgen voor zowel Duitsland als voor de bezette gebieden.⁴¹⁸ De regering en de *Reichstag* verloren de controle over de Duitse politiek. Rijkskanselier Bethmann Hollweg naderde in 1917 zijn politieke einde.⁴¹⁹ Duitsland werd een autoritaire staat waarop zelfs de

⁴¹⁴ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 129-132.

⁴¹⁵ *Ibid.*, 132-133, 136.

⁴¹⁶ Bijvoorbeeld de slag bij Tannenberg (1914) (Bron: B. TUCHMAN, *De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 2011, 296. (Hierna: B. TUCHMAN, *De kanonnen van augustus*)).

⁴¹⁷ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 77.

⁴¹⁸ De onbeperkte duikbotenoorlog ging bijvoorbeeld terug van start.

⁴¹⁹ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 77.

keizer geen vat meer had.⁴²⁰ De Duitsers eisten uit bezet België alles op dat een Duitse overwinning ten goede zou kunnen komen. De militarisering resulteerde, net zoals in Congo-Vrijstaat, in een harder beleid voor de burgerbevolking. Een Duitse officier vatte de kentering goed samen: *“Now Belgium will learn what war is”*.⁴²¹ Het langetermijnbeleid van Von Bissing maakte plaats voor een politiek van onmiddellijk resultaat uit ‘militaire noodzaak’.⁴²²

215. De legerleiding liep niet warm voor de langzame mentale verovering van België. De bezwaren met betrekking tot de buitenlandse politiek waren voor het militair profiel ondergeschikt aan de noden van de oorlog. Die noden waren torenhoog.⁴²³ Duitsland had grote verliezen geleden tijdens de slag om Verdun en de slag aan de Somme. Frankrijk had in juni 1916 de Duitse terreinwinst uit de slag van Verdun bijna volledig heroverd.⁴²⁴ Daarnaast kreeg de Duitse industrie tot overmaat van ramp met toenemende problemen te kampen. De Duitse ijzer- en staalproductie was bijvoorbeeld in de zomer van 1916 met veertig procent gedaald sinds het uitbreken van de oorlog. Ook de textielindustrie produceerde nauwelijks nog een kwart van haar vooroorlogse productie.⁴²⁵ De industrie was cruciaal voor het onderhoud en de uitrusting van de Duitse troepen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de invloed van de machtige Duitse oorlogsindustrie op de politiek en de legerleiding toenam.⁴²⁶

216. De legerleiding wou de geallieerde legers met één laatste krachtinspanning op de knieën dwingen. Om dat doel te bereiken was de heropleving van de Duitse industrie en de inzet van nieuwe soldaten onmisbaar. De industrie had een tekort aan arbeidskrachten en lobbyde voor de inschakeling van Belgische arbeiders. Carl Duisberg, woordvoerder van de chemische industrie, vroeg bijvoorbeeld *“Öffnen Sie das grosse Menschenbassin Belgien!”*⁴²⁷ Duitsland kon haar arbeiders vrijmaken voor de legerdienst door in hun plaats burgers uit de bezette

⁴²⁰ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 229, 238.; B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 221.

⁴²¹ B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 221.

⁴²² S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 230.

⁴²³ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 146.; I. V. HULL, *A scrap of paper*, 130

⁴²⁴ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 90.

⁴²⁵ M. DE GEEST, *Een dure vrede*, 94.

⁴²⁶ M. DE GEEST, *Een dure vrede*, 93.; S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 239.

⁴²⁷ M. DE GEEST, *Een dure vrede*, 94.; S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 239.

gebieden in te schakelen. Binnen het militaire denkbeeld stonden de bezette gebieden bovendien volledig ten dienste van het leger.⁴²⁸ Vooral Ludendorff pleitte voor de gedwongen tewerkstelling van de bezette burgerbevolking.⁴²⁹ Hij spoorde bijvoorbeeld op 14 september 1916 de Duitse autoriteiten in België aan om burgers op te eisen: *“The necessity to utilize every workman compels such measures, and all social considerations and considerations of international law must unconditionally be disregarded.”*⁴³⁰ Deze uitspraak vat de militaire beleidslijnen vanaf 1916 goed samen.

217. Hindenburg veegde de bezwaren omtrent het Duitse imago van tafel en beval in oktober 1916 de gedwongen tewerkstelling van de burgers uit het Etappengebied.⁴³¹ Zodoende zond Hindenburg eveneens een belangrijk signaal aan de tegendraadse gouverneur-generaal. Von Bissing bezweek niet veel later onder de druk en verordende de deportaties uit het Generaal-gouvernement.⁴³² Brand Whitlock (1869-1934) getuigde: *“Hindenburg had risen to the position almost of dictator; the military were in the saddle and were riding roughshod over all civilian scruples, and Bissing’s power was waning”*.⁴³³

218. De machtswissel en haar gevolgen bevestigen de reeds besproken vaststelling, dat het overheidsstelsel een belangrijke rol speelde bij de gedwongen tewerkstelling. Indien de staat te veel macht aan bepaalde individuen geeft, heeft de persoonlijkheid van die functionarissen te veel invloed op het beleid. Dit valt in het bijzonder op bij de vergelijking van het burgerlijke en het militaire profiel.

⁴²⁸ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 146.

⁴²⁹ J. VANCOILLIE, 62.

⁴³⁰ A. SOLANSKY, *German administration*, 62.

⁴³¹ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 239. ; I. V. HULL, *A scrap of paper*, 136.

⁴³² H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 203.; I. V. HULL, *A scrap of paper*, 130.

⁴³³ B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 224.

HOOFDSTUK 6 DE GEDWONGEN TEWERKSTELLING IN HET ETAPPENGEBIED (1914-1918)

“The emphasis was on finding some legal pretext for the deportations that would not contravene the Hague convention to flagrantly.” ~Gerhard Ritter⁴³⁴

1 Inleiding: de zorgen van de bezetter

219. Op 28 augustus 1914 stoomden Britse duikboten, torpedobootjagers en slagkruisers de Bocht van Helgoland binnen in een poging de Duitse aandacht van de geallieerde marinierslandingen te Oostende af te leiden. De zeeslag bij Helgoland werd beslist in het voordeel van de Britten. Daaropvolgend bouwde de Britse vloot een maritieme blokkade rond Duitsland die het Duitse zeehandelsverkeer volledig vernietigde.⁴³⁵ De blokkade bracht ook België in een lastig parket. Het Belgische grondgebied was immers slechts goed voor één vierde van de ravitaillering van het land, zodat de Belgen voor het overige van import afhankelijk waren.⁴³⁶ De Duitse inval en doortocht verwoestte daarnaast in België ongeveer een vierde van de landbouwgronden en tot overmaat van ramp legde de bezetter beslag op de Belgische voedselvoorraden.⁴³⁷ Het is in dergelijke omstandigheden niet verwonderlijk dat de angst voor een nakende hongersnood in België de kop opstak.⁴³⁸

220. Afgezien van hongersnood bracht de bezetting voor de Belgen ook werkloosheid met zich mee. De Belgische economie bestond in 1914 hoofdzakelijk uit export. De industrie verwerkte bijvoorbeeld via de haven van Antwerpen geïmporteerde grondstoffen tot halffabricaten, om deze vervolgens te exporteren.⁴³⁹ Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was de

⁴³⁴ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 134.

⁴³⁵ B. TUCHMAN, *De kanonnen van augustus*, 445-446.

⁴³⁶ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 112.

⁴³⁷ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 115.; H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 115.

⁴³⁸ A. SOLANSKY, *German administration*, 44.

⁴³⁹ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 122.

Belgische economie de vijfde grootste ter wereld.⁴⁴⁰ Dit veranderde definitief na de Duitse inval, want de Duitse opmars bracht het economisch leven een zware klap toe. De Belgen vluchtten massaal voor de oprukkende vijand. Een zevende van de bevolking was op de vlucht en werkloos.⁴⁴¹

223. De Belgische industrie verzwakte door het gebrek aan grondstoffen ten gevolge van de blokkade. De Duitsers vorderden daarnaast regelmatig noodzakelijke grondstoffen zoals leer, zink, katoen, jute, paarden en wol, op, waardoor de schaarste nog toenam.⁴⁴² De Duitsers namen eveneens duizenden machines in beslag.⁴⁴³ Hierdoor daalde de productie drastisch viel een aanzienlijk deel van de industrie stil.⁴⁴⁴

224. Niet alleen was er door de bezetting gedwongen werkloosheid, een groot deel van de bevolking weigerde halsstarrig hun vooroorlogse baan terug op te nemen indien hun arbeid de bezetter of de Duitse oorlog bevoordeelde. Om die reden werd bijvoorbeeld in de steenkoolmijnen in Brabant en Henegouwen het werk neergelegd.⁴⁴⁵ België kende tijdens de oorlog jaarlijks ongeveer 650 000 werklozen.⁴⁴⁶

225. De bezetter was bezorgd om de dreigende hongersnood en de werkloosheid. Een hongerige bevolking met niets om handen, verhoogde immers het risico op opstanden. De Duitsers vreesden dat 'het leger' werklozen de Duitse troepen in de rug zou aanvallen.⁴⁴⁷ Daarnaast had de oorlog eveneens de Duitse economie ontregeld. Duitsland kampte naarmate de oorlog vorderde bijvoorbeeld met een toenemend arbeiderstekort in de (oorlogs)industrie.⁴⁴⁸

⁴⁴⁰ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 13.

⁴⁴¹ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 112.

⁴⁴² H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 171.

⁴⁴³ *Ibid.*

⁴⁴⁴ B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 310.

⁴⁴⁵ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 232.

⁴⁴⁶ *Ibid.*, 236.

⁴⁴⁷ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 48.

⁴⁴⁸ *Ibid.*

2 De strijd tegen de werkloosheid

2.1 VRIJWILLIGE ARBEIDERS

226. De vrije of vrijwillige arbeiders waren gebonden door een arbeidsovereenkomst met de bezetter en oefenden hun arbeid niet onder militaire bewaking uit. Het ging dus om personen die werkelijk en ongedwongen een verbintenis tegen betaling aangingen.⁴⁴⁹ In de loop van dit hoofdstuk komen talrijke voorbeelden aan bod van Belgen die formeel eveneens gebezigd waren op basis van een arbeidsovereenkomst, maar die niet werkelijk en ongedwongen een verbintenis aangingen. In die gevallen was de arbeidsovereenkomst, net zoals bij de spoorarbeiders in de Onafhankelijke Congostaat, slechts 'het juridisch omhulsel' van de gedwongen tewerkstelling.

227. De bezetter spoorde de Belgen aan het werk in België terug op te nemen en de economie nieuw leven in te blazen.⁴⁵⁰ De regelmatige tewerkstelling van Belgische arbeiders zou de gehoopte 'annexatie' van de Belgische economie ten goede komen. De *Zivilverwaltung* was van oordeel dat regelmatige arbeid stabiliteit in het bezettingsregime zou brengen. Door regelmatige arbeid zouden de Belgen aan de nieuwe situatie kunnen wennen. De keuze van de bezetter om vrijwillige arbeiders te lokken was eveneens logisch in het licht van het internationaal recht. Het was verboden de bevolking tot arbeid van de tweede of de derde categorie te dwingen.⁴⁵¹ Aangezien artikel 23 laatste lid en artikel 52 op dwang gericht zijn, was er *a contrario* met vrijwillige arbeid geen probleem.⁴⁵² De bezetter bleef om die reden gedurende heel de oorlog een beroep doen op vrijwillige arbeiders.

⁴⁴⁹ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 132.

⁴⁵⁰ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 180.

⁴⁵¹ Zie onder andere art. 23 laatste lid en art. 52 Landoorlogreglement, 1907.

⁴⁵² I. V. HULL, *A scrap of paper*, 126-127.

228. De lobby van de Duitse industrie bemoeilijkte de pogingen van het burgerlijk profiel om de Belgen vrijwillig in eigen land te gebruiken. Het *Deutsche Industrie-Büro*⁴⁵³ (hierna DIB) organiseerde vanaf juni 1915 de arbeidsbemiddeling in België voor banen in de Duitse industrie.⁴⁵⁴ Het DIB was een privaat initiatief van de verenigde Duitse Ijzer-en staalindustrie.⁴⁵⁵ De industrie trachtte zodoende Belgen te lokken om aan het eigen arbeiderstekort te verhelpen. De gouverneur-generaal moedigde die activiteiten echter niet aan, want de inzet van arbeiders in Duitsland stond haaks op zijn beleid.⁴⁵⁶ Deze waren nodig voor de heropleving van de Belgische economie.⁴⁵⁷ De conflicterende belangen van het burgerlijke en het militaire profiel waren met andere woorden reeds duidelijk aanwezig bij het prille begin van de bezetting. Het Duitse ministerie van binnenlandse zaken verschaftte het DIB echter een monopolie om de arbeidsbemiddeling binnen het Generaal-gouvernement te organiseren.⁴⁵⁸ De ijzer- en staalindustrie was immers te belangrijk voor de bevoorrading van de troepen en de inzet van krijgsgevangenen was niet voldoende om deze industrie op volle toeren te laten draaien.⁴⁵⁹

229. Het DIB verspreidde propaganda om de Belgen tot gastarbeid te overtuigen. De industrie koppelde uiteenlopende voordelen aan een baan in Duitsland. Wie vrijwillig een overeenkomst sloot, ontving bijvoorbeeld een hoger loon dan wie werkte in België, werkte in hygiënische arbeidsomstandigheden én kreeg bescherming op basis van een ziekte- en ongevallenverzekering. Kortom, dezelfde behandeling als de Duitsers hadden.⁴⁶⁰ De Duitsgezinde kranten publiceerden lovende brieven van Belgische arbeiders over hun leven als arbeider in het Keizerrijk.⁴⁶¹

⁴⁵³ Het DIB had kantoren in Brussel, Luik, Antwerpen, Charleroi, Bergen en Namen. Het ging om een private onderneming bestaande uit de belangrijkste vertegenwoordigers van de Duitse industrie in *Reinland-Westphalen*. (A. SOLANSKY, *German administration*, 50.)

⁴⁵⁴ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 182.

⁴⁵⁵ Vrij vertaald: *Verein Deutscher Eisen- und Stahlindustrieller*.

⁴⁵⁶ A. SOLANSKY, *German administration*, 50.

⁴⁵⁷ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 69.

⁴⁵⁸ *Ibid.*

⁴⁵⁹ *Ibid.*, 68.

⁴⁶⁰ M. DE GEEST, *Een dure vrede*, 83.

⁴⁶¹ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 182.

230. Het DIB was niet bevoegd in het Etappengebied.⁴⁶² De legerleiding keek argwanend naar de pogingen om de Belgische arbeiders naar Duitsland te lokken. Gelet op de functie van het Etappengebied was dat ongenoegen geenszins verwonderlijk. De bevolking uit de Etappen was immers broodnodig om in de behoeften “*des Heeres*” te voorzien. Het Vierde Leger wou de volledige controle over de arbeidsmarkt in het Etappengebied behouden.⁴⁶³ De commandant verzocht de bevolking binnen zijn bevoegdheidsgebied de arbeid te hervatten.⁴⁶⁴

2.2 BELGISCHE INITIATIEVEN TEGEN DE WERKLOOSHEID

231. De opkomst van vrijwillige arbeiders was ondanks de Duitse initiatieven vrij beperkt, want de publieke opinie beschouwde vrijwillig werken voor de bezetter als landverraad.⁴⁶⁵ Vakbonden, parochies, Belgische kranten en de naaste omgeving overtuigden twijfelaars om het been stijf te houden.⁴⁶⁶ De lokale besturen droegen eveneens hun steentje bij aan de strijd tegen de werkloosheid. In het voorjaar van 1915 organiseerden verschillende gemeenten openbare werken om de werklozen te bezigen.⁴⁶⁷ Gent liet bijvoorbeeld nieuwe havenbassins graven en schakelde werklozen in om monumenten te restaureren.⁴⁶⁸ De Duitsers lieten de gemeenten aanvankelijk hun gang gaan, aangezien dat een goede manier was om de werkloosheid terug te dringen.⁴⁶⁹ De bezetter verwachtte immers dat de arbeiders zich zouden laten verleiden door de hogere lonen in Duitsland.⁴⁷⁰

⁴⁶² J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 71, 133.

⁴⁶³ *Ibid.*

⁴⁶⁴ Zie bijvoorbeeld: de aanplakking van 10 juni 1915 van Von Westarp te Gent in verband met de arbeidsweigering ten gevolge van patriotisme. (Bron: F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 18-19.)

⁴⁶⁵ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 249.

⁴⁶⁶ *Ibid.*, 238.

⁴⁶⁷ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 65-66

⁴⁶⁸ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 237.

⁴⁶⁹ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 182

⁴⁷⁰ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 66.

232. De Belgische industrie, die de bezetter met haar activiteiten niet bevoordeelde, hervatte het werk. Sommige fabrieken namen zelfs meer personeel aan dan economisch verantwoord was en creëerden zodoende een verborgen werkloosheid.⁴⁷¹ Om de resterende werklozen niet aan hun lot over te laten, voorzagen onder andere het *comité nationale* en de gemeenten in werklozensteun voor wie (een deel van) zijn inkomen zag verdwijnen.⁴⁷² De voornoemde initiatieven waren duidelijk bedoeld als een kans voor de bezette bevolking om op een patriottisch verantwoorde wijze hun gezinnen te onderhouden. Veel Belgen negeerden aan het begin van de bezetting de Duitse verzoeken.⁴⁷³

2.3 RESULTATEN EN DUITSE VISIE OP DE BELGEN

232. De uitgestoken hand leidde niet tot het verwachte resultaat. Tegen maart 1916 waren bijvoorbeeld slechts twaalfduizend Belgen vrijwillig naar Duitsland getrokken. Ook in het Etappengebied hield de bevolking grotendeels het been stijf. De oorlogsindustrie had daarentegen honderdduizenden arbeiders nodig om in de materiële behoeften van de oorlog te voorzien.⁴⁷⁴ Bovendien spraken de gastarbeiders, die voor hun verlof uit Duitsland waren teruggekeerd, de propaganda van het DIB tegen.⁴⁷⁵ Ze getuigden dat de arbeidsomstandigheden in Duitsland niet zo rooskleurig waren als de affiches beloofden, wat de arbeidsbemiddeling van het DIB logischerwijs niet bevorderde.

234. De oorlog verliep langer en moeizamer dan verwacht, waardoor de Duitse gemoederen alleen maar verbitterd raakten. De beperkte toevoer van arbeidskrachten was gedurende de eerste oorlogsmaanden niet meer dan een vervelend gegeven, maar zodra de meer intellectuele Duitsers richting het front marcheerden, werd het arbeiderstekort ronduit problematisch.⁴⁷⁶ De Belgen hadden de mogelijkheid om als vrijwillige arbeider de lasten van

⁴⁷¹ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 180

⁴⁷² *Ibid.*, 181

⁴⁷³ *Ibid.*

⁴⁷⁴ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 238.

⁴⁷⁵ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 184.

⁴⁷⁶ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 237.

de bezetter te verlichten, maar weigerden elke dienst die rechtstreeks of onrechtstreeks de oorlog of de bezetting voor de Duitsers draaglijker maakte.

235. De bezetter bestempelde die vaderlandslievende houding als luiheid van de arbeidersklasse.⁴⁷⁷ De Belgen waren in de ogen van de Duitsers werkschuwe lieden die hun tijd verdreven met ronddolen op straat, roken en overmatig alcoholgebruik. Door de openbare steun waren ze gewend geraakt aan nietsdoen. Het patriottisme was in Duitse ogen slechts een voorwendsel om nutteloos te blijven. De Duitsers kwamen vanuit een superioriteitsgevoel tot de conclusie dat ze de gemakzuchtige Belgen een deel van hun eigenwaarde konden terugschenken door hen, desnoods onder dwang, wederom met het werken vertrouwd te maken.⁴⁷⁸ Duitsland was volgens de Duitsers nu eenmaal verder ontwikkeld dan België: ze hadden een keizer, betere sociale voorzieningen, discipline en een leger dat België zonder problemen had verslagen. Volgens de gangbare Duitse opvatting rechtvaardigde de superioriteit van het Duitse ras de onderwerping van minderwaardige volkeren zoals de Belgen.⁴⁷⁹

236. De Duitse kranten verspreidden het beeld dat de werkschuwe Belg een gevaar was voor de Belgische samenleving.⁴⁸⁰ Het onderzoek naar de Onafhankelijke Congostaat legde reeds het verband bloot tussen de laatdunkende koloniale visie op de inheemse bevolking en de invoering van de gedwongen tewerkstelling.⁴⁸¹ Datzelfde verband was, weliswaar in mindere mate, aanwezig tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de verklaring van Von Bissing aan de *New York Times* op 12 november 1916 waar hij de Belgen afschildert als “[...] those who by instinct are afraid of labour and who refuse to accomplish for good wages a work, [...]” Gesterkt door hun denkbeeld en hun frustratie over het gebrek aan goede wil bij de Belgen, oordeelden de Duitsers dat ze het recht hadden om de Belgen minderwaardig te

⁴⁷⁷ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 62.

⁴⁷⁸ M. DE GEEST, *Een dure vrede*, 89.

⁴⁷⁹ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 70.

⁴⁸⁰ M. DE GEEST, *Een dure vrede*, 89.

⁴⁸¹ *Supra.*, nr. 151.

behandelen.⁴⁸² Deze visie was, net zoals het in de Onafhankelijke Congostaat het geval was, zowel op het hoogste als op het laagste niveau aanwezig. Dit blijkt uit de bewoordingen van Von Bissing en uit de Duitse persartikels.

3 De Duitse tewerkstellingspolitiek

3.1 ALGEMEEN

237. Zoals vermeld, deed Duitsland moeite om het internationaal recht na te leven of op zijn minst de schijn daartoe hoog te houden. Dat was overigens gedurende de volledige oorlog het geval. Kanselier Bethmann Hollweg was het voorbeeld op 24 september 1916 met Von Bissing eens dat Duitsland gedwongen tewerkstelling moest vermijden. Dat toont aan dat het burgerlijke profiel zich ook tijdens de machtswissel bleef vastklampen aan de voorspelling dat een schending van het internationaal recht de Duitse reputatie zwaar zou beschadigen. De Rijkskanselier vond het daarentegen wel raadzaam dat vrijwilligers werden aangemoedigd “met alle mogelijke middelen”.⁴⁸³

238. Tot dusver bleek dat de verrassend lange duur van de oorlog, de angst voor burgeropstanden, het superioriteitsgevoel van de Duitsers, en de halsstarrige houding van de Belgen tot de gedwongen tewerkstelling van de burgerbevolking tijdens de Eerste Wereldoorlog bijdroegen. Het moreel gezag van internationaal recht was voor het burgerlijke en, weliswaar in mindere mate, voor het militaire profiel een belangrijke stimulans om dat recht zo weinig mogelijk dan wel zo onopvallend mogelijk te schenden. De bezetter nam tijdens de oorlog een reeks maatregelen die de burgerbevolking systematisch dwong vrijwillig voor de Duitsers te werken.⁴⁸⁴ De Duitsers schakelden eveneens dwangmatig Belgische gevangenen in teneinde de behoeften van het Duitse leger te bevredigen.⁴⁸⁵

⁴⁸² C. BROWN, “Belgians exiled for their good”, *New York Times*, 12 november 1916. (Bron: B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 248); M. DE GEEST, *Een dure vrede*, 89.

⁴⁸³ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 134.

⁴⁸⁴ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 129.; *Infra.*, 3.2: De gedwongen vrijwillige arbeid.

⁴⁸⁵ *Infra.*, nrs 249-253.

3.2: GEDWONGEN VRIJWILLIGE ARBEID

3.2.1 Maatregelen

239. De bezetter nam vanaf 1915 maatregelen om de patriottische houding van de Belgen te ontmoedigen. Op 15 oktober 1915⁴⁸⁶ publiceerde de Etappen-inspectie bijvoorbeeld de verordening betreffende “het verzekeren van de werken welke nodig zijn in het belang van het Duitse legerbestuur” (hierna, de verordening van 12 oktober 1915).⁴⁸⁷ De eerste paragraaf luidt: *“Wie weigert werk, dat met zijne beroepswerkzaamheid strookt, in het belang ligt van het Duitse militaire bestuur en door de Duitse militaire bevelhebbers verlangd wordt, te verrichten of voort te zetten, wordt, wanneer hij persoonlijk tot uitvoering ervan in staat is, met ten hoogste één jaar gevangenis gestraft. Ook kan hij naar Duitsland gestuurd worden.”*⁴⁸⁸

240. De maatregel was ingegeven met het oog op de gedwongen tewerkstelling van burgers in noodzakelijke werken voor het bezettingsleger. Die doelstelling blijkt niet alleen uit het opschrift van de verordening, maar komt eveneens tot uiting in de preambule: *“de arbeiders zonder beweegreden geweigerd de schikkingen der Duitse militaire bevelhebbers tot uitvoeren van noodzakelijke werken na te komen, en hierdoor hebben zij aan hunne gemeenten en medeburgers groote nadeelen berokkend.”*⁴⁸⁹ De strafbaarstelling voor personen die anderen aanzetten tot werkweigering wijst in dezelfde richting. Opmerkelijk is dat ook de gemeente waar de werkweigering plaatsvond, sancties riskeerde.⁴⁹⁰ De bezetter strafte bijvoorbeeld in december 1915 de gemeente Ledeberg met een avondklok omdat de spoorarbeiders weigerden te werken.⁴⁹¹ In oktober 1915 sloot de bezetter te Aalst alle hotels

⁴⁸⁶ Verordening 61 dateert van 12 oktober 1915.

⁴⁸⁷ Verordening (61) 12 oktober 1915 betreffende het verzekeren van de werken welke nodig zijn in het belang van het Duitse legerbestuur, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 15 oktober 1915, No.9, 80-81. (Hierna: VO. 61)

⁴⁸⁸ §1 VO. 61, 80-81

⁴⁸⁹ VO. 61, 80.

⁴⁹⁰ §2, §4 VO. 61, 81.

⁴⁹¹ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 21-22.

en koffiehuisen na zeven uur. De Aalstenaars mochten na negen uur niet langer op straat komen.⁴⁹² Over dergelijke sancties tegen Lochristi bestaan er bij mijn weten geen bronnen.



Afbeelding 7 Groepje mannen uit zaffelaere, gedeporteerd naar Halluin voor het doden van een politieagent. Het was een collectieve sanctie. (Bron: B. VERVAET, "Terreur schaarste en controle", nummer9080 2014, nr. 112.)

241. De verordening van 12 oktober 1915 sloot naadloos aan bij andere maatregelen die de burgerbevolking moesten aanmoedigen om vrijwillig voor de bezetter te werken. Zo verbood de bezetter bijvoorbeeld de gemeente Menen om werklozensteun te geven aan gezinnen die niet werkten in militaire of andere opgelegde werken.⁴⁹³ De Duitsers beroofden zodoende de werkweigeraars van hun bestaansmiddelen, zodat hen niet veel keuze meer restte. Een tweede voorbeeld van dergelijke indirecte dwang is de verordening van 9 augustus 1916 betreffende "werken voor werklozen". Met deze maatregel verstevigde de bezetter zijn toezicht op de openbare werken, aangezien: "*Werken die rechtstreeks of onrechtstreeks voor doel hebben werklozen tegen een vergoeding onledig te houden, moeten, [...], aangemeld*

⁴⁹² "In het Etappengebied", *K.R. ct.* 15 oktober 1915, ochtendblad. (Bron: AR, *WO I. Verzameling oorlogsdokumentatie van Leo Van Puyvelde*)

⁴⁹³ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 19.

worden”.⁴⁹⁴ Wie dergelijke werken liet uitvoeren zonder goedkeuring kon tot drie jaar gevangenisstraf krijgen.⁴⁹⁵

3.2.2 Juridische analyse

242. Deze maatregelen waren mijns inziens ingegeven om het internationaal recht te omzeilen. Op basis van de verordening van 9 augustus 1916 kon de bezetter nutteloze arbeid verbieden, waardoor de werkloosheid steeg. De bezetter bood de werklozen daarop een nieuwe baan aan die ze niet mochten weigeren. Die werklozen schakelde de bezetter met andere woorden, onder het mom van de openbare orde, in ten behoeve van de belangen van het leger.⁴⁹⁶ De Duitsers dwongen de burgers immers op grond van de verordening van 12 oktober 1915 tot het verrichten van “noodzakelijke werkzaamheden”. Deze handelingswijze was enkel geoorloofd wanneer de gedwongen tewerkstelling aan de voorwaarden van artikel 52 voldeed. Formeel was deze handelingswijze niet met zekerheid strijdig met het internationaal recht.

243. De *ratio* van deze maatregelen stond daarentegen wel op gespannen voet met de geest van het Landoorlogreglement. De bezetter koppelde de maatregel tegen de werkweigering aan de handhaving van de openbare orde.⁴⁹⁷ De preambule bij de verordening van 12 oktober 1915 stelt bijvoorbeeld letterlijk dat de werkweigering voor de gemeenten grote nadelen meebracht.⁴⁹⁸ De Duitsers konden daarnaast op grond van artikel 50 van het Landoorlogreglement legaal aan de burgerbevolking of de gemeenten diensten in de buurt van hun woonplaats vragen om in de behoeften van het bezettingsleger te voorzien.⁴⁹⁹

⁴⁹⁴ Art. 1 verordening (206) betreffende werken voor werklozen 9 augustus 1916, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 21 augustus 1916, No. 46, 363-364.

⁴⁹⁵ Art. 1-3 verordening (206) betreffende werken voor werklozen 9 augustus 1916, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 21 augustus 1916, No. 46, 363-364.

⁴⁹⁶ Eigen analyse gebaseerd op H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 180-185.

⁴⁹⁷ Zie bijvoorbeeld Von Bissing over de gelijkaardige verordening van 15 mei 1916 in het Generaal-gouvernement. (Bron: F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 81.)

⁴⁹⁸ “hierdoor hebben zij aan hunne gemeenten en medeburgers groote nadeelen berokkend” (Bron: VO. 61, 80.)

⁴⁹⁹ Art. 52 Landoorlogreglement, 1907; F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 18.; *Supra*, nrs 176-180.

Formeel lijkt de verordening met andere woorden in overeenstemming met de artikelen 43 en 52 van het Landoorlogreglement.⁵⁰⁰

244. Over de beperking van de werken voor werklozen legde Von Bissing uit dat de maatregel in het belang was van de gemeenten.⁵⁰¹ De bezetter was verantwoordelijk voor het bestuur van de bezette gebieden waaronder de gemeentelijke belangen.⁵⁰² In zijn interview met de *New York Times* verklaarde hij dat die openbare werken voor de gemeenten zware schulden met zich brachten: *“This measure finally resulted in time in loading the communes with heavy debts disproportionate to the work undertaken by them, and momentarily unproductive. It was necessary, then, to put a check on this expenditure and to limit the works for the unemployed.”*⁵⁰³

245. Anderzijds mocht de bezetter de Belgische burgers evenwel niet dwingen tot *“military operations against their own country”*.⁵⁰⁴ De Duitsers geloofden niet in de oprechtheid van de zogenaamde Belgische patriottische bezwaren en de bezetter kreeg hoe langer hoe meer genoeg van de weigerachtige houding. De vaderlandslievende weigering was in hun ogen immers slechts een excuus om lui te blijven. De verordening van 12 oktober 1915 kwam aanvankelijk aan dat probleem tegemoet door te bepalen: *“Het beroep op alle mogelijke Belgische wetten in tegenstrijd of zelfs op internationale verdragen kan de weigering tot werken nooit verontschuldigen.”*⁵⁰⁵ Deze beknotting is een duidelijk voorbeeld van de kordate

⁵⁰⁰ De collectieve straffen voor gemeenten stonden mogelijks wel op gespannen voet met de geest van artikel 50 van het Landoorlogreglement: *“No general penalty, pecuniary or otherwise, shall be inflicted upon the population on account of the acts of individuals for which they cannot be regarded as jointly and severally responsible.”* (Bron: Art. 50 Landoorlogreglement, 1907)

⁵⁰¹ Von Bissing heeft het hier echter over het besluit van 2 mei 1916 uit het Generaal-gouvernement. Toch kan de verantwoording van de vertegenwoordiger van de bezettende macht dienstig zijn voor dit onderzoek aangezien het besluit van 2 mei 1916 gelijkaardige doelstellingen en een gelijkaardige uitwerking had als de verordening uit het Etappengebied. (Bron: F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 72-74)

⁵⁰² *Supra*, nr 170.

⁵⁰³ C. BROWN, “Belgians exiled for their good”, *New York Times*, 12 november 1916. (Bron: B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 248)

⁵⁰⁴ Art. 52 Landoorlogreglement, 1907.

⁵⁰⁵ §1, laatste lid VO. 61, 81.

werkwijze die het militair profiel kenmerkte. Hiermee schond de legerleiding evenwel expliciet het internationaal recht.

246. Op 21 november 1915 zette de legerleiding deze ‘blunder’ recht.⁵⁰⁶ De verordening werd geamendeerd met “*De Haagsche Conventiën zijn hiermede natuurlijk niet bedoeld.*”⁵⁰⁷ Deze correctie bevestigt het vermoeden dat de bezetter moeite deed om de schijn dat het internationaal recht gerespecteerd werd, voor de internationale gemeenschap hoog te houden. Die pogingen waren nog duidelijker in de Duitse pers. Het Wolffbureau antwoordde bijvoorbeeld in juli 1916 op een kritisch memorandum van het Britse *foreign office* dat er in de verordeningen heel duidelijk te lezen was dat elke internationaalrechtelijke weigeringsgrond een strafbaarstelling in de weg stond.⁵⁰⁸ Dezelfde argumentatie kwam terug in een open brief van Von Bissing aan de Belgische syndicale afgevaardigden.⁵⁰⁹

247. Ondanks het formele herstel van de uitschuiver en de Duitse garanties, moet de Duitse rechtvaardiging genuanceerd worden. De praktijk was niet in overeenstemming met het oorlogsrecht. Alleen de militaire bevelhebber oordeelde over de aannemelijkheid van de werken zoals bedoeld in de verordening van 12 oktober 1915.⁵¹⁰ Dit verhoogde logischerwijs de kans op willekeur.

⁵⁰⁶ Vermoedelijk was dit het gevolg van protest vanwege het burgerlijk profiel (in het bijzonder het Duits ministerie van buitenlandse zaken). De letterlijke schending van het internationaal recht stond immers haaks op de pogingen van het burgerlijk profiel om de Duitse reputatie op het internationaal toneel overeind te houden. Verder onderzoek zal de waarachtigheid van deze hypothese moeten uitwijzen.

⁵⁰⁷ Bijvoegsel tot de verordening No. 61, §1, (82) 21 november 1915, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 24 november 1915, No. 13, 111.

⁵⁰⁸ *La Belgique*, 15 juillet 1916 (Bron: F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 79.); Het was de verantwoording van gelijkaardige decreten met betrekking tot de werkweigering in het Generaal-gouvernement. Zie bv: De decreten van van 14 en 15 Augustus 1915 en hun herziening op 15 mei 1916. (Bron: F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 67-68 en 74-75);

⁵⁰⁹ “*Er kan also geen werkmán tot deelname aan de oorlogsondernemingen gedwongen worden.*” en “*Deze verordeningen voorzien den arbeidsdwang slechts dan, wanneer een arbeider een hem, tegen een aan zijne werkkrachten geevenredigd loon aangeboden werk zonder voldoende gronden van de hand wijst en daardoor de openbare weldadigheid ten laste valt.*” (Bron: “De kruising der Belgische arbeiders”, *Belgisch dagblad* 12 december 1916, AR, WO I. *Verzameling oorlogsdokumentatie van Leo Van Puyvelde*)

⁵¹⁰ § 1 in fine VO. 61, 81.

248. In de praktijk dwong de bezetter de burgers tot arbeid in het belang van het Duitse leger door bijvoorbeeld arrestatie, voedselonthouding of dwangmaatregelen tegen de familieleden.⁵¹¹ De bezetter dwong bijvoorbeeld de arbeiders van Bekaert te produceren voor de Duitsers. De arbeiders die weigerden, werden opgesloten tot ze bereid waren te werken.⁵¹²

3.3 GEDETINEERDEN EN KRIJGSGEVANGENEN

249. De Duitsers schakelden naast krijgsgevangenen eveneens talrijke burgerlijke gedetineerden in om de behoeften te bevredigen. De gedwongen tewerkstelling van krijgsgevangenen was overeenkomstig het Landoorlogreglement voorwaardelijk toegelaten.⁵¹³ De voorwaarden maakten het echter onmogelijk voor de Duitsers om de krijgsgevangenen op een legale wijze in bijvoorbeeld de loopgravenbouw in te schakelen.⁵¹⁴ De nood aan arbeidskrachten was immers net voor die werken het hoogst. In tegenstelling tot het verbod op gedwongen tewerkstelling van krijgsgevangenen (artikel 6) en het verbod op gedwongen tewerkstelling van burgers (artikel 52), bevatte het Landoorlogreglement geen uitdrukkelijk verbod op de gedwongen tewerkstelling van burgerlijke gedetineerden.

250. De bezetter diende overeenkomstig artikel 42 van het landoorlogreglement de wetten van het bezette land te respecteren. De gedwongen tewerkstelling van burgerlijke gedetineerden was in overeenstemming met het Belgische en Duitse strafrecht.⁵¹⁵ De burgerlijke gevangenen vormden dus op basis van een wel heel creatieve interpretatie van het verdrag een afzonderlijke categorie naast de krijgsgevangenen.⁵¹⁶ Vermoedelijk hoopten de Duitsers het recht te omzeilen door zich te beroepen op de Belgische wet, want in mei 1915

⁵¹¹ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 18.

⁵¹² F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 22-24.

⁵¹³ Art. 6 Landoorlogreglement, 1907.

⁵¹⁴ Zie bv: “*The tasks shall not be excessive and shall have no connection with the operations of the war*” (Bron: Art. 6 Landoorlogreglement, 1907.)

⁵¹⁵ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 150.

⁵¹⁶ In de zoektocht naar argumenten om de grootschalige deportaties vanaf 1916 te rechtvaardigen opperde von Sandt om de weggevoerden niet te beschouwen als burgers. Hij stelde voor hen te kwalificeren als gevangenen zodat ze, in overeenstemming met de Belgische wet, onder dwang tewerkgesteld mochten worden. Ze konden naar zijn mening op basis van dat statuut eveneens gedeporteerd worden naar Duitsland. (Bron: I. V. HULL, *A scrap of paper*, 135.)

vorderde de kwartiermeester-generaal de overbrenging van alle werkbekwame Belgische burgerlijke gedetineerden naar Duitse krijgsgevangenenkampen.⁵¹⁷ De ruime interpretatie van de verplichting de Belgische wetten na te leven uit artikel 42, is strijdig met de geest van het artikel.

251. Vermoedelijk hing de inzet van burgerlijke gedetineerden samen met de eerder besproken verordening van 12 oktober 1915. De Duitse militaire rechtbanken waren immers bevoegd om straffen uit te spreken voor de werkweigeraars.⁵¹⁸ De rechtbanken veroordeelden burgers tot gevangenisstraffen of tot deportatie. Op die manier was de weigering uit patriotisme slechts schijn en stelde de bezetter hen alsnog verplicht tewerk. De bezetter vervolgde immers niet alleen misdrijven uit het Belgisch strafwetboek maar eveneens allerhande delicten en verzetsdaden die rechtstreeks verband hielden met de bezetting.⁵¹⁹ Dit was mijns inziens niet verantwoord op grond van de ruime interpretatie van artikel 42. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de gevangenisstraf of de deportatie wegens werkweigering of het aanzetten van anderen tot werkweigering. Daarnaast liep iedereen die een anti-Duitse houding aannam het risico op dezelfde straf.⁵²⁰ Personen die bijvoorbeeld zonder toestemming het gebied van het Vierde Leger verlieten, riskeerden gedwongen tewerkstelling of deportatie.⁵²¹ Zodoende kon de bezetter via de omweg van het strafrecht en de verplichting de Belgische wetten zoveel mogelijk na te leven, een groter aantal burgers dwangmatig tewerkstellen.

252. Emiel Vandenabeele uit Lochristi werd bijvoorbeeld reeds in 1914 slachtoffer van gedwongen tewerkstelling. Hij werd naar Münster afgevoerd wegens spionering. Daar diende

⁵¹⁷ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 130-131.

⁵¹⁸ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 8, 73.

⁵¹⁹ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 130.

⁵²⁰ "Buiten de geldstraffe kan ook vrijheidsstraffe toegepast worden. Ook wordt in voorkomend geval overbrenging naar Duitsland bevolen." (Bron: Verordening (44) 20 augustus 1915 betreffende het reisverkeer, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 31 augustus 1915, 56-63); I. V. HULL, *A scrap of paper*, 134.; F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 80.

⁵²¹ Verordening (32) 8 augustus 1915, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 14 augustus 1915, No. 2, 44-45 ; J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 130.

hij naar eigen zeggen “*alle mogelijke kleingeestige arbeid die demoraliseert*” te verrichten.⁵²² Spionnen en krijgsgevangenen behandeld het Landoorlogreglement immers afzonderlijk.⁵²³ Dit toont eenzelfde werkwijze als bij de burgerlijke gevangenen. Het Internationaal recht verbood de gedwongen tewerkstelling van spionnen immers niet expliciet. Ook Adolf Stevens werd op 15 februari 1915 weggevoerd naar Aken. De Kommandantuur van Ertvelde had hem veroordeeld tot dwangarbeid, omdat hij zijn broer, een soldaat, bevrijd had.⁵²⁴ In de gevangenis maakte hij kleren. Beide mannen werden binnen het jaar vrijgelaten en werden in hun dossiers aangeduid als burgerlijke gedetineerden.⁵²⁵

253. De gedwongen tewerkstelling van (krijgs)gevangenen trok daarnaast minder internationale aandacht en verontwaardiging dan de slechte behandeling van burgerlijke arbeiders.⁵²⁶ Voor de bezetter die haar reputatie overeind trachtte te houden, was dit een belangrijk voordeel. Daarnaast evolueerde de behandeling van krijgsgevangenen tot een onderhandelingstroef. De geallieerden schonden het Landoorlogreglement ten opzichte van de Duitse krijgsgevangenen. Frankrijk stelde bijvoorbeeld vanaf januari 1917 Duitse krijgsgevangenen te werk aan het front, zodat ze regelmatig onder vuur lagen.⁵²⁷ Daarmee schond Frankrijk openlijk de Haagse Conventie.⁵²⁸ Duitsland eiste de onmiddellijke stopzetting van dergelijke praktijken en vroeg de terugtrekking van alle Duitsers tot minstens dertig kilometer van het front. Frankrijk hield het been stijf, waarop Duitsland tegenmaatregelen nam.⁵²⁹ Op die manier stelde Duitsland onder het mom van tegenmaatregelen vermoedelijk eveneens burgerlijke gevangenen te werk.

⁵²² AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 194057.

⁵²³ Art. 29-31 Landoorlogreglement, 1907.

⁵²⁴ AR, I563, *Lochristi 1921*, nr. 46 862; AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 110 160.

⁵²⁵ AR, I563, *Lochristi 1921*, nr. 46 862.; AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 110 160.

⁵²⁶ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 68.

⁵²⁷ J. VANCOILLIE, 42.

⁵²⁸ *Ibid.*

⁵²⁹ De Duitsers behandelden hun krijgsgevangenen met opzet zo slecht mogelijk in de hoop te kunnen onderhandelen over betere voorwaarden voor de Duitse krijgsgevangenen in Franse handen. De Duitsers stationeerden bijvoorbeeld zo'n 10.000 Franse krijgsgevangenen nabij het front in Frankrijk. De Fransen werden beschoten door hun landgenoten. Het bekendste voorbeeld van een dergelijk kamp is *Vergeltungslager Flabas*, vlakbij Verdun. (Bron: J. VANCOILLIE, 43)

4 De Duitse kijk op de nood aan collectieve gedwongen tewerkstelling

4.1 DE ZOEKTOCHT NAAR LEGALITEIT

254. De dusver besproken maatregelen waren ingegeven in de hoop de Belgen tot vrijwillige arbeid te bewegen dan wel de gevangenen te benutten. De Duitsers handelden echter met voorzorg en trachtten de maatregelen steeds met het internationaal recht te laten sporen. De arbeidsdwang was met andere woorden indirect. De Belgen zagen hun jobs, net zoals hun uitkering, verdwijnen zodat de bezetter hen niet veel keuze liet. Er was na verloop van tijd voor velen geen andere optie dan een vrijwillige betrekking voor de Duitsers te aanvaarden. Hun wens om hun families te voeden, werd versterkt door de strafbaarheid van arbeidsweigering. De arbeid was logischerwijs bezwaarlijk vrijwillig te noemen. De arbeiders stonden immers voor de keuze om vrijwillig voor de bezetter te werken of zich bloot te stellen aan een strafrechtelijke veroordeling. In dat laatste geval dwong de bezetter hen op basis van de veroordeling alsnog tot arbeid. Tot de zomer van 1916 ging het hoofdzakelijk om de gedwongen tewerkstelling van individuen.

255. De logische volgende stap in het Duitse tewerkstellingsbeleid was de grootschalige en collectieve deportatie van de burgerbevolking naar Duitsland.⁵³⁰ De angst voor internationale vergelding en de *realpolitik* van de gouverneur-generaal hadden tijdens de eerste oorlogsjaren een massale wegvoering naar Duitsland voorkomen. Zoals vermeld bracht de machtswissel bij de OHL hierin verandering.⁵³¹ Zowel het internationaal recht als de bilaterale akkoorden met de geallieerden verboden de deportatie voor de gedwongen tewerkstelling van burgers.⁵³²

⁵³⁰ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 383.

⁵³¹ *Supra.*, nr 214-216.

⁵³² Duitsland had bijvoorbeeld de Belgische vluchtelingen in Nederland gegarandeerd dat ze veilig konden terugkeren naar hun land. De Duitsers hadden daarnaast een akkoord met de geallieerden over het verbod op gedwongen tewerkstelling van geïnterneerde vijandelijke burgers. (Bron: I. V. HULL, *A scrap of paper*, 132.)

Het Duitse ministerie van buitenlandse zaken waarschuwde dat een dergelijke schending van het internationaal recht de Duitse reputatie onherstelbaar zou beschadigen.⁵³³

256. Duitsland zocht aanvankelijk naar manieren om de grootschalige gedwongen tewerkstelling alsnog geldig te verklaren. Algemeen gezien twistte Duitsland over twee opties. De eerste optie vond Ludendorff in de militaire noodzaak die het internationaal recht schorst of zelfs vernietigt. De tweede optie kwam neer op het *rebus sic stantibus*-argument of, zoals de OHL het stelde, “*the entire war is unprecedented.*”⁵³⁴ Zoals eerder bleek bij de krijgsgevangenen, had de rechtvaardigingsgrond ‘tegenmaatregelen’ een schending niet kunnen rechtvaardigen, zodat deze derde optie minder relevant was.⁵³⁵

257. Duitsland was zeker niet het enige land waar maatregelen tegen burgers uit militaire noodzaak de bovenhand haalden op het internationaal recht.⁵³⁶ Toch was het beroep op de militaire noodzaak ter rechtvaardiging van de gedwongen tewerkstelling niet zonder risico. Bij de schending van de Belgische neutraliteit hadden de andere landen de militaire noodzaak niet aanvaard als rechtvaardiging voor de overtreding van het Landoorlogreglement. De vraag was dan ook niet zozeer op welke wijze het beleid legaal kon zijn, maar eerder hoe men het beleid moest rechtvaardigen naar buiten toe.⁵³⁷ Duitsland had met andere woorden de keuze tussen enerzijds het internationaal recht openlijk schenden en anderzijds de schending verdoezelen met juridische uitvluchten.⁵³⁸

258. Gouverneur-generaal von der Goltz had op 19 november 1914 een decreet uitgevaardigd dat bepaalde dat Duitsland en haar bondgenoten niet langer vijanden waren van België. Op

⁵³³ A. SOLANSKY, *German administration*, 51, 63.

⁵³⁴ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 132.

⁵³⁵ *Ibid.*, 136.

⁵³⁶ Gesterkt door het precedent van de Boerenoorlog belandden gedurende de Eerste Wereldoorlog in heel Europa mensen achter de tralies. Tijdens de Boerenoorlog schonden de Britten het oorlogsrecht systematisch omwille van de ‘militaire noodzaak’ zich te verweren tegen de guerrilla. (Bron: R. VERWAEST, *Van Den Haag tot Genève*, 64-65, 100.)

⁵³⁷ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 131-132.

⁵³⁸ *Ibid.*, 132.

basis van die nieuwe verhouding oordeelde de bezetter dat de artikelen 52 en 23 niet langer ten volle op België van toepassing waren.⁵³⁹ Bethmann Hollweg stelde voor om de verantwoording van de deportaties hierop te baseren. Duitsland en haar bezette gebieden vormden immers een enkele economische zone, zodat de grenzen niet langer relevant waren.⁵⁴⁰ De situatie was immers veranderd en dus was het recht achterhaald.⁵⁴¹

259. Het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken adviseerde dat werken uit noodzaak, bijvoorbeeld om de openbare orde te vrijwaren, niet per se in de eigen woonplaats moeten worden uitgevoerd. Op die manier kon de bezetter de werken uitbreiden die de Duitsers op dat ogenblik *ad hoc* binnen de gemeenten lieten verrichten. Die argumentatie steunde op een ruime interpretatie van de artikelen 43 en 52.⁵⁴² De plicht om de openbare orde te handhaven (artikel 43) rechtvaardigde, door de onverwacht lange duur van de oorlog, een ruime interpretatie van de door artikel 52 bedoelde noodzaak. Deze argumentatie strookt volledig met de in hoofdstuk 4 uiteengezette Duitse visie op de militaire noodzaak, omdat de lange duur van de oorlog de afwijking verantwoordde. De argumentatie is eveneens de combinatie van zowel de militaire noodzaak als de *rebus sic stantibus*. De belangrijkste rechtvaardiging was echter de handhaving van de openbare orde.

4.2 JURIDISCHE VERANTWOORDING

4.2.1 Verordening

260. De verordening van 3 oktober 1916 betreffende “de beperking der openbare ondersteuningswerken en het uit de weg ruimen van de algemene noodlottige toestand” was

⁵³⁹ R. VERWAEST, *Van Den Haag tot Genève*, 93.

⁵⁴⁰ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 135.

⁵⁴¹ Duitsland rechtvaardigde de duikbotenoorlog op dezelfde manier. De oorlog duurde langer dan verwacht en dus was het vooroorlogs internationaal recht achterhaald. (Bron: I. V. HULL, *A scrap of paper*, 132.)

⁵⁴² M. DE GEEST, *Een dure vrede*, 92.

de wettelijke basis voor de verplichte tewerkstelling buiten de gemeente voor de burgers uit het Etappengebied van het Vierde Leger.⁵⁴³ De verordening luidt:

§1: *“Personen die in staat zijn tot werken, kunnen tot werken- ook buiten hunne woonplaats- gedwongen worden, zoover zij ten gevolge van spel, dronkenschap, ledigheid, vrijwillige of onvrijwillige werkloosheid, voor hun onderhoud of voor het onderhoud van degenen tot wier onderhoud zij verplicht zijn, vreemde hulp verkrijgen of vragen.”*

§2: *“In geval van ongelukken, algemeen gevaar of teneinde een algemene noodlottige toestand uit de weg te ruimen, is ieder inwoner verplicht volgens zijne krachten -ook buiten zijne woonplaats- hulp te verlenen. In geval hij weigert, kan hij ertoe gedwongen worden.”*

§3: *“Met ten hoogste 3 jaar gevangenis en met een geldboete tot 10 000 mark of eene dezer straffen wordt gestraft - voor zover er volgens de bestaande wetten geene strengere straf toepasselijk is - wie volgens § 1 en 2 tot werken opgeroepen is en weigert het bevolen werk te aanvaarden of het werk, dat hij aanvaard heeft, voort te zetten.”*

§4: *“zijn bevoegd, de Duitse militaire besturen en militaire rechtbanken.”⁵⁴⁴*

261. De gedwongen tewerkstelling voor werken uit de tweede en derde categorie was strijdig met de geest van het Landoorlogreglement.⁵⁴⁵ Met deze verordening schond Duitsland het internationaal recht in feite tweeledig. Enerzijds dwong de bezetter de burgers mee te werken

⁵⁴³ De beslissing van 26 oktober 1916 uit het Generaal-gouvernement had hetzelfde doel. (Bron: H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 188.)

⁵⁴⁴ Verordening (239) betreffende de beperking der openbare ondersteuningslasten en het uit den weg ruimen van algemeene noodlottige toestanden 3 oktober 1916, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 7 oktober 1916, No. 52, 429-430.

⁵⁴⁵ *Supra*, nr 178-179.

aan *'operations against their own country.'*⁵⁴⁶ De gedwongen tewerkstelling was immers in strijd met de artikelen 23, 43 en 52 van het Landoorlogreglement. Anderzijds voerde de Etappeninspectie burgers, en dus non-combattants, (soms met geweld) uit hun woonplaatsen weg. Het wegvoeren was strijdig met artikelen 52 en 46 van het Landoorlogreglement.⁵⁴⁷

4.2.2 De eerste schending: de gedwongen tewerkstelling van de burgerbevolking

262. De verordening had schijnbaar het terugdringen van de werkloosheid tot doel. Dat blijkt uit de woorden *'teneinde een algemene noodlottige toestand uit de weg te ruimen'*. Ook de verwijzing naar *'het afhankelijk zijn van hulp'* wijst in dezelfde richting.⁵⁴⁸ De bezetter verantwoordde de maatregel op basis van haar verantwoordelijkheid voor de handhaving van de openbare orde. Von Bissing verklaarde aan de *New York Times* dat de werkloosheid het gevolg was van de economische blokkade en de koppigheid van de Belgen.

263. De blokkade was volgens de gouverneur-generaal bedoeld om de Belgische economie te verzwakken en onder Engelse controle te brengen met het oog op een economische oorlog tegen Duitsland na de militaire oorlog.⁵⁴⁹ De gedwongen tewerkstelling was op die manier voor Duitsland en België een vorm van zelfverdediging.⁵⁵⁰ Volgens de officiële Duitse communicatie was de gedwongen tewerkstelling in het belang van België. Von Bissing verduidelijkte dat de weigerachtige houding van de Belgen hun professionele kwaliteiten in gevaar bracht. Langdurig stilzitten had een negatieve impact op de fysieke en mentale capaciteit van de burgers. Zonder de ingreep bestond het risico dat de arbeiders na de oorlog

⁵⁴⁶ A. MERIGNHAC, L. BOURGEOIS, E. LEMONON, *Le droit des gens et la guerre de 1914-1918*, Vol. 2, Paris, Tenin, 1921, 406.

⁵⁴⁷ *Ibid.*

⁵⁴⁸ §1 en §2 verordening (239) 3 oktober 1916 betreffende de beperking der openbare ondersteuningslasten en het uit den weg ruimen van algemeene noodlottige toestanden, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 7 oktober 1916, No. 52, 429.

⁵⁴⁹ C. BROWN, "Belgians exiled for their good", *New York Times*, 12 november 1916. (Bron: B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 247.)

⁵⁵⁰ "He pointed out that he considered the evacuation of the professional unemployed as a measure of defence against the blockade of Belgium and Germany by England" C. BROWN, "Belgians exiled for their good", *New York Times*, 12 november 1916. (Bron: B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 247.)

hun beroepsvaardigheden ‘verleerd’ zouden zijn.⁵⁵¹ *“The evacuation of Belgian working men is not a heavy sacrifice either for the country or for the population. It is a necessity of the war, and at the bottom a benefit for the working men and a good thing for the country”*.⁵⁵² Duitsland achtte zich dan ook als feitelijke bezetter gerechtigd de Belgische belangen waar te nemen.⁵⁵³

264. Naast de verwijzing naar ‘*necessity of the war*’, is de communicatie eveneens opvallend. Von Bissing maakt bijvoorbeeld gewag van *“the evacuation”* en niet van *“the deportation.”* De keuze voor sussende woorden bevestigt mijns inziens de poging om de schending van het recht zoveel mogelijk te verbergen. Von Bissing gebruikte in zijn officiële communicatie ook andere argumenten die in dezelfde richting wijzen. De gouverneur-generaal hield vol dat de Belgen goed behandeld werden in Duitsland. De Belgen werkten voor hogere lonen en kregen beter voedsel dan in hun thuisland.⁵⁵⁴

265. De sussende argumenten van de gouverneur-generaal strookten in de praktijk zelden met de waarheid. Zo beperkte de bezetter zich zelden tot het wegvoeren van werklozen. De verordening bepaalde niet wat onder werkloze diende te worden begrepen, zodat de invulling willekeurig gebeurde.⁵⁵⁵ In Lochristi werden bijvoorbeeld veel actieve bloemisten verplicht tewerkgesteld.⁵⁵⁶ Dergelijke ‘vergissingen’ waren volgens de Duitsers te wijten aan de weigerachtige houding van de gemeenten om lijsten van werklozen ter beschikking te

⁵⁵¹ Zie bv: Antwoord van 26 oktober 1916 van Von Bissing aan Mercier (Bron: F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 241); Antwoord van 3 november 1916 van Von Bissing aan de Belgische Syndicale Commissie (Bron: “De kruising der Belgische arbeiders”, *Belgisch dagblad* 12 december 1916, AR, WO I. Verzameling oorlogsdokumentatie van Leo Van Puyvelde); A. SOLANSKY, *German administration*, 52-53

⁵⁵² C. BROWN, “Belgians exiled for their good”, *New York Times*, 12 november 1916 (Bron: B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 248.)

⁵⁵³ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 133.

⁵⁵⁴ *“The wages are fixed at a minimum of 8 marks a day, while the average wage in Belgium is not more than 3 ½ to 4 ½ marks.”* (Bron: C. BROWN, “Belgians exiled for their good”, *New York Times*, 12 november 1916)

⁵⁵⁵ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 380.

⁵⁵⁶ Vanderlinden Prudent, Van de Sompel Joseph, Buysse Camiel, Gielen Frans, (Bron: AR, I563, *Lochristi 1921*, 1615-1617; AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 506)

stellen.⁵⁵⁷ De verordening bepaalde evenmin een leeftijdsgrens, zodat minderjarigen regelmatig het slachtoffer werden van gedwongen tewerkstelling.⁵⁵⁸

266. België was het absoluut niet eens met de Duitse verantwoording van de gedwongen tewerkstelling. Kardinaal Mercier (1851-1926)⁵⁵⁹ schreef dat de Belgische werklieden in de praktijk absoluut geen bedreiging vormden voor de openbare orde waardoor ze evenmin een last vormden voor het bezettend gezag.⁵⁶⁰ Ook von Sandt verklaarde op 28 september 1916 dat het 'Belgische publiek' zich rustig hield.⁵⁶¹ De Belgische regering stelde Duitsland zelf verantwoordelijk voor de Belgische werkloosheid, die het gevolg was van hun opeisingen van gereedschap, machines, grondstoffen en de gedwongen sluiting van talloze fabrieken.⁵⁶² De bezetter had volgens de regering zelfs systematisch de economische heropleving verhinderd met de bedoeling de arbeiders voor de Duitse zaak in te schakelen. De handhaving van de openbare orde was met andere woorden slechts een zwak excuus.⁵⁶³ De Belgische ambassadeur bij de Heilige stoel, Jules van den Heuvel (1854-1926) legde uit dat Duitsland koste wat kost de dringende verdedigingswerken af wou hebben.⁵⁶⁴ Door Belgische burgers in

⁵⁵⁷ A. SOLANSKY, *German administration*, 51.

⁵⁵⁸ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 377.

⁵⁵⁹ Kardinaal Désiré Mercier was aartsbisschop van Mechelen en belangrijke patriot in bezet België. Hij kwam openlijk op tegen gedwongen tewerkstelling. Hij schreef een reeks brieven aan de bezetter en aan de Paus. Dit leidde in januari 1915 bijna tot zijn arrestatie. Aangezien Mercier wereldberoemd was kwam de arrestatie er uiteindelijk niet. De Duitsers vreesden voor hun reputatie. (Bron: S. DE SCHAEPDRIJVER, 146-147 en 245-246)

⁵⁶⁰ "De Belgische burgers als slaven weggevoerd", *De Telegraaf* 25 november 1916 (Bron: AR, WO I. Verzameling oorlogsdocumentatie van Leo Van Puyvelde.)

⁵⁶¹ Von Sandt reageerde tegen het argument dat de werkloze massa een gevaar vormde voor de achterhoede van het leger. De discussie hieromtrent vond plaats op een bijeenkomst van het bezettingsregime waar gezocht werd naar juridische argumenten om het tewerkstellingsbeleid en de voorgenomen deportaties te verantwoorden. (Bron: I. V. HULL, *A scrap of paper*, 124.)

⁵⁶² "Protest van de Belgische regering", *Nieuwe Rotterdamse Courant* 13 december 1916. (Bron: AR, WO I. Verzameling oorlogsdocumentatie van Leo Van Puyvelde.)

⁵⁶³ "Als er lediggangers in België zijn, dan ligt de verantwoordelijkheid daarvoor, ... , bij de Duitse autoriteiten, die alles in het werk hebben gesteld om haar te scheppen. En niet alleen hebben zij de werkloosheid onvermijdelijk gemaakt, maar zij hebben haar met voorbedachten rade bestendigd door zich tegen de hervatting van den arbeid te verzetten." (Bron: "Protest van de Belgische regering", *Nieuwe Rotterdamse Courant* 13 december 1916, AR, WO I. Verzameling oorlogsdocumentatie van Leo Van Puyvelde.)

⁵⁶⁴ Jules van den Heuvel was minister van staat verbonden aan de Katholieke partij. Hij bekleedde van 1899 tot 1907 het ambt van minister van Justitie. Na de oorlog vertegenwoordigde hij België in de vredesonderhandelingen naar

te schakelen, maakte de bezetter soldaten vrij voor frontdienst.⁵⁶⁵ De Belgisch Syndicale Commissie sloot zich bij de beschuldigingen aan.⁵⁶⁶

267. Het is dus onwaarschijnlijk dat de openbare orde voldoende verstoord was om gedwongen tewerkstelling van burgers te rechtvaardigen. In werkelijkheid was de verordening louter ingegeven door de militaire noodzaak.⁵⁶⁷ Die doelstelling maakte de gedwongen tewerkstelling strijdig met de geest van het internationaal recht.⁵⁶⁸ De deportaties hadden in de praktijk logischerwijs niet het herstel van de openbare orde tot gevolg. De Belgen protesteerden daarentegen zelfs massaal tegen de wegvoering.⁵⁶⁹

4.2.3 De tweede schending: de wegvoering van de burgerbevolking

268. Zelfs als de gedwongen tewerkstelling noodzakelijk was voor het handhaven van de openbare orde, dan nog zou arbeid in België de voorkeur moeten krijgen op de wegvoering naar Duitsland of naar het front. Dat blijkt mijns inziens uit de voorwaarde "*Such requisitions and services shall only be demanded on the authority of the commander in the locality occupied*" uit artikel 52 Landoorlogreglement.⁵⁷⁰ De bezetter interpreteerde die voorwaarde breed. Het recht was volgens de bezetter immers achterhaald door de lange duur van de oorlog. Von Bissing legde uit dat zijn eerdere pogingen om de werkloosheid in België zelf te bestrijden, niet volstonden. Er was in België gewoonweg te weinig werk. Dat probleem gold niet in Duitsland: "*Hundreds of thousands of persons are without work in Belgium, and as*

aanloop van de vrede van Versailles. (Bron: A. MERIGNHAC, L. BOURGEOIS, E. LEMONON, *Le droit des gens et la guerre de 1914-1918*, Vol. 2, Paris, Tenin, 1921, 418-419)

⁵⁶⁵ A. MERIGNHAC, L. BOURGEOIS, E. LEMONON, *Le droit des gens et la guerre de 1914-1918*, Vol. 2, Paris, Tenin, 1921, 419.

⁵⁶⁶ Zie: Antwoord van de Belgische Syndicale commissie aan Von Bissing van 14 november 1916. (Bron: "De kruising der Belgische arbeiders", *Belgisch dagblad* 12 december 1916, AR, WO I. Verzameling oorlogsdocumentatie van Leo Van Puyvelde)

⁵⁶⁷ A. SOLANSKY, *German administration*, 58

⁵⁶⁸ *Ibid.*

⁵⁶⁹ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 245.

⁵⁷⁰ Zie ook: A. SOLANSKY, *German administration*, 60.

there is plenty of work to be found in Germany, the use of the Belgian working men in Germany has become an economic and social necessity."⁵⁷¹

269. De gouverneur-generaal beloofde dat de voorwaarde "*as not to involve the inhabitants in the obligation of taking part in military operations against their own country*" strikt zou worden nageleefd.⁵⁷² Het Duitse *Wolffs Telegraphisches Bureau* verklaarde eveneens dat Duitsland die voorwaarde met de grootste stiptheid naleefde. De tot arbeid gedwongen Belgische werklieden verrichtten geen oorlogsarbeid.⁵⁷³ De bezetter schakelde de Belgen in de praktijk toch in in de oorlogsindustrie op basis van een ruime interpretatie van de in artikel 52 bedoelde *needs of the army of occupation*. In het Etappengebied bouwden de burgers zelfs verdedigingswerken in de onmiddellijke nabijheid van het front. Dit sluit aan bij de Duitse visie op het internationaal recht.⁵⁷⁴ De ruime interpretatie was toegelaten, omdat de nood nu eenmaal hoog was. Aangezien de rest van Europa die visie maar niet wou accepteren, moest de schending onopvallend gebeuren. De bezetter deinsde er bijvoorbeeld niet voor terug om dwangarbeiders als vrijwillige arbeiders te kwalificeren en hen in de directe frontzone in te zetten om daar loopgraven te bouwen.⁵⁷⁵

4.3 INTERNATIONALE REACTIES

270. De deportaties lokten zoals voorspeld een internationale storm van protest uit.⁵⁷⁶ Von Bissing stuurde een smeekbrief naar de keizer die uiteindelijk de maatregel terug introk.⁵⁷⁷ De

⁵⁷¹ C. BROWN, "Belgians exiled for their good", *New York Times*, 12 november 1916 (Bron: B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 249.)

⁵⁷² C. BROWN, "Belgians exiled for their good", *New York Times*, 12 november 1916. (Bron: B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation*, 248).

⁵⁷³ "Uit België", *Alg. ABL* 30 december 1916, avondblad. (Bron: AR, *WO I. Verzameling oorlogsdocumentatie van Leo Van Puyvelde*)

⁵⁷⁴ *Supra*, nrs 182-184.

⁵⁷⁵ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 131-132.

⁵⁷⁶ Zie bv: "België's jongste marteling", *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 25 november 1916, avondblad; "verklaring der Entente-mogendheden over België", *Reuters*, 4 december 1916; "De verenigde staten en het wegvoeren van de Belgen uit hun land", *Reuters* 15 en 16 november 1916 (Bron: AR, *WO I. Verzameling oorlogsdocumentatie van Leo Van Puyvelde*); I. V. HULL, *A scrap of paper*, 137-140.

⁵⁷⁷ Respectievelijk op 6 mei en 13 mei 1917 (Bron: F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 326)

weggevoerden mochten vanaf maart 1917 terug naar België keren.⁵⁷⁸ De oorlogsindustrie was teleurgesteld door de resultaten van de dwangarbeid.⁵⁷⁹ Van de 60.000 gedeporteerden konden er slechts 12.000 ingezet worden in de oorlogsindustrie. De deportaties zorgden er wel voor dat de Belgen uit angst toch maar in de Belgische fabrieken aan de slag gingen.⁵⁸⁰

271. In het Etappengebied bleef de verordening tot het einde van de oorlog van kracht. Dat had uiteraard te maken met de almacht van de legerleiding die, in tegenstelling tot het beleid in het Generaal-gouvernement, het burgerlijke profiel volledig overschaduwde. Het gehele openbaar leven werd er immers louter op basis van de militaire noodzaak ingevuld.⁵⁸¹

5 De gedwongen tewerkstelling in het Etappengebied

5.1 DE ZIVILARBEITER-BATALLIONEN

272. Gelijktijdig met de verordening van 3 oktober 1916 beval de legerleiding de oprichting van de *Zivilarbeiter-Batallionen* (hierna, ZAB's) om de opgeëiste burgers uit het Etappengebied onder te brengen.⁵⁸² De Etappeninspectie regelde de organisatie, de controle en het beheer van de ZAB's.⁵⁸³ Een bataljon bestond op papier uit tweeduizend man, verdeeld over vier compagnies. In de praktijk ging het echter om minder dan tweeduizend man.⁵⁸⁴ Een Landsturmkompanie bewaakte de *Zivilarbeiters*.⁵⁸⁵ Elk bataljon kreeg een deel van het bezet territorium toegewezen als recruteringsbasis. Om die reden waren de ZAB's doorgaans streekgebonden. De burgers uit Destelbergen, Beervelde en Lochristi werkten bijvoorbeeld hoofdzakelijk in ZAB 30.⁵⁸⁶ Een Belgische *Zivilarbeiter* droeg een gele armband rond de

⁵⁷⁸ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 245-247.; F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 326

⁵⁷⁹ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 311.

⁵⁸⁰ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 248-249

⁵⁸¹ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 325-326.

⁵⁸² Gen. Qu. Ilc Nr. 30070/16 vom 3.10.16 Anlage 2. (Bron: J. VANCOILLIE, 97-100: De auteur publiceert het instrument integraal als bijlage. Het origineel heb ik echter niet kunnen bemachtigen.)

⁵⁸³ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 127.

⁵⁸⁴ J. VANCOILLIE, 64.

⁵⁸⁵ Gen. Qu. Ilc Nr. 30070/16 vom 3.10.16 Anlage 2. (Bron: J. VANCOILLIE, 97).

⁵⁸⁶ AR, I563, *Lochristi 1921*, nrs. 46 877 en 46 938. J. VANCOILLIE, 76.

rechterarm. Later maakte die armband plaats voor een metalen plaat op het hoofddekseel voorzien met het nummer van de arbeider.⁵⁸⁷

273. Het oprichtingsbevel van 3 oktober 1916 met betrekking tot de ZAB's vermeldt: *“Die Arbeiter dürften nach Art. 23 Abs. 2 und Art. 52 Abs. 1 der H.L.O. (Haager Landkriegsordnung) nicht zur Teilnahme an den Kriegsunternehmungen gegen ihr Land, z.B. zum Ausheben von Schützengräben, gezwungen werden. Im übrigen bestehen für ihre Verwendung keine Beschränkungen.”*⁵⁸⁸ De bepaling was wederom formeel in overeenstemming met het internationaal recht. De bezettingspraktijk week ook op dit vlak af van het wettelijk kader. De bezetter dwong bijvoorbeeld burgers tot loopgravenbouw in Noord-Frankrijk of aan het IJzerfront.⁵⁸⁹ De gedwongen tewerkstelling van burgers aan het front kan mijns inziens eveneens worden afgeleid uit de plaats waar de burgers actief waren. De Belgen werkten onder dwang van de Belgische kust tot aan *Verdun*.⁵⁹⁰ De aanleg van de Hindenburglinie, een versterkte verdedigingslijn, vroeg veel werkkrachten. Op andere plaatsen waren de werken zelfs zo dicht bij het front dat de arbeiders gasmaskers ter bescherming nodig hadden.⁵⁹¹ De gedwongen tewerkstelling aan de verdedigingswerken behoorde tot de tweede categorie en was dus in strijd met het Landoorlogreglement.⁵⁹²

⁵⁸⁷ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 127.

⁵⁸⁸ Gen. Qu. Ilc Nr. 30070/16 vom 3.10.16 Anlage 2. (Bron: J. VANCOILLIE, 98).

⁵⁸⁹ S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 247.

⁵⁹⁰ J. VANCOILLIE, 67.

⁵⁹¹ H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, 194

⁵⁹² *Supra*, nr 178-179.



— Ligne de front en Novembre 1916

Figure 1: Kaart met onder andere Menin, Halluin en de indenburglinie (Bron: J. VANCOILLIE, 66).

274. Formeel vaardigde de bezetter nochtans herhaaldelijk bevelen uit om dwangarbeid aan het front te voorkomen. Op die manier kon Duitsland deze bevelen gebruiken om de internationale gemeenschap te overtuigen dat Duitsland niet bewust het internationaal recht overtrad. Voor de *Zivil-Arbeiters* veranderde er weinig, aangezien dergelijke bevelen doorgaans niet gevolgd, noch gecontroleerd werden.⁵⁹³ De gelijkenis met het decreet van 18 november 1903 in Congo-Vrijstaat spreekt opnieuw boekdelen.⁵⁹⁴ Om aan de internationale kritiek tegemoet te komen, namen zowel de kolonisator als de bezetter formeel een aantal maatregelen die in beide gevallen in de praktijk dode letter bleven.

275. De taken van de ZAB's liepen op diverse wijze uiteen. Soms moesten arbeiders (spoor)wegen aanleggen of herstellen, barakken optrekken, allerlei grondwerken uitvoeren, enzovoort.⁵⁹⁵ Ook het laden en lossen van munitie kon tot het takenpakket behoren. Op andere plaatsen werden de arbeiders dan weer in fabrieken tewerkgesteld.⁵⁹⁶ De arbeiders ontvingen op papier een karig loon van dertig *pfennig* per dag.

5.2 DE ARBEIDSOMSTANDIGHEDEN

276. Op 29 november 1916 vertrokken vijf Lochristinaars na een persoonlijke oproeping naar het Franse dorpje Brioules-sur-Meuse, vlakbij het front van Verdun.⁵⁹⁷ Daar moesten ze straten aanleggen en bomen kappen. Ze behoorden allen tot het eerste bataljon van de dertigste compagnie. De levensomstandigheden in de ZAB's kenmerkten zich door mishandelingen, zware arbeid en slechte onderkomens. Theophiel Poelman uit Lochristi

⁵⁹³ J. VANCOILLIE, 68.

⁵⁹⁴ *Supra*, nrs 130-132.

⁵⁹⁵ I. V. HULL, *A scrap of paper*, 138.

⁵⁹⁶ J. VAN COILLIE, 66.

⁵⁹⁷ AR, I563, *Lochristi 1921*, Nr. 46 938.; AR, I563, *Lochristi 1921*, Nr. 46 877; AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 115 654; AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 144 994.

getuigde dat de bezetter hen bij weigering sloeg of hen geen eten gaf.⁵⁹⁸ Vermeulen Fredericq die eveneens in Briulles-sur-Meuse werkte, legde eenzelfde verklaring af.⁵⁹⁹



Afbeelding 8 Zivilarbeiter van ZAB 30 samen met hun bewakers (verzameling Frankie van Rossem) (Bron: J. VANCOILLIE, 76.)

277. De onderkomens in de ZAB's waren niet comfortabel en de arbeiders kregen te weinig voedsel. Hoewel de arbeiders officieel hetzelfde aten als hun Duitse bewakers was dat in de praktijk niet het geval. Jan van Coillie schrijft: *“De slechte behandeling hangt wellicht samen met de overtuiging dat de personen die in de ZAB's zaten, lui of werkonwillig waren.”*⁶⁰⁰ Gelet op die respectloze en neerbuigende houding, de zware arbeidsomstandigheden en de slechte onderkomens, was het niet verwonderlijk dat de arbeiders ziek werden.⁶⁰¹ Brouwersknecht Desiré van Loo mocht nog geen jaar later naar Lochristi terugkeren wegens *“zijn ziekelijken toestand.”*⁶⁰²

⁵⁹⁸ AR, I563, *Lochristi 1921*, Nr. 46 877.; AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 208 504.

⁵⁹⁹ AR, I563, *Lochristi 1921*, Nr. 46 938.; AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 196 956.

⁶⁰⁰ J. VAN COILLIE, 68.

⁶⁰¹ Uit lokeren voerde de bezetter 650 mannen naar ZAB's, waarvan er 250 invalide werden. (Bron: S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 248)

⁶⁰² AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 115 654.

278. Trambediende Emiel Van Damme kreeg net zoals Fredericq Vermeulen te kampen met een nierziekte en met gezwollen benen.⁶⁰³ Beide mannen werden vroegtijdig naar huis gestuurd. Leo Adam stierf op vijftientigjarige leeftijd thuis in de armen van zijn moeder. Acht dagen voor zijn overlijden arriveerde hij uitgeput te Lochristi. De zorgen van dokter Vermeulen waren tevergeefs. Enkel Theophiel Poelman bleef tot de wapenstilstand in *Briulles-Sur-Meuse*. Hij was de enige die gezond terug naar Lochristi keerde na zijn dwangarbeid. De kampoversten hadden hem in tegenstelling tot zijn dorpsgenoten tot smid gebombardeerd wat vermoedelijk minder zwaar werk was dan door weer en wind bomen kappen.⁶⁰⁴

5.3 DE OPEISINGEN

279. De verordening van 3 oktober 1916 had formeel betrekking op werklozen. De bezetter beval de gemeentebesturen lijsten met werklozen ter beschikking te stellen om een inzicht te verwerven in de werkloosheidsgraad. In de Kommandantuur Ertvelde vond reeds op 10 februari 1916 een verplichte volkstelling plaats.⁶⁰⁵ Burgemeester Vermeulen kreeg het bevel om de resultaten van de volkstelling op te lijsten. De lijsten dienden duidelijk en gedetailleerd het beroep van de betrokkenen te vermelden. Een algemene beschrijving als ‘fabrieksarbeider’ volstond niet. Het moest duidelijk zijn dat het bijvoorbeeld om een betrekking in een glasfabriek ging. Vermoedelijk was deze informatie bedoeld om de nutteloze fabrieken op te sporen. De lijst diende eveneens duidelijk te vermelden of de burger werkloos, lui, durend of tijdelijk krank was. De Kommandantuur wond er evenwel geen doekjes om: “*Valsche aangaven zal ik streng bestraffen.*”⁶⁰⁶

⁶⁰³ AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 144 994.; AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 196 956.

⁶⁰⁴ AR, 1563, *Lochristi 1921*, Nr. 46 877; AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 208 504.

⁶⁰⁵ Bevel 6 februari 1916. (Bron: Gent, Algemeen Rijksarchief, *Oorlogsarchief Oost-Vlaanderen 14-18*, VZ20: *Lochristi. 1915-1918*, 18.)

⁶⁰⁶ De volkstelling werd echter uitgevoerd in het bijzijn van Duitse soldaten. (Bron: Gent, Algemeen Rijksarchief, *Oorlogsarchief Oost-Vlaanderen 14-18*, VZ20: *Lochristi. 1915-1918*, 18.)

280. De Kommandantuur stelde vast dat de lijsten grotendeels onvolledig waren. De kolommen in verband met de werkloosheid bleven bijvoorbeeld grotendeels blanco. Lochristi was zeker niet de enige gemeente die informatie over de werkloosheid liever voor zich hield. Burgemeesters vanuit heel België weigerden lijsten van werklozen ter beschikking te stellen.⁶⁰⁷ De bezetter deed soms noodgedwongen een beroep op de bevolkingsregisters als alternatief.⁶⁰⁸ Op andere plaatsen leidde het ontbreken van de werkloosheidslijsten ertoe dat iedereen die moest verschijnen voor de aanmeldingsburelen *a priori* deportabel was. Die burgers werden met andere woorden geacht werkloos te zijn.⁶⁰⁹

281. De bezetter deed eveneens regelmatig een algemene oproep aan *alle* mannen om te verschijnen op één plaats in de gemeente.⁶¹⁰ Op zo een *appel general* ondergingen de Belgische arbeiders eerst een (schijn)medisch onderzoek. Vervolgens schoven de Duitsers een arbeidsovereenkomst onder hun neus. Wie weigerde te tekenen, werd alsnog dwangmatig tewerkgesteld, maar tegen een veel lagere vergoeding dan de vrijwillige arbeiders. Doorgaans was de vergoeding voor de weigeraars dertig *pfennig* per dag. De bezetter hanteerde verschillende dwangmiddelen om de Belgen te overtuigen. De burgers die weigerden te tekenen, werden bijvoorbeeld in erbarmelijke omstandigheden opgesloten tot ze uiteindelijk hun akkoord gaven.⁶¹¹

282. In Gent werden in oktober 1916 ongeveer tweeduizend mannen “verzameld” in de fabriek “la Gantoise”. Ze weigerden allemaal een overeenkomst te ondertekenen. De Duitsers sloten hen op in lokalen die verre van geschikt waren om een groep van die omvang vast te houden. Deze mannen hadden geen bed en mochten niet corresponderen met de buitenwereld. De hygiënische voorzieningen waren uitermate slecht. Op andere plaatsen werden de Gentse arbeiders onder militaire bewaking naar het frontgebied gedeporteerd om

⁶⁰⁷ De volkstelling werd echter uitgevoerd in het bijzijn van Duitse soldaten. (Bron: Gent, Algemeen Rijksarchief, *Oorlogsarchief Oost-Vlaanderen 14-18, VZ20: Lochristi. 1915-1918, 18.*)

⁶⁰⁸ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 105.

⁶⁰⁹ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 379.

⁶¹⁰ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé*, 113.

⁶¹¹ *Ibid.*, 105-106.

te werken aan de militaire infrastructuur. Ze kregen weinig tot geen loon.⁶¹² Ook in Aalst legden de Duitsers een gedrukte overeenkomst voor aan een aantal arbeiders. De Duitsers weigerden uit te leggen wat de overeenkomst voorstelde, waarop de Aalstenaars weigerden het te ondertekenen. Ze werden allemaal aangehouden en tewerkgesteld in de buurt van het front.⁶¹³

283. Veel inwoners uit Lochristi werkten in Halluin, Kortemark en Mendonck. Rooms Prosper verbleef in Halluin waar hij (ijzer)wegen aanlegde en in munitie barakken werkte.⁶¹⁴ De Metser Casimir Verschraegen moest in Kortemark vrachtwagens laden en lossen.⁶¹⁵ In Mendonck werkten de Lochristinaars aan “de onderstanden”. De Duitsers dwongen hen een overeenkomst te ondertekenen. Van Damme Adolphe tekende onder het dreigement dat hij anders in de vuurlinie zou moeten werken.⁶¹⁶ Joseph Rogiers tekende uit angst nooit meer naar huis te mogen terugkeren.⁶¹⁷

284. Aangezien de hiervoor beschreven overeenkomsten onder dwang tot stand kwamen, was er geen sprake van werkelijke vrijwillige arbeid. Soms ging de bezetter wel zeer ver bij de interpretatie van het concept ‘vrijwillig’. De burgers waren bij het sluiten van de overeenkomst niet altijd geïnformeerd over de aard en het doel van hun verbintenis. De bezetter vertelde bijvoorbeeld dat de vacature betrekking had op stratenbouw, terwijl het in werkelijkheid ging om loopgravenbouw.⁶¹⁸ Nadat de arbeider zijn toestemming had gegeven, vertelden de aanwerbers dat ze eveneens voor werken die het leger ten goede kwamen, werden ingezet.⁶¹⁹ Wanneer een persoon als vrije arbeider weigerde de arbeid uit te voeren,

⁶¹² *Ibid.*, 112-113.

⁶¹³ F. PASSELECO, *Déportation et travail forcé*, 114-115.

⁶¹⁴ AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 201 699.

⁶¹⁵ AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 082.

⁶¹⁶ ARCHIEF. (dossier Van Damme Adolph)

⁶¹⁷ AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 511.

⁶¹⁸ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 132.

⁶¹⁹ *Ibid.*, 132-133.

dwong de bezetter hem, als 'vrije dwangarbeider', te werken.⁶²⁰ De gelijkenissen met de werving voor de *Force Publique* spreekt boekdelen.



5.4 STRENGERE AANPAK NAAR HET EINDE VAN DE OORLOG

285. Vooral naar het einde van de oorlog werd het recruteringsbeleid van de bezetter harder. Dat hing samen met het terugtrekkende front.⁶²¹ De bezetter hield bijvoorbeeld razzia's om meer werkkrachten te kunnen inzetten.⁶²² Zo verzamelden de Duitsers op 26 oktober 1918 in Lochristi alle jonge mannen op het kerkhof.⁶²³ De jongens waren soms slechts zeventien jaar oud.⁶²⁴ Ze werden als een kudde weggevoerd naar onder andere Buggenhout, Hamme en Opdorp. Velen konden hun begeleiders verschalken, zodat er maar enkelingen te Hamme aankwamen.⁶²⁵ De dorpelingen moesten bomen vellen, vermoedelijk om het zicht voor de kanonnen vrij te maken en om nieuwe

⁶²⁰ *Ibid.*, 133.

⁶²¹ *Verhandeling 8* (bron: B. VERVAERT). De bezetter had dan zoals vermeld meer arbeidskrachten nodig had om bijvoorbeeld verdedigingswerken aan te leggen. (Bron: J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 130.).

⁶²² S. DESCHAEPDRIJVER, *De groote oorlog*, 246.; "De Duitse werkdwang in België", *De Telegraaf* 19 februari 1918. (Bron: AR, WO I. *Verzameling oorlogsdokumentatie van Leo Van Puyvelde.*)

⁶²³ AR I507, *Conferentiewerk: Lochristi gedurende den Wereldoorlog.*

⁶²⁴ AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 506.

⁶²⁵ zie bijvoorbeeld; AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 079.; AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 506.

verdedigingswerken te bouwen gelet op het terugtrekkende front.⁶²⁶ Deze jongens kwamen pas vrij na 11 november 1918. Claeys Omer overleed na de wapenstilstand op 15 november in Hamme. De bezetter had immers in de laatste oorlogsmaanden meer arbeiders nodig om de terugtrekkende frontlijn van infrastructuur te voorzien.⁶²⁷ In deze periode dwongen de Duitsers eveneens de burgers van de midden- en hogere klassen zonder tegenprestatie tot arbeid.⁶²⁸

286. De verordening van april 1917 verstregde de gevolgen van arbeidsweigering. Opzettelijk vertraging in de Duitse bestellingen veroorzaken, werd strafbaar. De bezetter voerde onder meer de gevangenisstraf in voor arbeidsweigering door meerdere personen die samenging met lichamelijk letsel, grote vertragingen in de productie of schade aan de fabrieksuitrustingen. Deze maatregelen moesten het acute tekort aan arbeidskrachten opvangen. De verstreging kwam ook voort uit de angst dat de hele Duitse oorlogseconomie zou stilvallen.⁶²⁹

287. De gedetineerde burgers werden vanaf 1917 ingezet in Strafgevangenen-Arbeiter-Bataillonen (hierna, StAB). Een StAB bestond net als een ZAB uit vier compagnieën van vijfhonderd man. De arbeidsomstandigheden en de huisvesting waren dezelfde als in de ZAB's met uitzondering van het recht op verloning, ziekingeld of arbeidsongevallenvergoeding. De betrouwbare gevangenen die goed werk leverden, ontvingen echter wel een kleine dagvergoeding (25 tot 50 centimes), om hen te motiveren hun prestaties te verhogen. De gevangenen droegen een rode armband rond hun linkerarm en een metalen plaat met hun bataljonnummer op hun hoofddekseel. De gevangenen werden onder andere ingezet in infrastructuurwerken voor de Heeresleitung.⁶³⁰ Wie in België tot een gevangenisstraf van

⁶²⁶ AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 516.

⁶²⁷ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 130.

⁶²⁸ *Ibid.*

⁶²⁹ *Ibid.*, 125-126.

⁶³⁰ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien*, 131.

meer dan zes weken werd veroordeeld, kwam in StAB twee terecht.⁶³¹ De voeding was ondermaats en de gevangenen leden aan dysenterie.⁶³²

TUSSENBESLUIT

288. Het internationaalrechtelijk kader aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog heeft met het recht ten tijde van Congo-Vrijstaat gemeen dat het geen expliciet verbod op gedwongen tewerkstelling bevat. Het Landoorlogreglement van 1907 staat de bezetter zelfs toe bepaalde “*services*” te eisen van de lokale bevolking. De bepaling is echter als een uitzondering opgesteld en dus is de gedwongen tewerkstelling van de burgerbevolking, die neerkomt op “*military operations against their own country*”, niet in overeenstemming met het Landoorlogreglement. Het Landoorlogreglement beperkt de legale gedwongen tewerkstelling door een bezetter tot arbeid met een lokaal karakter en dus tot arbeid van de eerste categorie.

289. De Conventie van Den Haag voorziet, in tegenstelling tot de Algemene Akte van 1885, wel in een positieve verplichting om richtlijnen aan de strijdkrachten te geven gekoppeld aan een duidelijke sanctie bij overtredingen van het Landoorlogreglement. Dat neemt echter niet weg dat het verdrag bewust vaag blijft en ruimte laat voor interpretatie. Net zoals ten tijde van de Onafhankelijke Congostaat creëerde die onduidelijkheid een grijze zone voor de houding tegenover gedwongen tewerkstelling. De grote landen interpreteerden de normen anders dan kleinere landen. Duitsland hield zich bijvoorbeeld sterk vast aan het argument dat de militaire noodzaak schendingen van het internationaal recht rechtvaardigt.

290. De bezettingstructuur tijdens de Eerste Wereldoorlog liet, net zoals de overheidsorganisatie van de Onafhankelijke Congostaat, ruimte voor vrijwel onbeperkte machtsposities. Uit het eerste deel is gebleken dat in dergelijke structuren de persoonlijkheid

⁶³¹ J. VANCOILLIE, 57.

⁶³² *Ibid.*, 58.

van de betrokken machtshebbers een grotere rol speelt dan zou moeten. De vergelijking tussen het burgerlijk en het militair profiel en de gevolgen van de machtswissel voor de Belgische burgers, bevestigen deze vaststelling. De machtswissel bracht immers een gemilitariseerde aanpak met zich die, net zoals in de Onafhankelijke Congostaat, een belangrijke oorzaak was voor de grootschalige gedwongen tewerkstelling. Deze conclusie geldt dus niet alleen voor de koloniale context, maar eveneens voor die van een bezetting.

291. Daarnaast zagen de Duitsers de Belgen als lui en overschillig en dus ook als minderwaardig. Uit het deel over Congo-Vrijstaat blijkt dat de visie van de machthebber op de machtsonderhevige een belangrijke rol speelt in de omgang met de bevolking. De bezetter zag de Belgen niet als gelijkwaardig en daarom behandelden ze hen niet als gelijkwaardig.

292. Een andere vaststelling is dat de gedwongen tewerkstelling niet in een keer werd ingevoerd, maar dat de bezetter eerder gradueel toewerkte naar de gedwongen tewerkstelling. Het internationaal recht had een belangrijke morele waarde, althans voor het burgerlijk profiel. Het Landoorlogreglement werd ook betrekkelijk meer ingeroepen door zowel de bezetter als de onderdrukten dan de Algemene Akte ten tijde van de Kongostaat. De morele waarde van het instrument nam echter gedurende de oorlog af. Die afname hangt samen met twee andere ontwikkelingen. De eerste redenen zijn de toenemende schaarste in de oorlogsindustrie ten gevolge van de Britse blokkade, de oorlogsmoeheid en de toenemende frustratie over de ledige Belgen. De tweede reden is de toenemende invloed van het militaire profiel op de beslissingen.

293. Deze redenen leiden tot de graduele implementatie van de gedwongen tewerkstelling. Aanvankelijk doet de bezetter er alles aan om Belgen vrijwillig naar Duitsland te lokken. Wanneer dat niet lukt schakelden de Duitsers over naar een systeem van 'gedwongen vrijwillige arbeid'. Wanneer de oorlogsnoden nijpender worden, kiest de bezetter voor gedwongen arbeid in België "in de grijze zone" die het internationaal recht laat. Wanneer de legerleiding uiteindelijk de macht overneemt en de oorlogskansen voor Duitsland volledig

gekeerd zijn, gaat de bezetter over tot gedwongen arbeid van Belgische burgers in Duitsland. Deze maatregel is openlijk in strijd met het internationaal recht. Daarnaast worden de methodes van de bezetter eveneens harder.

294. De bezetter verantwoordde dit beleid door zich te beroepen op haar volkenrechtelijke plicht de openbare orde te handhaven. Het terugdringen van de werkloosheid door gedwongen tewerkstelling was immers in het belang van België. De Duitse acties tegen de Britse blokkade beschermden eveneens België, aangezien de Britse blokkade bedoeld was om de Belgische economie in te schakelen tegen Duitsland. Daarnaast bracht de werkloosheid de professionele kwaliteiten van de Belgen in gevaar. De bezetter liet het internationaal recht links liggen, omdat het naar hun mening door oorlogsnoodzaak verouderd was.

DEEL 3: SITUERING LOCHRISTI IN DE TWEEDE WERELDOORLOG

295. Op 16 februari 1938 werd Alfons Eggermont burgemeester van Lochristi.⁶³³ De gemeenteraad onder zijn leiding bestond aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog uit acht katholieken en drie liberalen. Burgemeester Eggermont stond in mei 1940 voor de opgave zijn gemeente veilig door de oorlog te loodsen. Tijdens de achttiendaagse veldtocht werd er, volgens een anonieme getuige, op een paar bombardementen na, nauwelijks gevochten in de gemeente. *“Op een morgen staan wij op en de vliegers vlogen hierboven. Ze vlogen op de boomgaard, maar juist boven de bomen, dat was op 10 mei 1940. Een paar dagen nadien zagen wij dat ze langs weerskanten van de Grote Baan alsmaar verder en verder kwamen, de Duitsers.”*⁶³⁴ In tegenstelling tot de doortocht tijdens de Eerste Wereldoorlog bleef Lochristi in 1940 eveneens van plunderingen gespaard. Dit en het feit dat de gemeente

⁶³³ P. DE MOERLOOSE, *De componenten van het machtsverwervingsproces op micro-politiek vlak: Casus: De gemeenteraadsverkiezingen in Lochristi sinds 1946*, Onuitg. Thesis politieke wetenschappen Ugent, 1994-1995, 19.

⁶³⁴ Anderlecht, Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij, 2501, Sophie de Vriese, *Mondelinge geschiedenis: de bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog in het collectieve geheugen, 2000-2001*. – *Lochristi*, nr. 19, 16. (Hierna: SOMA AA 2501, nr. 19)

niet veel merkte van de jodenvervolging, gaf de indruk dat de Duitsers in 1940 menselijker waren dan 1914.⁶³⁵

296. Gedurende de jaren 1940-1944 onderging Lochristi wel meer politieke inmenging van de bezetter dan tijdens de Eerste Wereldoorlog. De gemeenteraad bleef bijvoorbeeld maar vergaderen tot 8 juli 1941.⁶³⁶ De burgemeester en het college van schepenen namen vanaf die datum alle beslissingen.⁶³⁷ Omstreeks mei 1942 schorsten de Duitsers burgemeester Eggermont en vervingen ze hem door een Duitsgezinde burgemeester genaamd Roger Govaert. Burgemeester Govaert woonde in Gent en heeft zich nooit in de gemeente gevestigd.⁶³⁸ Een getuige herinnert zich: *“Natuurlijk sympathiseerde hij met de Duitsers; hij was immers door de Duitsers aangezet en zijn sympathie bleek uit de contacten die hij met de Duitsers onderhield.”*⁶³⁹

297. Burgemeester Govaert overleed op 27 mei 1943, zodat het gemeentebestuur nog uit slechts één persoon telde, namelijk Serafien Maurice Van de Voorde. Deze situatie bleef duren tot de arrondissementscommissaris op 6 maart 1944 Léon Engels als Burgemeester aanstelde. Een getuige vertelde: *“Onze gemeentesekretaris was tegen de Duitsers. Hij was een echt verzetsmens en daarom kwam hij niet goed overeen met de burgemeester Engels. De*

⁶³⁵ Anderlecht, Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij, 2501, An Temmerman, *Mondelinge geschiedenis: de bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog in het collectieve geheugen, 2001-2002.* – *Lochristi*, nr. 57, 2. (Hierna: SOMA AA 2501, nr. 57)

⁶³⁶ SOMA AA 2501, nr. 57, 1.

⁶³⁷ Dit gebeurde echter niet alleen in Lochristi aangezien de Duitsers het “leidersbeginsel” in de lokale besturen invoerden. Centraal ingerichte lokale besturen functioneren efficiënter. Het leidersbeginsel leidde tot de uitschakeling van de gemeenteraad en tot een sterke uitbreiding van de uitvoerende organen. In de praktijk waren het hoofdzakelijk burgemeesters die de plak zwaaiden in hun gemeenten. (Bron: P. DE MOERLOOSE, *De componenten van het machtsverwervingsproces op micro-politiek vlak: Casus: De gemeenteraadsverkiezingen in Lochristi sinds 1946*, Onuitg. Thesis politieke wetenschappen Ugent, 1994-1995, 20.)

⁶³⁸ P. DE MOERLOOSE, *De componenten van het machtsverwervingsproces op micro-politiek vlak: Casus: De gemeenteraadsverkiezingen in Lochristi sinds 1946*, Onuitg. Thesis politieke wetenschappen Ugent, 1994-1995, 20.

⁶³⁹ SOMA AA 2501, nr. 57, 1.

*zwarte burgemeester kwam niet goed overeen met een deel van het schepencollege.*⁶⁴⁰
Engels bleef burgemeester tot hij bij de bevrijding werd opgesloten wegens collaboratie.⁶⁴¹

298. Het leven werd volledig door de bezetter gecontroleerd. Een getuige uit Lochristi herinnerde zich: *“Varkens moest je aangeven en mocht je niet slachten. Het was ook zo als je zoveel land had moest je zoveel rogge leveren en zoveel melk leveren. Zelfs boter maken mocht je niet doen.”*⁶⁴² Net zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog was ook de voeding gerantsoeneerd. *“Je kan één maal op de week om boter gaan, dan één maal op de maand voor een pakje maaltie want koffie was er niet.”*⁶⁴³ Lochristi was echter een landbouwgemeente met veel bloemisten waardoor de gemeente minder honger leed dan de bevolking in de steden. De getuigenis leidt die stelling af doordat veel smokkelaars uit Gent voedsel kwamen halen om dan op de zwarte markt door te verkopen.⁶⁴⁴ De Duitsers stelden een avondklok in en controleerden ook of iedereen na 22 u thuis bleef. Er was ook een verplichte verduistering ‘s avonds voor de veiligheid van de gemeente.⁶⁴⁵

299. Bij de bevrijding is Lochristi getuige geweest van het krijsgebeuren: *“Heel ons hof stond vol Duitsers. Dan waren ze wel boos. Naarmate de Engelsen vorderden zijn ze het dan afgetrapt. Een beetje verder, langs beide zijden van de Grote Baan, hebben ze zwaar gevochten met de Engelsen.”*⁶⁴⁶ Op 3 oktober 1944 nam burgemeester Eggermont zijn functie weer op en was Lochristi bevrijd.⁶⁴⁷

⁶⁴⁰ SOMA AA 2501, nr. 19, 12.

⁶⁴¹ P. DE MOERLOOSE, *De componenten van het machtsverwervingsproces op micro-politiek vlak: Casus: De gemeenteraadsverkiezingen in Lochristi sinds 1946*, Onuitg. Thesis politieke wetenschappen Ugent, 1994-1995, 21.

⁶⁴² SOMA AA 2501, nr. 19, 12.

⁶⁴³ SOMA AA 2501, nr. 19, 12.

⁶⁴⁴ SOMA AA 2501, nr. 19, 14.

⁶⁴⁵ SOMA AA 2501, nr. 19, 14.

⁶⁴⁶ SOMA AA 2501, nr. 19, 15.

⁶⁴⁷ P. DE MOERLOOSE, *De componenten van het machtsverwervingsproces op micro-politiek vlak: Casus: De gemeenteraadsverkiezingen in Lochristi sinds 1946*, Onuitg. Thesis politieke wetenschappen Ugent, 1994-1995, 21.

HOOFDSTUK 7 DE INTERNATIONALE RECHTSONTWIKKELING IN HET INTERBELLUM

*“The passage of time has brought a gradually deepening conviction that this Organization, founded in a spirit of generous enthusiasm, is destined, amid all the sombre difficulties of the post-war world, to fulfil a function of gradually increasing importance in the maintenance of that international peace, which is based on social justice.” ~George Alexander Johnston, an ILO official*⁶⁴⁸

1 Inleiding:

300. De Vrede van Versailles maakte een einde aan de Eerste Wereldoorlog. De oorlog had zo een hoge tol geëist van de bevolking dat politieke leiders openstonden voor structurele veranderingen. Zo ontstonden een aantal internationale organisaties met verregaande bevoegdheden op het vlak van internationale samenwerking.⁶⁴⁹ Voor de Eerste Wereldoorlog waren staten veel minder bereid om soevereiniteit af te staan ten voordele van dergelijke instituten.⁶⁵⁰ De mogelijkheden waren echter gealarmeerd door de Russische Revolutie van 1917. De publieke opinie zag het sociale vraagstuk dan ook steeds meer als een hoogdringend probleem.⁶⁵¹ De sociale vernieuwing kon overeenkomstig de toenmalige tijdsgeest het best op internationaal niveau worden uitgetekend.⁶⁵²

⁶⁴⁸ J. VAN DAELE, “Writing ILO Histories: a state of the art.”, in J. VAN DAELE, M.R. GARCIA, G. VAN GOETHEM, *ILO Histories: Essays on the International Labour Organization and its impact on the world during the twentieth century.*, Bern, Germany: Peter Lang, 2010, 18.

⁶⁴⁹ B. SAENEN, “Internationale Arbeidsorganisatie (ILO).” In Vereniging voor de Verenigde Naties (Ed.), *De Gespecialiseerde Instellingen van de Verenigde Naties*, Gent, VVN Secretariaat, 2011, 24. (Hierna: B. SAENEN, “Internationale Arbeidsorganisatie (ILO).”)

⁶⁵⁰ *Supra*, nrs 164, 166.

⁶⁵¹ Deel XIII van het Verdrag van Versailles, 1919.; B. SAENEN, “Internationale Arbeidsorganisatie (ILO)”, 22.

⁶⁵² S. TROCME, *L'organisation internationale du travail et la guerre*, Aix en Provence, Roubaud, 1942, 8;

301. De Internationale Arbeidsorganisatie (hierna de ILO) bestaat sinds 1919 als een internationale organisatie onder de auspiciën van de Volkenbond en later van de Verenigde Naties.⁶⁵³ De organisatie streeft sociale rechtvaardigheid en een duurzame vrede na.⁶⁵⁴ De ILO hield zich in het Interbellum bezig met de betonning van verworven arbeidsrechten in internationale instrumenten. Hiermee wou men voorkomen dat een eventuele oorlog die verworvenheden op de helling zou zetten.⁶⁵⁵ De organisatie streefde onder meer de materiële, intellectuele en morele emancipatie van de arbeidersklasse na.⁶⁵⁶ De ILO hield en houdt zich nog steeds bezig met de promotie van tewerkstelling, het verbeteren van sociale bescherming voor iedereen, het verbeteren van de sociale dialoog en met de rechten van arbeiders.⁶⁵⁷

302. De ILO functioneert via internationale samenwerking in drie belangrijke organen. Het grootste orgaan is de Internationale Arbeidsconferentie. Regeringsvertegenwoordigers oefenen samen met werknemers- en werkgeversorganisaties van de verschillende lidstaten het stemrecht uit. De Internationale Arbeidsconferentie komt één maal per jaar samen en kan dus doorgaan als 'Algemene Vergadering. De Conferentie houdt zich onder andere bezig met het opstellen en goedkeuren van internationale arbeidsstandaarden.⁶⁵⁸ Het tweede orgaan is de Raad van Bestuur die fungeert als directieraad. Ten slotte verloopt de samenwerking via een Internationaal Arbeidsbureau, onder leiding van een Directeur-generaal, dat dienst doet als permanent secretariaat van internationale ambtenaren. Het Internationaal Arbeidsbureau heeft een expertencommissie dat toezicht houdt op de naleving van de internationale

⁶⁵³ De ILO overleefde de Tweede Wereldoorlog en werd met succes opgenomen onder de auspiciën van de Verenigde Naties. (Bron: J. VAN DAELE, "Writing ILO Histories: a state of the art.", in J. VAN DAELE, M.R. GARCIA, G. VAN GOETHEM, *ILO Histories: Essays on the International Labour Organization and its impact on the world during the twentieth century.*, Bern, Germany: Peter Lang, 2010, 13.)

⁶⁵⁴ B. SAENEN, "Internationale Arbeidsorganisatie (ILO)", 22.

⁶⁵⁵ S. TROCME, *L'organisation internationale du travail et la guerre*, Aix en Provence, Roubaud, 1942, 8.

⁶⁵⁶ *Ibid.*, 10.

⁶⁵⁷ B. SAENEN, "Internationale Arbeidsorganisatie (ILO)", 24.

⁶⁵⁸ *Ibid.*, 24-25.

standaarden en dat adviezen formuleert.⁶⁵⁹ De ILO stond tussen 1919 tot 1939 aan de wieg van zevenenzestig internationale arbeidsconventies.⁶⁶⁰

303. Het Haagse Landoorlogreglement bleef onverkort van toepassing tijdens de Tweede Wereldoorlog, zodat het internationaal oorlogsrecht min of meer onveranderd bleef. Om die reden volstaat dienaangaande een loutere verwijzing naar hoofdstuk 5.

2 Conventie 29 Internationale Arbeidsorganisatie

2.1 ALGEMEEN

304. In mei 1929 publiceerde het Internationaal Arbeidsbureau een artikel met de boodschap dat de bestaande anti-slavernijmaatregelen niet volstonden om alle vormen van “slaafse” arbeid uit de weg te ruimen.⁶⁶¹ Het expertencomité plaatste het thema op de agenda van de volgende internationale conferentie die resulteerde in de Forced Labour Convention (No. 29) van 28 juni 1930 (hierna Conventie C29). Conventie C29 ambieerde de inperking van gedwongen tewerkstelling, ingegeven door economische motieven, in de kolonies.⁶⁶²

305. Het instrument trad in werking op 1 mei 1932, maar was echter slechts bindend voor de landen die de verdragstekst geratificeerd hadden.⁶⁶³ België ging over tot ratificatie in 1944, ruim veertien jaar na de ondertekening van het instrument.⁶⁶⁴ De Duitse ratificatie liet op zich wachten tot 13 juni 1956.⁶⁶⁵ Nazi-Duitsland was met andere woorden niet verplicht zich aan

⁶⁵⁹ B. SAENEN, “Internationale Arbeidsorganisatie (ILO)”, 25-26.

⁶⁶⁰ S. TROCME, *L'organisation internationale du travail et la guerre*, Aix en Provence, Roubaud, 1942, 10.

⁶⁶¹ J. GOUDAL, “The question of Forced Labour before the International Labour Conference”, *International Labour Review* may 1929, VOL. XIX. No. 5., pp. 621-636. (Hierna: J. GOUDAL, “The question of Forced Labour before the International Labour Conference”)

⁶⁶² *Ibid.*, 76.; J. VAN DAELE, “Industrial states and transnational exchanges of social policies: Belgium and the ILO in the interwar period” in S. KOTT en J. DROUX, *Globalizing social rights: the International Labour Organization and beyond*, New York, Palgrave Macmillan, 2013, 198-199. (J. VAN DAELE, “Belgium and the ILO in the interwar period”)

⁶⁶³ Art. 1.1 Conventie C29.

⁶⁶⁴ De Belgische ratificatie is in belangrijke mate toe te schrijven aan de inspanningen van minister Paul-Henri Spaak. (Bron: J. VAN DAELE, “Belgium and the ILO in the interwar period”, 203.)

⁶⁶⁵ https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11200:0::NO:11200:P11200_COUNTRY_ID:102643

Conventie C29 te houden.⁶⁶⁶ Nadat Hitler aan de macht kwam, verlieten de Duitsers in 1934 de ILO met als gevolg dat het onderscheid tussen totalitaire en niet-totalitaire staten toenam.⁶⁶⁷ Bij het uitbreken van de oorlog hadden slechts negentien landen het instrument geratificeerd.⁶⁶⁸

2.2 TOEPASSINGSGBIED VAN DE CONVENTIE (C29)

306. Artikel 1.1 van Conventie C29 verwoordt de ambitie om gedwongen tewerkstelling in al zijn verschijningsvormen te onderdrukken: *“Each Member of the International Labour Organisation which ratifies this convention undertakes to suppress the use of forced or compulsory labour in all its forms within the shortest possible period.”* Diezelfde wens komt eveneens als “uiteindelijke doelstelling” tot uiting in de voorbereidende werkzaamheden. Uit de debatten bleek echter dat de mogendheden een onmiddellijke onderdrukking niet voor mogelijk hielden. De verdragsluitende partijen waren immers van mening dat de toepassing van gedwongen tewerkstelling beperkt en gereguleerd diende te worden in een overgangsperiode. De volledige afschaffing was slechts wenselijk in een later stadium.⁶⁶⁹

307. Het Internationale Arbeidsbureau deed bij het bijeenroepen van de Conferentie uitsluitend een oproep om de gedwongen tewerkstelling terug te dringen in een koloniale context. De vraag of Conventie C29 eveneens toepassing vond tijdens een bezettingsregime dringt zich binnen het kader van dit werk op. De Belgische overheid had voorgesteld om Conventie C29 enkel met koloniale machten te onderhandelen. Koloniale mogendheden

⁶⁶⁶ Dat wil niet zeggen dat Conventie C29 voor dit werk irrelevant is. Het instrument maakte immers deel uit van het internationaal recht met betrekking tot gedwongen tewerkstelling ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Conventie C29 is eveneens gedetailleerder opgesteld dan de eerder besproken internationale instrumenten. Deze evolutie is de weerspiegeling van een mentaliteitswijziging in verband met de juridisering van het internationaal rechtelijk kader rond gedwongen tewerkstelling.

⁶⁶⁷ A.G. HARRYVAN, J. VAN DER HARST en P.M.E. VOLTEN, *Internationale Organisatie: samenwerking en regimevorming in de internationale betrekkingen*, Assen, Van Gorcum, 1999, 196.

⁶⁶⁸ Australië, Bulgarije, Chili, Denemarken, Finland, Frankrijk, Ierland, Italië, Japan, Liberia, Mexico, Nederland, Nieuw-Zeeland, Nicaragua, Noorwegen, Spanje, Zweden, Zwitserland, Verenigd Koninkrijk. (Bron: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11300:0::NO:11300:P11300_INSTRUMENT_ID:312174)

⁶⁶⁹ *ILO Rep.30B09/5* (1930), Report 1, 122-123.

waren immers, wegens hun praktische kennis en ervaring met het dagelijks leven in overzeese territoria, beter geplaatst om de inperking van de gedwongen tewerkstelling juridisch vorm te geven.⁶⁷⁰

308. Het algemeen verslag van de voorbereidende werkzaamheden (hierna het verslag) bepaalt daaromtrent: *“The form of a Convention concluded by colonial powers among themselves and applying only to their colonies [...] appear at first sight to be the best form for a Convention the provisions of which are drafted to deal with conditions most frequently and extensively found in colonial territories. But the fact that these conditions are not exclusively found, or liable to be created, in such territories appears to be a consideration which tells against a restricted Convention of this kind [...] and it would derogate to a very large extent from the value [...] if it did not cover situations which exist or might be created [...]”*⁶⁷¹ Uit dit antwoord blijkt mijns inziens de bedoeling om het verdrag een brede, zoniet een universele, toepassing te geven.⁶⁷² De laatste zinsnede laat duidelijk ruimte voor de toepassing van het recht in ongeziene omstandigheden.

309. Daarnaast beperkt geen enkele bepaling het toepassingsgebied tot gedwongen tewerkstelling in de kolonies. Het personeel toepassingsgebied is daarentegen onbeperkt geformuleerd. De verdragstekst bevat geen enkele uitzondering en preciseert niet op welke personen het instrument al dan niet betrekking heeft. Conventie C29 is met andere woorden van toepassing op elk individu en in elke arbeidsrelatie, ongeacht of de verhouding tijdelijk of blijvend, dan wel *de jure* of *de facto*, is.⁶⁷³

310. Conventie C29 bepaalt dat de hoogste burgerlijke autoriteit op het grondgebied verantwoordelijk is voor de naleving van de verdragsbepalingen.⁶⁷⁴ Artikel 3 van de conventie

⁶⁷⁰ *ILO Rep.30B09/5* (1930), Report 1, 126.

⁶⁷¹ *ILO Rep.30B09/5* (1930), Report 1, 126-127.

⁶⁷² Portugal en België waren de enige voorstanders van een dergelijke beperking. (Bron: *ILO Rep.30B09/5* (1930), Report 1, 128.)

⁶⁷³ C. LA HOVARY and A. CLAPHAM, 77.

⁶⁷⁴ Art. 8 Conventie C29.

luit: “For the purposes of this Convention the term competent authority shall mean either an authority of the metropolitan country or the highest central authority in the territory concerned.”⁶⁷⁵ Gelet op de omschrijving van het fenomeen bezetting uit artikel 42 van het Landoorlogreglement omvat “the highest central authority”, met het oog op het onbeperkt personeel toepassingsgebied van Conventie C29, het begrip bezetter. Wanneer het gebied feitelijk onder het gezag van een vijandig leger staat, is die bezetter *de facto* immers eveneens de hoogste autoriteit van het bezette gebied.⁶⁷⁶

2.3 DEFINITIE EN UITZONDERINGEN

311. Zoals in vermeld in het eerste hoofdstuk, geeft Conventie C29 voor het eerst een internationale definitie van het begrip gedwongen tewerkstelling.⁶⁷⁷ De definitie was ruim, zodat de formulering logischerwijs een aantal vragen oproept. De Expertcommissie heeft in het verleden regelmatig duidelijkheid gebracht.⁶⁷⁸ Artikel 2, tweede lid, bevat vijf uitzonderingen op de definitie van gedwongen tewerkstelling. De uitzonderingen moeten steeds samen gelezen worden. Een uitzondering mag immers niet tot gevolg hebben dat een verboden vorm van gedwongen tewerkstelling onrechtstreeks mogelijk wordt.⁶⁷⁹

312. De eerste uitzondering heeft betrekking op gedwongen tewerkstelling op basis van militaire wetten voor werken van zuiver militaire aard.⁶⁸⁰ Zodoende ontnam de ILO

⁶⁷⁵ Art. 3 Conventie C29.

⁶⁷⁶ “Territory is considered occupied when it is actually placed under the authority of the hostile army. The occupation extends only to the territory where such authority has been established and can be exercised.” (Art. 42 Landoorlogreglement, 1907.) ; “For the purposes of this Convention the term competent authority shall mean either an authority of the metropolitan country or the highest central authority in the territory concerned.” (Art. 3 Conventie C29)

⁶⁷⁷ “The term **forced or compulsory labour** shall mean all work or service which is exacted from any person under the menace of any penalty and for which the said person has not offered himself voluntarily.” (Bron: Art. 2.1 Conventie C29)

⁶⁷⁸ Zo verduidelijkte de Commissie in 1979 dat “arbeid of diensten” niet *a priori* verplicht onderwijs en vorming omvat. In 1991 verduidelijkte de Commissie dat “straf” niet louter strafsancities maar eveneens het verlies van rechten of privilèges inhield. (Bron: C. LA HOVARY and A. CLAPHAM, 72.)

⁶⁷⁹ C. LA HOVARY and A. CLAPHAM, 79.

⁶⁸⁰ “any work or service exacted in virtue of compulsory military service laws for work of a purely military character” (Bron: Art. 2.2 (a) Conventie C29.)

dienstplichtigen de mogelijkheid om zich via een beroep op Conventie C29 aan hun legerdienst te onttrekken.⁶⁸¹ Het was met andere woorden toegelaten om gewetensbezwaarden tot legerdienst of gemeenschapsdienst te verplichten. Het verslag verduidelijkt op dit punt dat gedwongen tewerkstelling enkel voor effectieve militaire doeleinden toegelaten is. Publieke werken vielen hier bijvoorbeeld niet onder. Het verslag verwijst dienaangaande expliciet naar een decreet van 3 juni 1906 uit de Onafhankelijke Congostaat. In dat systeem dwong de kolonisator dienstplichtige inboorlingen niet tot militaire maar tot publieke werken.⁶⁸² Uit deze verwijzing blijkt de invloed van de geschiedenis op de ontwikkeling van het internationaal recht. De militaire wet moet uitgaan van de wetgevende macht van “*the metropolitan country*”, omdat er een groot verschil is tussen gedwongen tewerkstelling op basis van wetten die vrij door een zelfbesturend volk zijn ingevoerd en zulke arbeid opgelegd aan koloniale volken.⁶⁸³

313. De *normal civic obligations* vormen een tweede uitzondering op de definitie.⁶⁸⁴ Normale burgerplichten zijn bijvoorbeeld het deelnemen aan een jury in strafzaken, de plicht om personen in nood te helpen of de plicht de wet en de openbare orde te respecteren.⁶⁸⁵ De werkstraf, zijnde de arbeid die voortvloeit uit een rechterlijke uitspraak én die gebaseerd is op een wettelijke basis, is de derde uitzondering op de definitie.⁶⁸⁶ De meerderheid verwierp het voorstel van India om gedwongen tewerkstelling zonder voorafgaande veroordeling, voor personen wiens afzondering noodzakelijk is voor het handhaven van de orde en de vrede, als uitzondering op te nemen.⁶⁸⁷ De gedwongen tewerkstelling moet met andere woorden voortvloeien uit een strafrechtelijke veroordeling om onder deze uitzondering te ressorteren.

⁶⁸¹ C. LA HOVARY and A. CLAPHAM, 79.

⁶⁸² *ILO Rep.30B09/5* (1930), Report 1, 138.

⁶⁸³ *ILO Rep.30B09/5* (1930), Report 1, 140.

⁶⁸⁴ “*Any work or service which forms part of the normal civic obligations of the citizens of a fully self-governing country.*” (Bron: Art 2.2. (b) Conventie C29)

⁶⁸⁵ C. LA HOVARY and A. CLAPHAM, 79.

⁶⁸⁶ “*Any work or service exacted from any person as a consequence of a conviction in a court of law, provided that the said work or service is carried out under the supervision and control of a public authority and that the said person is not hired to or placed at the disposal of private individual, companies or associations.” (Bron: Art. 2.2 (c) Conventie C29)*

⁶⁸⁷ *ILO Rep.30B09/5* (1930), Report 1, 142.

Conventie C29 koppelt de geldigheid van de werkstraf eveneens aan overheidstoezicht tijdens het verrichten van de arbeid. Overheden mogen een veroordeelde niet ter beschikking van private entiteiten stellen voor de uitvoering van zijn straf.⁶⁸⁸

314. De definitie van gedwongen tewerkstelling omvat niet de gedwongen arbeid in noodgevallen.⁶⁸⁹ Het verslag verduidelijkt noodgevallen als *“the event of war or any occurrence or threatened occurrence which could endanger the existence or the well-being of the whole or a part of the population, such as fire, flood, famine, earthquake, internal disorder, violent epidemic, [...]”*⁶⁹⁰ De mogendheden achtten het immers noodzakelijk dat ze bij het uitbreken van een oorlog een beroep kunnen doen op hun bevolking.⁶⁹¹

315. De laatste uitzondering op de definitie van gedwongen tewerkstelling bestaat uit de gedwongen uitvoering van kleine lokale diensten ten bate van de lokale gemeenschap.⁶⁹² Het verslag geeft een aantal voorbeelden van de bedoelde diensten: *“cleanliness, sanitation, the maintenance of paths and tracks, watering places, latrines and cemeteries in the immediate vicinity of the village, night-watching, clearance of small irrigation canals and local streams.”*⁶⁹³ De voorbeelden hebben duidelijk betrekking op taken in de directe omgeving van het dorp. Uit de bewoordingen *“communal services”* en *“performed by the members of the community in the direct interest of the said community”* blijkt de bedoeling om het ‘lokale karakter’ geografisch eng te interpreteren. De soort arbeid die binnen die directe omgeving

⁶⁸⁸ “[...] the said person is not hired to or placed at the disposal of private individual, companies or associations.” (Bron: Art 2.2 (c) Conventie C29)

⁶⁸⁹ “Any work or service exacted in cases of emergency, that is to say, in the event of war or of a calamity or a threatened calamity, such as fire, flood, famine, earthquake, violent epidemic or epizootic diseases, invasion by animal, insect or vegetable pests, and in general any circumstance that would endanger the existence or the well-being of the whole or part of the population” (Bron: Art. 2.2 (d) Conventie C29)

⁶⁹⁰ *ILO Rep.30B09/5* (1930), Report 1, 143.

⁶⁹¹ *Ibid.* 143-144.

⁶⁹² “Minor communal services of a kind which, being performed by the members of the community in the direct interest of the said community, can therefore be considered as normal civic obligations incumbent upon the members of the community, provided that the members of the community or their direct representatives shall have the right to be consulted in regard to the need for such services.” (Bron: Art. 2.2 (e) Conventie C29)

⁶⁹³ *ILO Rep.30B09/5* (1930), Report 1, 144.

geëist kan worden, moet eerder breed geïnterpreteerd worden. Dat volgt mijns inziens uit het verslag *“these works would cover almost any kind of local labor.”*⁶⁹⁴

316. Het overkoepelend uitgangspunt bij deze uitzonderingen is mijns inziens dat de verplichte arbeid, die geen gedwongen tewerkstelling is in de zin van artikel 2.1 van Conventie C29, steeds gelinkt is aan het belang van de gemeenschap waartoe de arbeidsplichtige behoort.⁶⁹⁵ De dienstplicht en de normale burgerplichten zijn immers verantwoordelijkheden ten bate van het geheel. Hetzelfde geldt voor gedwongen arbeid in noodgevallen zoals een overstroming. De werkstraf is in dat opzicht een vorm van schadeherstel voor toegebracht leed aan de gemeenschap. Hierbij is het cruciaal dat de tewerkgestelde tot diezelfde gemeenschap behoort. De arbeid verliest zijn band met de gemeenschap indien een uitzondering wordt aangewend om gedwongen tewerkstelling die derden ten goede komt, te rechtvaardigen. In dat geval valt de gedwongen tewerkstelling wel onder het toepassingsgebied van de definitie.⁶⁹⁶ Er moet worden nagegaan of de gedwongen tewerkstelling wordt opgelegd door de gemeenschap én in het belang van de gemeenschap. Alle andere gevallen vallen binnen het toepassingsgebied van artikel 2 Conventie C29.

3 De evolutie van het internationaal recht

3.1 ALGEMEEN

317. Bij de vergelijking tussen de tekst van Conventie C29 en de eerder besproken internationale regelgeving valt op dat de ‘waarborgen’ tegen onrechtmatige gedwongen tewerkstelling in 1930 veel gedetailleerder en daadkrachtiger opgesteld zijn dan voorheen. Daarnaast bevat Conventie C29 bepalingen die een aantal eerder besproken vormen van gedwongen tewerkstelling expliciet verbieden. Het gaat dan over gedwongen tewerkstelling waarover in het internationaal recht, zowel ten tijde van de Onafhankelijke Congostaat als

⁶⁹⁴ *“Together with the possibility of employing workers within any radius which does not necessitate their sleeping away from their homes, these works would cover almost any kind of local labor.”* (Bron: ILO Rep.30B09/5 (1930), Report 1, 144.)

⁶⁹⁵ C. LA HOVARY and A. CLAPHAM, 76.

⁶⁹⁶ *Supra.*, nrs 311-316.

tijdens de Eerste Wereldoorlog, onduidelijkheden bestonden met betrekking tot de legaliteit. Die onduidelijkheid was regelmatig het gevolg van een gebrekkige formulering van de internationale normen uit die tijd.⁶⁹⁷ In andere gevallen was het regelgevend kader zelfs volledig afwezig of liet de formulering te veel ruimte voor interpretatie.

3.2 LESSEN UIT HET VERLEDEN?

318. Artikel 4 van Conventie C29 bevat het uitdrukkelijk verbod op gedwongen tewerkstelling opgelegd of uitgevoerd door private organisaties.⁶⁹⁸ In Congo-Vrijstaat was gedwongen tewerkstelling door private ondernemingen schering en inslag.⁶⁹⁹ Het vijfde artikel verduidelijkt dat concessies aan private entiteiten in geen enkel geval rechten op gedwongen tewerkstelling omvatten. Uit het voorbereidend verslag blijkt weliswaar dat gedwongen tewerkstelling door private entiteiten legaal kon zijn op voorwaarde dat het ging om publieke werken voor rekening en onder toezicht van de overheid.⁷⁰⁰ Het verbod op gedwongen tewerkstelling door een private concessiehouder, zoals het rubber beleid binnen de Abirconcessie, stond met andere woorden vanaf 1930 klaar en duidelijk in de verdragstekst.

319. Een andere lacune in het internationaalrechtelijk kader ten tijde van de Onafhankelijke Congostaat was het stilzwijgen in verband met de toelaatbaarheid van taxatie in de vorm van gedwongen tewerkstelling. Artikel 10.1 regelt de geleidelijke afschaffing van dergelijke praktijken.⁷⁰¹ De mogelijkheden voorzagen niettemin in een overgangsfase waarbij de overheid duidelijke toezichtsverplichtingen heeft. De betrokken overheid moet bijvoorbeeld vaststellen dat de werken worden uitgevoerd in het rechtstreeks belang van de gemeenschap waartoe de dwangarbeiders behoren. Een andere duidelijke vereiste was dat de gedwongen tewerkstelling mocht leiden tot de situatie waarin arbeiders hun verblijfplaats dienden te

⁶⁹⁷ *Supra.*, nrs 60, 150, 172, 174, 289.

⁶⁹⁸ Art. 4 Conventie C29.

⁶⁹⁹ *Supra.*, hoofdstuk 3, project B.

⁷⁰⁰ *ILO Rep.* 30B09/5 (1930), Report 1, 148.

⁷⁰¹ *“Forced or compulsory labour exacted as a tax and forced or compulsory labour to which recourse is had for the execution of public works by chiefs who exercise administrative functions shall be progressively abolished.”* (Bron: Art. 10.1 Conventie C29)

verlaten.⁷⁰² De mogendheden bouwden duidelijke waarborgen in. De evolutie van de internationale rechtsnormen sinds de tijd van de Onafhankelijke Congostaat komt eveneens tot uiting in de regeling omtrent dragers, vervat in artikel 18.⁷⁰³

320. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontlieden minderjarigen noch ouderen de grootschalige gedwongen tewerkstelling.⁷⁰⁴ Het Landoorlogreglement bevatte geen normen met betrekking tot de leeftijd. Conventie C29 kwam aan dit stilzwijgen tegemoet in artikel 11. Onverminderd andere uitzonderingen was gedwongen tewerkstelling slechts toegelaten wanneer de dwangarbeider zich in de leeftijdscategorie van achttien tot vijfenveertig jaar bevond.⁷⁰⁵ Conventie C29 bevat eveneens een expliciet verbod op de toepassing van gedwongen tewerkstelling als collectieve bestraffing voor een gemeenschap.⁷⁰⁶ Op dat punt bevatte het Landoorlogreglement geen uitdrukkelijke bepaling.⁷⁰⁷

3.3 INGEBOUWDE WAARBORGEN

321. De verdragsluitende partijen voorzagen in concrete waarborgen voor de omstandigheden waarin gedwongen tewerkstelling toegelaten was. De beperking van de arbeidsduur voor dwangarbeiders tot de normale werkuren die gelden voor vrijwillige arbeiders en het recht op een wekelijkse rustdag zijn slechts enkele voorbeelden.⁷⁰⁸ Daarnaast breidt de conventie een aantal reeds bestaande waarborgen uit. De arbeiders hebben bijvoorbeeld overeenkomstig artikel 15 recht op compensatie voor ongevallen of ziekten als gevolg van hun gedwongen

⁷⁰² Art. 10.2 (a) en (d) Conventie C29.

⁷⁰³ *“Forced or compulsory labour for the transport of persons or goods, such as the labour of porters or boatmen, shall be abolished within the shortest possible period. Meanwhile the competent authority shall promulgate regulations determining, [...]”* (Bron: Art. 18. 1 Conventie C29)

⁷⁰⁴ Bv: *Supra*, nr 265.

⁷⁰⁵ Art. 11 Conventie C29.

⁷⁰⁶ *“Collective punishment laws under which a community may be punished for crimes committed by any of its members shall not contain provisions for forced or compulsory labour by the community as one of the methods of punishment.”* (Bron: Art. 20 Conventie C29.)

⁷⁰⁷ Artikel 20 Conventie C29 is immers veel specifiek dan artikel 50 Landoorlogreglement 1907. Artikel 50 Landoorlogreglement handelt over het straffen van de gemeenschap voor daden van een individu die niet aan de gemeenschap kunnen worden toegerekend. Artikel 20 Conventie C29 verbiedt daarentegen in elk geval, en dus ongeacht de toerekenbaarheid, de gedwongen tewerkstelling als collectieve straf. Zie ook *supra*, nr 243.

⁷⁰⁸ Art. 13 Conventie C29.

tewerkstelling.⁷⁰⁹ Dergelijke concrete rechten waren in de eerder besproken internationale instrumenten in mindere mate aanwezig.

322. Conventie C29 legt staten duidelijke verplichtingen op in verband met de afdwinging van de verdragsbepalingen: *“To give effect to the provisions of this Convention the competent authority shall issue complete and precise regulations governing the use of forced or compulsory labour.”*⁷¹⁰ Artikel 25 maakt die afdwinging nog concreter in de zin dat: *“The illegal exaction of forced or compulsory labour shall be punishable as a penal offence, and it shall be an obligation of any Member ratifying this Convention to ensure that the penalties imposed by law are really adequate and strictly enforced.”*⁷¹¹ Daarnaast verplicht artikel 23.2 de verdragsluitende staten om in een effectief klachtrecht voor slachtoffers van gedwongen tewerkstelling bij de bevoegde autoriteiten te voorzien.⁷¹²

323. In tegenstelling tot het eerder besproken internationaal recht regelt Conventie C29 eveneens het toezicht op de naleving van haar bepalingen. Het Internationale Arbeidsbureau houdt toezicht op de naleving van Conventie C29. De verdragsluitende partijen rapporteren jaarlijks aan het Internationaal Arbeidsbureau. Die verplichting strekte zich uit tot een afzonderlijk rapport over ieder gebied onder de controle van de staat in kwestie. De verplichting houdt in te rapporteren over de genomen maatregelen die uitwerking geven aan de Conventie. Daarnaast moet het rapport eveneens informatie bevatten in verband met de reden voor de gedwongen tewerkstelling, het ziekte- en het sterftcijfer, het aantal gewerkte uren, de betalingswijze en de omvang van de lonen en alle andere relevante informatie.⁷¹³

⁷⁰⁹ Andere voorbeelden zijn: Het recht op geldelijke vergoeding die niet lager is dan de vergoeding voor gelijkaardige arbeid (Art. 14 Conventie C29); De maximumduur van zestig dagen gedwongen arbeid per jaar met inbegrip van de reistijd van en naar het werk. (Art. 12 Conventie C29)

⁷¹⁰ Art. 23.1 Conventie C29.

⁷¹¹ De Algemene Akte van 1890 had eveneens een dergelijke criminaliseringsverplichting. (zie *supra.*, nr 71.)

⁷¹² Art. 23.2 Conventie C29.

⁷¹³ Art. 22 Conventie C29.

324. De waarborgen zijn met andere woorden duidelijk concreter dan in de eerder besproken internationale overeenkomsten. Het internationaal recht in 1930 lijkt eveneens lessen te hebben getrokken uit het verleden. Conventie C29 verbied immers expliciet een aantal vormen van gedwongen tewerkstelling. Zodoende ontnemt het recht nu uitdrukkelijk een aantal in de Belgische geschiedenis gehanteerde argumenten ter rechtvaardiging van de gedwongen tewerkstelling.

HOOFDSTUK 8 HET NAZI-BEZETTINGSREGIME IN BELGIË

1. Het bezettingsregime

1.1 HET MILITAIR BEZETTINGSREGIME

325. Na de Belgische overgave op 28 mei 1940 richtte de bezetter een militair bestuur in voor België en twee Noord-Franse Departementen.⁷¹⁴ Nazi-Duitsland was verantwoordelijk voor de organisatie van een bezettingsbestuur dat instond voor de handhaving van de openbare orde in bezet België.⁷¹⁵ Er was geen onderverdeling in verschillende zones zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog, aangezien het Belgisch grondgebied volledig bezet was. Het militair bestuur stond onder leiding van een korps dat organisch deel uitmaakte van het landleger. Het beleid was daardoor rechtstreeks afhankelijk van de *Generalquartiermeister* en de legerleiding.⁷¹⁶

326. Het opperste gezag in bezet België was, in tegenstelling tot bezet Nederland, niet verankerd in de persoon van Hitler. De reden hiervoor was dat Hitler aanvankelijk niet het oogmerk had om België te annexeren bij het Derde Rijk.⁷¹⁷ De bezetter had met andere woorden meer speelruimte in België dan in Nederland. Het bezettingsregime had een strikt hiërarchisch georganiseerde structuur die zich herhaalde op de lagere niveaus.⁷¹⁸ Het dagelijks bestuur van het land liet de bezetter aan de Belgische overheidsdiensten. Het militaire bestuur was ‘slechts een toezichthoudend lichaam’.⁷¹⁹

⁷¹⁴ A. DE JONGHE, “De vestiging van een burgerlijk bestuur in België en Noord-Frankrijk”, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, jaargang augustus 1970, nr. 1, 70.; C. HURTEKANT, “De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen”, in *De verplichte tewerkstelling in Duitsland 1942-1945*, Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede wereldoorlog, Brussel, 1993, 95. (Hierna: C. HURTEKANT, “De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen”)

⁷¹⁵ W. WEBER und J. WILLEQUET, *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940-44: ein Beitrag zur Geschichte der Besatzungsverwaltungen*, Düsseldorf, Droste, 1978, 20.

⁷¹⁶ A. DE JONGHE, “De vestiging van een burgerlijk bestuur in België en Noord-Frankrijk”, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, jaargang augustus 1970, nr. 1, 73.

⁷¹⁷ *Ibid.*, 75.

⁷¹⁸ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 71.

⁷¹⁹ *Ibid.* 71.



Afbeelding 10: Alexander von Falkenhausen

327. Alexander von Falkenhausen (1878-1966) was vanaf 31 mei 1940 het hoofd van de bezettingsmacht in België en Noord-Frankrijk.⁷²⁰ Hij bleef deze functie uitoefenen tot zijn arrestatie door de Gestapo in juli 1944 een einde maakte aan zijn bewind.⁷²¹ Von Falkenhausen was van mening dat Duitsland Hitler beter kwijt dan rijk was. Hij werd verdacht van samenzwering maar werd wegens gebrek aan bewijs nooit veroordeeld.⁷²² Von Falkenhausen ontving zijn bevelen van het hoofdkwartier van het landleger.⁷²³

328. Het militair bestuur in België bestond uit een militaire en een administratieve staf. De militaire staf onderzocht militaire vraagstukken van algemene aard en aangelegenheden van de ondergeschikte Duitse troepen.⁷²⁴ De administratieve staf, *de Verwaltungsstab*, was verantwoordelijk voor de coördinatie van het bestuur en de economie in de bezette gebieden. Aan het hoofd van *de Verwaltungsstab* stond een *Militärverwaltungschef* die de militaire bevelhebber vertegenwoordigde.⁷²⁵ In België was dat Eggert Reeder (1894-1959).⁷²⁶ De *Militärverwaltung*

⁷²⁰ Alexander von Falkenhausen werd geboren in 1878 en groeide op in een Pruisische adellijke familie. De man was een geboren militair die actief was tijdens de Bokseropstand in China. Tijdens de Eerste Wereldoorlog vervulde hij meerdere staffuncties. Na de oorlog deed hij dienst bij de *Reichswehr* tot aan zijn pensioen in 1930. In 1934 was hij militair adviseur in China om te ontkomen aan het Nazi-regime in Duitsland. Zijn broer werd vermoord tijdens de Nacht van de Lange Messen. Von Falkenhausen werd in 1939 terug in dienst geroepen als "Commander of the military district of Dresden". Hij werd, net zoals zijn bloedverwant Ludwig von Falkenhausen tijdens de Eerste Wereldoorlog, in België gestationeerd. Von Falkenhausen was nationalistisch en had voor de oorlog zelfs deel uitgemaakt van de Deutschnationale Volkspartei. Hij was daarentegen duidelijk tegen de Jodenvervolging gekant. Hij kon zich niet in het anti-Christelijke Nationaal Socialisme vinden. Hij vreesde dat het nationaal-socialisme Duitsland ten onder zou brengen. Hij was zelfs van mening dat het leger Hitler moest omverwerpen maar dat zo een initiatief moest komen van de opperbevelhebber. (Bron: W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 77.)

⁷²¹ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 71.

⁷²² *Ibid.*, 80.

⁷²³ J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 35.

⁷²⁴ *Ibid.*, 35.

⁷²⁵ J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 36.; C. HURTEKANT, "De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen", 95.

⁷²⁶ Eggert Reeder werd geboren op 22 juli 1894 in Sleeswijk-Holstein. Hij studeerde rechten en diende als officier tijdens de Eerste Wereldoorlog. Na de oorlog trad hij toe tot de politiek en hij werd lid van de Duitse Nationalistische partij. In 1933 koos hij echter voor een partijkaart van de NSDAP. De overstap was hoofdzakelijk ingegeven om

beheerde volgens Reeder het potentieel van de Belgische economie, voorzag in de behoeften van het leger en richtte organen op die instonden voor de handhaving van de openbare orde en openbare veiligheid.⁷²⁷

329. De structuur van de administratieve staf weerspiegelde deze taken. De *Verwaltungsstab* bestond uit een administratieve afdeling en een economische afdeling.⁷²⁸ De administratieve afdeling hield toezicht op de Belgische overheid en de economische afdeling was verantwoordelijk voor het toezicht op en de organisatie van de industrie.⁷²⁹ Eggert Reeder was reeds voor de oorlog belast met het uittekenen van een militair bestuur voor de bezette gebieden in West-Europa.⁷³⁰ Hij selecteerde daarvoor niet noodzakelijk overtuigde nazi's maar koos voor bekwaamheid met de bedoeling de bezette gebieden goed te besturen en er zoveel mogelijk voordelen voor Duitsland uit te halen.⁷³¹

330. Von Falkenhausen had het uiteindelijke gezag en de eindverantwoordelijkheid voor het bestuur. Hij genoot ruime bevoegdheden op het vlak van soevereiniteit die voortkwam uit de feitelijke toestand van de bezetting. Hij kon decreten uitvaardigen in alle belangrijke beleidsdomeinen zoals politiek, economie en bestuur.⁷³² Hij delegerde het gezag voor het dagelijks bestuur, inclusief het recht om decreten uit te vaardigen, aan Reeder.⁷³³

carrière te maken. Reeder was het niet op alle vlakken eens met het nationaal-socialisme. Hij werd hoofd van de militaire administratie in bezet België en hij bleef deze functie uitoefenen tot aan de bevrijding in 1944. (Bron: W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 85-92)

⁷²⁷ W. WEBER und J. WILLEQUET, *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940-44: ein Beitrag zur Geschichte der Besatzungsverwaltungen*, Düsseldorf, Droste, 1978, 22.

⁷²⁸ J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 36.

⁷²⁹ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 73-74.

⁷³⁰ *Ibid.*, 70.

⁷³¹ *Ibid.*, 75.

⁷³² J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 35.

⁷³³ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 85-92

1.2 HET LOKALE NIVEAU

331. Diezelfde dubbele bevoegdheden kwamen terug bij de ondergeschikte militaire bevelhebbers in de lokale *Oberfeld-, Kreis en Ortskommandanturen*. De *Oberfeldkommandanten* leidden de plaatselijke militaire besturen in hun bevoegdheidsgebied, hielden toezicht op de lokale besturen en waren bevoegd om recht te spreken. Die rechtsprekende bevoegdheid deelden ze met ambtenaren van het militaire gerecht. Ze oordeelden bijvoorbeeld over inbreuken op verordeningen uitgevaardigd door de militaire bevelhebber.⁷³⁴ Lochristi ressorteerde onder *Oberfeldkommandantur* 570 van Gent, die bevoegd was voor Oost- en West-Vlaanderen. Een *Oberfeldkommandantur* overkoepelde op zijn beurt ondergeschikte *Feld-, Kreis- en Ortskommandanturen*.⁷³⁵

1.3 DE ARBEIDSINSTELLINGEN

1.3.1 De Duitse diensten in België

332. De *Wirtschaftsabteilung* of economische afdeling van de *verwaltungsstab* voerde het bevel over meerdere groepen. *Gruppe VII* onder leiding van een zekere Dr. Schültze was bijvoorbeeld belast met de tewerkstelling en de sociale aangelegenheden.⁷³⁶ *Gruppe VII* overkoepelde verscheidene *Referaten* of bureaus die op hun beurt bevoegd waren voor een bepaald deelaspect van onder andere het tewerkstellingsbeleid.⁷³⁷ De Groep beschikte eveneens over gespecialiseerd personeel op het niveau van *Oberfeldkommandanturen* en de *feldkommandanturen*.⁷³⁸ De taak van *Gruppe VII* was de Belgische (en Noordfranse) economie organiseren in het voordeel van het Duitse oorlogspotentieel.⁷³⁹

⁷³⁴ J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 35.

⁷³⁵ C. HURTEKANT, "De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen", 95.

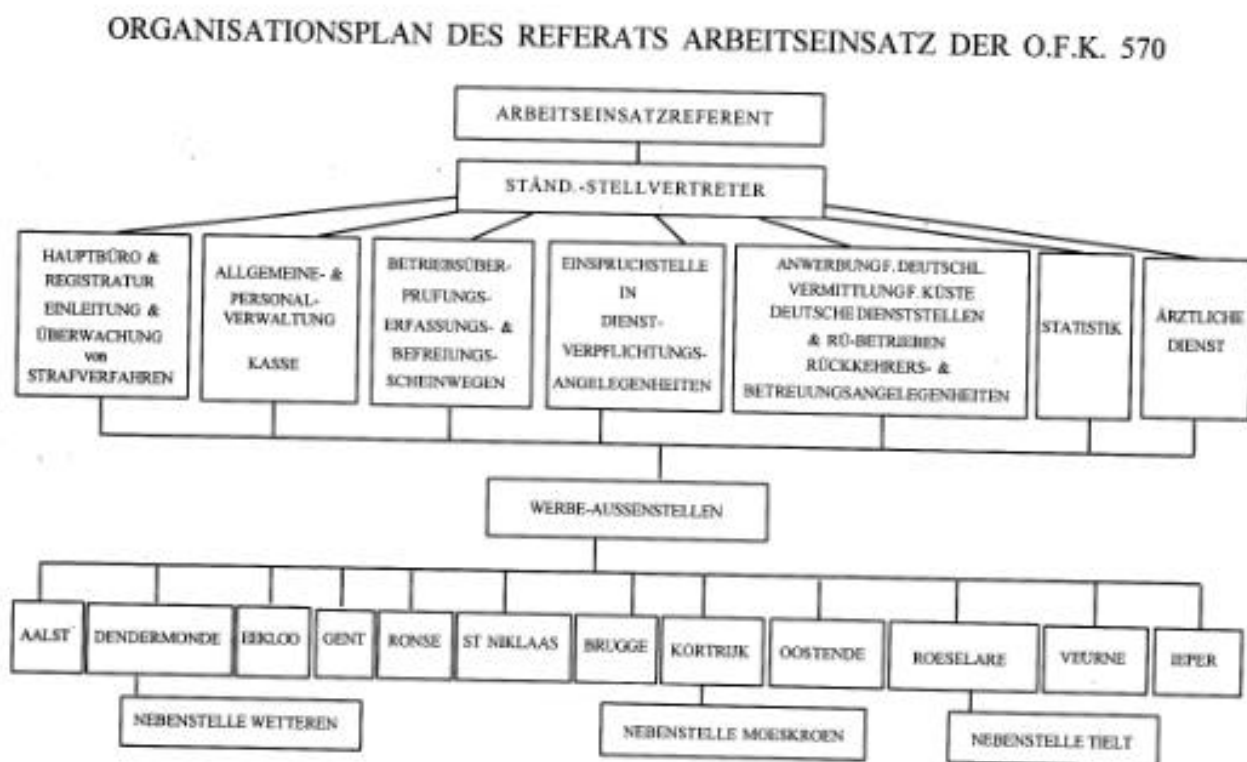
⁷³⁶ Over het leven en de gedachten van Dr. Schültze bestaat bij mijn weten geen informatie. Noch in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, noch in de faculteitsbibliotheken van de Ugent was informatie te vinden. Ook het internet bevat geen informatie over deze figuur.

⁷³⁷ C. HURTEKANT, "De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen", 95.; J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog: Het dagelijkse leven van de Aalstenaars*, Onuitg. Thesis geschiedenis Ugent, 2001, 71. (Hierna: J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*)

⁷³⁸ J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 37.

⁷³⁹ *Ibid.*, 44.

333. De Duitse bezetter richtte *Arbeitseinsatzreferenten* op bij de (*Ober-*) *Feldkommandanturen*. De *Arbeitseinsatzreferenten* namen via *Werbestelle* of wervingbureaus de praktische uitvoering van de arbeidsinzet voor hun rekening.⁷⁴⁰ Deze bureaus waren verantwoordelijk voor onder andere de oproeping, de geneeskundige controle en het ondertekenen van arbeidsovereenkomsten voor banen in het Derde Rijk.⁷⁴¹ *Gruppe VII* communiceerde de aanwervingsorders uit Duitsland aan de *Arbeitseinsatzreferente* die deze opdrachten op hun beurt doorgaven aan de *Werbestelle*.⁷⁴²



Figuur 2: Hiërarchische organisatie van de *Referate*. (Bron: C. HURTEKANT, "De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen", 106.)

334. De *Werbestelle* beschikte over ondergeschikte *Aussenstelle* of *Hilfstelle* die actief waren op het lokaal niveau. Daarnaast beschikte elke *Werbestelle* vanaf 1943 over een

⁷⁴⁰ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 71.

⁷⁴¹ J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 38-40.

⁷⁴² F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 11.

Fahndungsdienst om werkweigeraars op te sporen.⁷⁴³ De aanwervingsorders uit Duitsland belandden via *Gruppe VII* bij de *Werbestelle*.⁷⁴⁴ De burgers kwamen dus voor arbeidsgerelateerde aangelegenheden hoofdzakelijk met deze bureau's in aanmerking. Elke *Werbestelle* kon de eigen diensten binnen het kader van de aan hen toevertrouwde opdrachten vrij organiseren. Het was dus in essentie een heel lokale bedoeling en de concrete werkwijze verschilde dan ook van gemeente tot gemeente.⁷⁴⁵ De *Werbestelle* in Gent controleerde aan het begin van de oorlog twaalf *Aussenstelle*, waaronder de *Aussenstelle* van Gent die bevoegd was voor Lochristi.⁷⁴⁶

335. In juli 1943 hervormde de bezetter de *Werbestelle* en *Gruppe VII*, zodat deze zich meer konden focussen op aanwerving en tewerkstelling en minder op sociale vraagstukken. In februari 1944 zag de *Arbeitsabteilung* het levenslicht ter vervanging van de oude referaten in *Gruppe VII*. De *Arbeitsabteilung* stond rechtstreeks onder het gezag van Reeder om efficiënter te functioneren.⁷⁴⁷

1.3.2 De Belgische diensten

336. Het Rijksarbeidsambt (hierna RAA) speelde eveneens een belangrijke rol in de geschiedenis van de gedwongen tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁷⁴⁸ Het was de opvolger van de vroegere Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid. Deze dienst beschikte over verschillende Gewestelijke Bureaus die de plaatsing van en de hulpverstrekking aan werklozen organiseerden. Op 1 november 1940 benoemde het Comité van de Secretarissen-generaal (hierna, het Comité) Frits-Jan Hendriks tot directeur-

⁷⁴³ J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 38.; C. HURTEKANT, "De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen", 96.

⁷⁴⁴ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 11.

⁷⁴⁵ J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 38-40.

⁷⁴⁶ C. HURTEKANT, "De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen", 95, 106.

⁷⁴⁷ *Ibid.*, 37.

⁷⁴⁸ Het Rijksarbeidsambt was ondergeschikt aan het ministerie van Arbeid en sociale verzorg. (Bron: J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 41.)

generaal.⁷⁴⁹ Hendriks was lid van het Vlaams Nationalistisch Verbond en kwam al vrij snel onder Duitse invloed te staan.⁷⁵⁰ De dienst kwam onder zijn leiding steeds verder los van de invloed van het Comité. Op 10 april 1941 veranderde de naam van de Dienst in RAA: “*Het Rijksarbeidsambt richt de inschrijving als werkvragers van alle werklooze arbeiders die onderstand genieten in. Het neemt ook inschrijving van alle andere personen die werkgelegenheid zoeken of een andere betrekking wenschen te vinden.*”⁷⁵¹

337. De naamswijziging liep min of meer samen met de het ogenblik waarop de greep van de bezetter op de arbeidsbemiddeling zich voltrok.⁷⁵² Door de benoeming van Hendriks werkten de regionale diensten steeds meer samen met de *Werbestelle*. Hendriks vaarde een onafhankelijke koers wat de secretarissen-generaal in een vervelend parket bracht.⁷⁵³ De Gewestelijke Bureaus stuurden in de praktijk de werkzoekenden die solliciteerden voor een arbeidsbetrekking in Duitsland, door naar de *Werbestelle*.⁷⁵⁴ Indien de arbeiders daar geschikt voor dienst werden bevonden, bood de *Werbestelle* hen een arbeidsovereenkomst aan voor een duur van drie tot zes maanden.⁷⁵⁵ Het gezamenlijke optreden van de Belgische arbeidsinstellingen en de Duitse *Arbeitseinsatzreferente* wordt gezien als de eerste stap in de richting van een actieve collaboratie.⁷⁵⁶

⁷⁴⁹ Frits-Jan Hendriks was voormalig directeur van de Belgische afdeling van Philips. Daarnaast was hij lid van het Vlaams Nationalistisch Verbond. Hij bewonderde de Duitse instituties en hun methoden van arbeidsbemiddeling. Hij was voorstander van de gedwongen tewerkstelling: “*De dienstverplichting zal in de toekomst zoo vanzelfsprekend worden als de schoolplicht of de militaire dienstplicht.*” (Bron: W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 226.; M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 156.; N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 419.)

⁷⁵⁰ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 156.

⁷⁵¹ Art. 5 besluit 10 april 1941 betreffende de organisatie van de openbare arbeidsbemiddeling en de oprichting van het Rijksarbeidsambt, BS. 12 april 1941. (Bron: F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1941*, 39-40)

⁷⁵² J. CULOT, “Het gebruik van Belgische arbeidskrachten”, 41-42.

⁷⁵³ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 156.

⁷⁵⁴ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 14.

⁷⁵⁵ *Ibid.*, 14.

⁷⁵⁶ *Ibid.*, 11.

1.3.3 De Duitse diensten in Duitsland

338. De arbeidspolitiek voor Groot-Duitsland werd grotendeels bepaald door het rijksministerie van arbeid. Het Rijksministerie van bewapening en munitie en het Rijksministerie van Economische zaken hadden eveneens een belangrijke invloed op de arbeidspolitiek, omdat ze de oorlogsproductie draaiende hielden.⁷⁵⁷ Naarmate de oorlog vorderde, nam de nood aan arbeidskrachten toe. Op 30 maart 1942 stelde Hitler Fritz Sauckel (1894-1946) aan als *Generalbevollmächtiger für den Arbeitseinsatz*, zijnde voor de organisatie van de gedwongen tewerkstelling in het Duitse Rijk.⁷⁵⁸ De aanstelling van Sauckel was een belangrijke factor bij de invoering van de gedwongen tewerkstelling in bezet België. Sauckel was verantwoordelijk voor de arbeidstoevoer in de oorlogsindustrie en in de landbouw. Hij was van mening dat de bezette gebieden volledig ten dienste van de oorlog ingeschakeld moesten worden.⁷⁵⁹

339. Sauckel had heel uitgebreide bevoegdheden om de tewerkstellingspolitiek in de bezette gebieden uit te tekenen. Hij kon daartoe wetgeving uitvaardigen waarbij hij enkel aan Hitler en Göring verantwoording verschuldigd was.⁷⁶⁰ Niet lang na de aanstelling van Sauckel ruimde de vrijwillige recrutering plaats voor toenemende dwang in het arbeidsbeleid.⁷⁶¹

340. Op 8 februari 1942 werd Albert Speer (1905-1981) hoofd van het ministerie van bewapening en munitie. Speer was van mening dat de economie niet voldoende omgezet was in een oorlogseconomie.⁷⁶² Albert Speer bepaalde het aantal arbeiders dat nodig was voor de oorlogsindustrie en Sauckel was verantwoordelijk voor de levering van het gevraagde aantal.⁷⁶³

⁷⁵⁷ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 26-27.

⁷⁵⁸ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 225-226.

⁷⁵⁹ J.H.E. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*, 27-29.

⁷⁶⁰ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 32.

⁷⁶¹ J.H.E. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*, 27-29.

⁷⁶² J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 29.

⁷⁶³ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 229

2 De machten

2.1 DE POLITIEK VAN HET MINSTE KWAAD EN DE DUITSE MACHTSOVERNAME

341. Het Belgisch Parlement stemde op 10 mei 1940 de wet tot overdracht van de bevoegdheden in oorlogstijd. De wet delegerde een groot deel van de wetgevende en uitvoerende macht aan de hoogste Belgische ambtenaren van de ministeriële departementen, de secretarissen-generaal.⁷⁶⁴ Het Comité de van secretarissen-generaal vormde met andere woorden een soort vervangingsregering.⁷⁶⁵ De wet was bewust vaag opgesteld om een zekere interpretatieruimte te laten. Zodoende was er voldoende bewegingsvrijheid om te handelen in een onvoorziene context.⁷⁶⁶ Dit bracht voor de secretarissen-generaal echter grote onzekerheid met zich over de concrete invulling van hun functie. Wanneer ze Eerste Minister Hubert Pierlot (1883-1963) om duidelijkheid verzochten, luidde het antwoord slechts dat ze zich niet mochten lenen tot wijziging van het administratief statuut van België. Een dergelijk vaag antwoord gaf de secretarissen-generaal logischerwijs niet meer duidelijkheid.⁷⁶⁷

342. De secretarissen-generaal bestuurden België samen met en tegen de bezetter in de hoop een aantal fundamentele zaken voor België in stand te houden.⁷⁶⁸ De secretarissen-generaal probeerden bijvoorbeeld uit alle macht de controle te houden over hun eigen instellingen. Hiervoor deed het Comité toegevingen aan de bezetter op minder belangrijke beleidspunten.⁷⁶⁹ Het was in hun ogen de enige manier om de bevolking te beschermen tegen rechtstreekse inbreuken op hun rechten door de bezetter of door collaborateurs. Deze

⁷⁶⁴ M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", in *De verplichte tewerkingstelling in Duitsland 1942-1945*, Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, Brussel, 1993, 49. (Hierna: M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?")

⁷⁶⁵ H. BOERS, "Duitsers mengen zich in Belgisch bestuur: Aanpassen of oprassen", *De oorlogskranten* 2016, nr 11, Wie bestuurt het Land? De Belgische politiek van het minste kwaad, 1. (Hierna: H. BOERS, "Duitsers mengen zich in Belgisch bestuur: Aanpassen of oprassen")

M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", 49.

⁷⁶⁶ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 51.

⁷⁶⁷ J. CROKAERT, *Een land op drift in '40, Knack-document*, Brussel, Roularta Books, 1974, 48-49.

⁷⁶⁸ E. VERHOEYEN, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deel 9: Het minste kwaad*, Kapellen, Pelckmans, 1990, 5.

⁷⁶⁹ *Ibid.*

toegevingen als tegenprestatie voor de controle over de Belgische instellingen staat bekend als de politiek van het minste kwaad.⁷⁷⁰

343. Op 12 juni 1940 sloten de secretarissen-generaal met de bezetter een protocol af. De Belgen beloven de Duitse verordeningen als wetten te declareren en na te leven op voorwaarde dat deze in overeenstemming zijn met het internationaal recht. De Duitsers beloven de secretarissen-generaal een zekere mate van autonomie bij het bestuur van het land.⁷⁷¹ Die collaborerende houding kan als een logisch gevolg van de ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog gezien worden. Het internationaal recht kon de bevolking toen niet de vereiste bescherming bieden tegen gedwongen tewerkstelling en deportatie.

344. De verplichte tewerkstelling van Belgische arbeiders in Duitsland werd mede mogelijk gemaakt door 'de collaboratie' van de Secretarissen-generaal in de vorm van een escalatie van toegevingen aan de bezetter. De politiek van het minste kwaad verdient mijns inziens geen complete veroordeling, aangezien ze, op zijn minst gedeeltelijk, voor een mildering heeft gezorgd in de tewerkstellingspolitiek. In Nederland voerde de bezetter de gedwongen tewerkstelling in op 28 februari 1941. Dat is een jaar eerder dan in België.⁷⁷² De Secretarissen-generaal boekten in 1943 eveneens succes met het terugdraaien van de beslissing tot vrouwen deportatie naar Duitsland.⁷⁷³ Dit neemt niet weg dat de politiek van het minste kwaad ertoe geleid heeft dat de Duitsers langzaam maar zeker controle over de Belgische instellingen kregen.

345. Nazi-Duitsland streefde naar een sterke controle op de Belgische administratie. De bezetter wou het land besturen met weinig mogelijk Duitse manschappen. Op die manier bleven de Duitsers ter beschikking van het leger en van de oorlogsindustrie. Reeder klopte

⁷⁷⁰ M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", 49.

⁷⁷¹ H. BOERS, "Duitsers mengen zich in Belgisch bestuur: Aanpassen of oprassen", 1.

⁷⁷² C. HURTEKANT, "De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen", 94.

⁷⁷³ *Ibid.*, 95.

zichzelf begin 1941 op de borst omdat hij erin geslaagd was een gebied van meer dan twaalf miljoen inwoners te controleren met slechts 472 ambtenaren.⁷⁷⁴ De Belgische administratie bleef haar taken uitoefenen onder toezicht van de bezetter.⁷⁷⁵ Voor elk Duits diensthoofd was er een Belgische tegenspeler van gelijk niveau. De tegenspelers van *de Militärverwaltungschef* waren de secretarissen-generaal. Voor de *oberfeld-, kreis en Ortskommandanten* waren dat de provinciegouverneurs, de arrondissementscommissarissen en de burgemeesters.⁷⁷⁶

346. Het behoud van de Belgische administratie was eveneens van belang voor een zekere perceptie van legitimiteit van het bezettingsregime. De bezetter hoopte dat het aanblijven van het Comité van secretarissen-generaal de beslissingen schijnbaar zou legitimeren. De Belgen hadden op die manier in ieder geval de perceptie dat hun land door landgenoten geleid werd.⁷⁷⁷ De bezetter verstevigde enerzijds de macht van het Comité door de wetgevende organen uit te schakelen. Het parlement en de lokale regelgevende organen werden geschorst, zodat de lokale besturen volledig afhingen van de controle van de secretaris-generaal van binnenlandse zaken.⁷⁷⁸ Op basis van het leiderschapsprincipe werd de macht van het college versterkt en die macht werd verdedigd door de bezetter.⁷⁷⁹

347. Anderzijds nam de bezetter langzaam maar zeker de werking van het Comité in handen. De bezetter kon de Belgische ambtenaren niet dwingen bepaalde maatregelen te nemen, maar kon wel druk uitoefenen om hen tot maatregelen te bewegen. Wanneer de ambtenaren te veel dwarslagen, dreigde de bezetter hen te vervangen door collaborateurs en meer

⁷⁷⁴ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 74.

⁷⁷⁵ M. VAN DEN WIJNGAERT, "Tussen vijand en volk. Het bestuur van de Secretarissen-generaal tijdens de Duitse bezetting 1940-1944", in E. VERHOEYEN, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deel 9: Het minste kwaad*, Kapellen, Pelckmans, 1990, 10.

⁷⁷⁶ M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", 49.

⁷⁷⁷ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 105.

⁷⁷⁸ *Ibid.*, 112.

⁷⁷⁹ Zo verdedigde de bezetter de legitimiteit van het Comité. Wanneer Belgische Hof van Cassatie in 1942 oordeelde dat het Comité geen wetgevende bevoegdheid had, decreteerden de Duitsers prompt dat de Belgische hoven geen bevoegdheid hadden om de decreten van de secretarissen-generaal in vraag te stellen. (Bron: W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 106-107)

gewillige figuren.⁷⁸⁰ Dit wilden de secretarissen-generaal ten alle tijden voorkomen. Reeder was van oordeel dat het verstandiger was om de secretarissen-generaal één per één te vervangen dan grootschalig en publiekelijk de macht over te nemen. Zo stelde de bezetter bijvoorbeeld Victor Leemans aan als secretaris-generaal voor Economische zaken en Gérard Romsée kreeg de post binnenlandse zaken. Beide heren waren Duitsgezind. Reeder kon niet openlijk hun aanstelling verantwoorden op basis van hun Duitsgezindheid; dus paste hij bij decreet de leeftijdsgrenzen aan voor publieke functies. Tegen het einde van de oorlog bleven slechts drie van de elf oorspronkelijke secretarissen-generaal over.⁷⁸¹

2.2 DE VISIES OVER GEDWONGEN TEWERKSTELLING

348. Ondanks zijn bezwaren tegen het beleid van *Der Führer*, bestuurde Von Falkenhausen België in het belang van Duitsland. Hij geloofde immers dat Duitsland de oorlog zou verliezen en zag het als zijn plicht België te besturen, zodat de kansen op een naoorlogse Duits-Belgische samenwerking zo gunstig mogelijk bleven. Hij spande zich in om te voorkomen dat er al te grote veranderingen kwamen in de politieke en sociale structuur en hij kwam actief tussen in arrestaties door de politie. De man had goede relaties met de Belgische aristocratie en wilde deze beschermen.⁷⁸²

349. De visie van Reeder op hoe België bestuurd diende te worden, kwam vrij goed overeen met die van Von Falkenhausen. Zo was hij eveneens van mening dat uitsluitend minimale veranderingen in de bestaande structuren en instituties wenselijk waren, althans zolang de oorlog duurde.⁷⁸³ Reeder en von Falkenhausen waren beiden tegen de deportaties gekant. Zij beseften immers dat deze maatregel heel onpopulair zou worden onthaald in België en dat de verordening het succesvol handhaven van de openbare orde niet zou vergemakkelijken. Beide

⁷⁸⁰ Von Falkenhausen verordende bijvoorbeeld in maart 1941 de vervanging van alle ambtenaren ouder dan zestig jaar. Zodoende kwamen in de officiële Belgische overheid honderden posten vrij voor collaborateurs. (Bron: H. BOERS, "Duitsers mengen zich in Belgisch bestuur: Aanpassen of opkrassen", 1.)

⁷⁸¹ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 105-106.

⁷⁸² *Ibid.*, 77-84.

⁷⁸³ *Ibid.*, 85-92.

heren waren echter gedwongen om de bevelen van de centrale overheid en de Nazipartij op te volgen.⁷⁸⁴

350. De Nazitop beschouwde de gedwongen tewerkstelling van de arbeiders echter als een essentieel onderdeel van de *Arbeitseinsatz*.⁷⁸⁵ Himmler wou de arbeid verplicht maken zoals in Nederland en Duitsland. Aanvankelijk verzette het bezettingsbestuur zich om geen bijkomende problemen te veroorzaken die de medewerking van de secretarissen-generaal in het gedrang konden brengen. Ze probeerden de recrutering beter te laten verlopen door de Belgen positief te stimuleren.⁷⁸⁶

351. Hier blijkt duidelijk de belangentegenstelling tussen het bezettingsbestuur en de Nazitop in Berlijn. De opvatting van Berlijn die gericht was op de oorlogsnoden, stond tegenover de noodzaak om het Comité aan boord te houden in bezet België, met het oog op het bestuur van het land.⁷⁸⁷ Naarmate de oorlog vorderde, werd een goed draaiende oorlogsindustrie steeds belangrijker en kregen bijzondere commissarissen zoals Albert Speer een steeds grotere macht toevertrouwd. Tot 1942 was de *Militärverwaltung* sterk genoeg om zich te handhaven tegenover de Nazi-top en kon de Belgische economie in zekere zin haar eigen karakter behouden.⁷⁸⁸

352. Door die machtsconcentratie nam de invloed van de bezetter op het beleid in België zienderogen af. Naarmate de oorlog vorderde, had Reeder bijvoorbeeld steeds minder invloed op Schültze, omdat Hitler de druk op Albert Speer opvoerde om voldoende arbeidskrachten voor de oorlogsnoden te voorzien. In 1942 werd Schültze zelfs rechtstreeks ondergeschikt aan Fritz Sauckel.⁷⁸⁹ Sauckel schreef op 5 november 1942 dat "*the Führer has ordered that the*

⁷⁸⁴ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 176.

⁷⁸⁵ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 68.

⁷⁸⁶ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 176.

⁷⁸⁷ *Ibid.*, 178.

⁷⁸⁸ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 168-169.

⁷⁸⁹ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 225-226.

demand for manpower, both in Germany and in the occupied territories must be met in all circumstances."⁷⁹⁰ De recruiteringsburelen kregen vervolgens quota die ze moesten halen.

353. Von Falkenhausen kon, ondanks zijn persoonlijke bezwaren, de gedwongen tewerkstelling niet voorkomen. Berlijn had onverbiddelijk het laatste woord.⁷⁹¹ Toch week de aanpak van de bezetter in België af van het harde beleid dat Berlijn dicteerde. Von Falkenhausen was van oordeel dat de Duitse bevelen effectiever zouden worden opgevolgd indien er geen dwangmaatregelen werden genomen. De bezetter vulde de orders van Berlijn dan ook creatief in en poogde de Belgen aanvankelijk door overreding te overtuigen. De opsporing van werkweigerers vertrouwden ze bijvoorbeeld toe aan de *Feldgendarmerie*, ondanks het feit dat ze op de hoogte waren van hun personeelstekort. Zo werden de tegenvallende resultaten van de gedwongen tewerkstelling in Berlijn door het systeem verantwoord.⁷⁹²

⁷⁹⁰ J.H.E. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*, 32.

⁷⁹¹ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 77-84.

⁷⁹² J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 59-60; J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 68.

HOOFDSTUK 9 DE GEDWONGEN TEWERKSTELLING ONDER NAZI-DUISSLAND

“Arbeid verhoogt steeds de cultuur van den mensch omdat hij meer en meer leidt tot bewerking van het vormlooze tot het vorm en gestalte geven. Voor semitische volkeren is de arbeid een vloek” ~ F.J. Hendriks.⁷⁹³

1. De zorgen van de bezetter

354. Bij aanvang van de bezetting was de werkloosheid in België, net zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog, zeer hoog.⁷⁹⁴ Een half miljoen Belgen waren in juni 1940 zonder werk ten gevolge van de vernietigende *Blitzkrieg*. Het plotse vertrek van de regering en de onzekerheid over de omvang van de bevoegdheden van de secretarissen-generaal zorgden voor chaos.⁷⁹⁵ Het Belgisch leger was grotendeels krijgsgevangene gemaakt en duizenden vluchtelingen hadden het land verlaten.⁷⁹⁶ Kortom, het hele land was gedestabiliseerd; mensen die gevlucht waren keerden naar hun woningen terug, de infrastructuur was beschadigd en er was een groot bevoorradingstekort.

355. Duitsland kampte met steeds ernstiger wordende tekorten aan grondstoffen en arbeidskrachten.⁷⁹⁷ Arbeid was reeds voor het begin van de vijandelijkheden schaars in Duitsland. In 1938 bleek duidelijk dat de beschikbare arbeidsreserves in Duitsland niet zouden volstaan voor de bouw van de “West Wall” verdedigingslijnen. Om die reden voerde Hermann Göring (1893-1946), rijksminister van de economie, reeds in 1938 de mobilisatie van Duitse burgers voor arbeidsdienstplicht in. De gedwongen tewerkstelling was onder andere nodig om

⁷⁹³ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 419.

⁷⁹⁴ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 10.

⁷⁹⁵ M. VAN DEN WIJNGAERT, “De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?”, 50.

⁷⁹⁶ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 70-71.

⁷⁹⁷ C. HURTEKANT, “De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen”, 92.

de verdedigingswerken te versnellen.⁷⁹⁸ De Duitse oorlogseconomie had voor optimalisering van één unit gemiddeld meer arbeidskrachten nodig dan de andere geïndustrialiseerde landen.⁷⁹⁹ Het behoeft dus geen verdere uitleg dat er in Nazi-Duitsland een grote vraag naar arbeidskrachten bestond.

DE WERKLOOSHEID IN BELGIE (1940) (1).

Tabel I

De werkloosheid in enkele sectoren						
DATUM	TOTAAL	MIJNEN	METAAL	TEXTIEL	BOUW	LANDBOUW
29/ 6	387.931	12.266	67.784	60.815	45.155	2.117
13/ 7	470.595	14.038	84.016	69.872	56.027	3.149
3/ 8	493.869	14.098	82.794	72.569	54.810	3.832
24/ 8	462.140	8.236	68.348	63.247	44.713	3.825
14/ 9	413.582	5.639	54.847	52.016	36.821	3.599
5/10	335.436	3.494	40.403	46.759	30.582	3.300
28/10	311.310	2.533	32.828	43.020	26.122	3.036
16/11	249.261	1.839	25.629	38.677	24.658	2.865
28/12	204.623	1.393	20.814	24.394	23.719	2.779

(1) MVG-SA Nr. 15 van 14 augustus 1940
 MVG-SA Nr. 16 van 28 augustus 1940
 MVG-SA Nr. 20 van 21 september 1940
 MVG-SA Nr. 22 van 30 september 1940

MVG-SA Nr. 26 van 22 oktober 1940
 MVG-SA Nr. 32 van 8 december 1940
 MVG-SA Nr. 34 van 31 december 1940.

Tabel 2 De werkloosheid in 1940 (Bron: F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 117)

2. Strijd tegen de werkloosheid en de vrijwillige arbeiders

2.1 ALGEMEEN

356. De secretarissen-generaal en de bezetter waren het in mei 1940 eens over minstens één beleidspunt: het terugdringen van de werkloosheid in België was prioriteit.⁸⁰⁰ De bezetter beval op 10 mei 1940 de heropneming van de economische bedrijvigheden.⁸⁰¹ *“Van het gezond verstand en het inzicht der bevolking verwacht ik, [...], Dat ieder aan zijn arbeid en op zijn post blijve, zoo dient hij niet alleen zijn eigenbelang maar de belangen van zijn volk en van*

⁷⁹⁸ J.H.E. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*, 2.

⁷⁹⁹ J.H.E. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*, 5.

⁸⁰⁰ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 7.

⁸⁰¹ J. CULOT, “Het gebruik van Belgische arbeidskrachten”, 43.

*zijn vaderland.*⁸⁰² Een sterke Belgische economie kon potentieel in belangrijke mate aan de Duitse oorlogsbehoeften voldoen.⁸⁰³ Net zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog hoopten de Duitsers in eerste instantie op een groot aantal vrijwillige arbeiders voor banen zowel in België als in Duitsland. Daarnaast kregen Belgische burgemeesters de bevoegdheid om alle werkbekwame burgers die steun genoten, gedurende twee volle dagen of vier halve dagen verplicht tewerk te stellen (*Pflichtarbeite*).⁸⁰⁴

2.2 VRIJWILLIGE ARBEIDERS

357. De bezetter streefde een dubbel voordeel na met de pogingen om Belgen naar Duitsland te lokken. Enerzijds zou de werkloosheid in België dalen. Anderzijds zou de toevoer van Belgische arbeidskrachten de Duitse oorlogsindustrie versterken.⁸⁰⁵ De Nazi's schakelden hun propagandamachine in om de Belgen tot vrijwillige arbeid in Duitsland te bewegen.⁸⁰⁶ De onproductiviteit van het gigantische werklozenleger stond in contrast met de Nazipolitiek van een goed georganiseerde economie waardoor maatregelen noodzakelijk waren.⁸⁰⁷

358. De secretarissen-generaal vreesden van hun kant dat de Duitsers wederom de hoge werkloosheidsgraad zouden aangrijpen ter rechtvaardiging van deportaties met het oog op gedwongen tewerkstelling. Om dat te vermijden liet het Comité schoorvoetend de verspreiding van Duitse propaganda, ter bevordering van de werkzaamheidsgraad, toe.⁸⁰⁸ Zo bepaalde de dienstnota van 20 juli 1940: *“Ils [de ondergeschikte diensten] donneront suite dans la plus large mesure et avec toutes les diligences possibles aux offres d’emploi présentées*

⁸⁰² Verordnung 10 Mai 1940 Aufruf an die Bevölkerung Hollands und Belgiens, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 10 Mai 1940, No. 1.

⁸⁰³ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 191.

⁸⁰⁴ Art. 7 besluit van 29 juni 1940 betreffende de steunverlening aan behoeftige personen of gezinnen, *BS*. 30 juni 1940. (Bron: F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 36-49)

⁸⁰⁵ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 11.

⁸⁰⁶ M. VAN DEN WIJNGAERT, “De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?”, 50.

⁸⁰⁷ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 7.

⁸⁰⁸ M. VAN DEN WIJNGAERT, “De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?”, 50.

pour l'Allemagne. Ils sont autorisés à faire connaître par voie d'affichage dans les locaux Bureaux Régionaux."⁸⁰⁹ Wanneer de Belgen vrijwillig kozen voor een betrekking in het Derde Rijk was gedwongen tewerkstelling immers niet nodig. De Gewestelijke Bureaus verspreidden de vacatures en de propaganda die ze ontvingen van de *Kommandanture*.⁸¹⁰

359. De toegeving vanwege het Comité was echter gebonden aan een aantal tegeneisen. Secretaris-generaal Karel Verwilghen⁸¹¹ (1883 – 1953?) sloot met de Duitsers een akkoord dat de propaganda in eerste instantie van neutrale aard moest zijn, zodat de Belgische arbeider volledig vrij bleef in zijn keuze voor een betrekking in Duitsland. De Belgen moesten eveneens van de Duitse sociale wetgeving kunnen genieten en mochten in geen geval bijdragen leveren aan de Duitse oorlogsindustrie.⁸¹² De secretarissen-generaal spoorden daarnaast de bezetter aan om het aantal bestellingen in België op te voeren in de hoop het motief voor deportaties naar Duitsland te neutraliseren. Op die manier creëerde de bezetter immers zelf werkgelegenheid in de Belgische fabrieken.⁸¹³ Deze compromisgerichte houding is een duidelijk voorbeeld van de politiek van het minste kwaad.⁸¹⁴

360. De gelijkenissen met het tewerkstellingsbeleid tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn heel opmerkelijk. De arbeidsvoorwaarden voor een job in Duitsland waren aanzienlijk gunstiger vergeleken met de armzalige staatssteun waarop de werklozen in België recht hadden.⁸¹⁵ De Duitse propaganda maakte die betere arbeidsvoorwaarden via de Belgische (bezettings)media

⁸⁰⁹ Dienstorder van de directeur-generaal aan de Gewestelijke Bureaus daterend van 20 juli 1940. (Bron: F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 68.)

⁸¹⁰ Nota van 15 juli 1940 van Dr. Schültze aan de directeur-generaal van het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg. Het document bevat richtlijnen voor de Gewestelijke Bureaus in de strijd tegen de werkloosheid. (Bron: F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 64.)

⁸¹¹ Karel Verwilghen was secretaris-generaal van het ministerie van arbeid en sociale voorziening. Hij was eveneens Commissaris-Generaal van 's Lands Wederopbouw. Na de bevrijding werd Karel Verwilghen gearresteerd en voor de krijgsraad gebracht, waar hij werd vrijgesproken. Over zijn overlijden is niets bekend, zijn laatste briefwisseling dateert van 1953. (Bron: BE/942855/2088 Archief Karel Verwilghen, 1850-1951)

⁸¹² Antwerpen, Rijksarchief Antwerpen, BE-A0511.751, Bart Willems, *Inventaris van het archief van het Arbeidsambt Antwerpen. Stukken in beslag genomen door het krijgsauditoraat Antwerpen, 1940-1946*, 8.

⁸¹³ M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", 50.

⁸¹⁴ *Supra.*, nr 342.

⁸¹⁵ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 49.

bekend in heel het land. Kranten die weigerden de Duitse oproepen voor vrijwillige tewerkstelling te publiceren, werden verboden. De Gentenaar weigerde bijvoorbeeld Duitse propaganda te publiceren waarop de Duitsers het blad verboden van 19 tot 26 april 1941.⁸¹⁶ De bezetter toonde daarnaast propagandafilms over het goede leven van de Belgische gastarbeiders in Duitsland. De gezinnen van gastarbeiders ontvingen talrijke voordelen gaande van extra voedsel tot gratis vakantie voor de kinderen in Duitsland.⁸¹⁷ Uiteraard kregen slechts enkelingen dit privilege en waren deze gunsten louter om de indruk te wekken dat werken in Duitsland een garantie was op een beter bestaan.⁸¹⁸

⁸¹⁶ E. DE BENS, "Propaganda rond de verplichte tewerkstelling", in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, jaargang augustus 1970, nr. 1, 27.

⁸¹⁷ E. DE BENS, "Propaganda rond de verplichte tewerkstelling", in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, jaargang augustus 1970, nr. 1, 28.

⁸¹⁸ *Ibid.*

edele

maar
hun
verklaringen
luiden anders!

Men hoort veel over de arme gedeporteerden, niemand weet echter iets stelligs, niemand kan de waarheid der geruchten met namen bevestigen. Nu, hier zijn namen van Vlamingen, die naar Duitschland gingen: Een kleine keuze maar; hun tevredenheid en hun verklaringen getuigen echter voor een meerderheid van honderdduizenden in Duitschland.

Wanneer men wekelijks 40-50 mark verdient en nog 15 mark zakgeld overhoudt —
Wanneer men goed eet zonder zwarthandel —
Wanneer men gedurende zijn vrijen tijd voetbal spelen en boksen kan —
Wanneer men 's avonds ongehinderd een kino bezoeken kan —

is dat deportatie?

Irene Fouquet
(uit Lauwe bij Kortrijk)
"Ik heb er geen spijt van dat ik naar hier gekomen ben".

Jv. Hendrickx
(uit Roeselaere)
"Ik ben tevreden over mijn jaar verblijf in Duitschland".

Afbeelding 11 propaganda-affiche om de gemoederen na de deportatie te bedaren (Bron: De Oorlogskranten, nr 24.)

361. De Belgische publieke opinie stond negatief tegenover de actieve rol van de Gewestelijke Bureaus bij de verspreiding van Duitse propaganda. Een van de belangrijkste prikkels voor die negatieve houding was de angst dat de Gewestelijke Bureaus aan de Belgische controle

zouden ontsnappen. Dit wantrouwen was niet onterecht.⁸¹⁹ Het bezettingstrauma van België uit de Eerste Wereldoorlog versterkte de angst dat de aanwending onder dwang alsnog zou geschieden.⁸²⁰

362. De lokale besturen waren verantwoordelijk voor het tegengaan van de werkloosheid in de lokale economie.⁸²¹ Het beleid varieerde aldus van gemeente tot gemeente. Sommige gemeenten voerden bijvoorbeeld een overdreven propaganda voor vrijwillige tewerkstelling in Duitsland, terwijl andere gemeenten de propaganda tot een minimum beperkten. De burgemeester van Morkhoven riep bijvoorbeeld alle werkloze arbeiders van zijn gemeente samen om hen te overtuigen een baan in Duitsland te kiezen.⁸²²

2.3 DE PLICHTARBEID

363. Op basis van artikel 7 van *het besluit betreffende den steun aan behoeftige personen te verleenen*, van 29 juni 1940 waren de burgemeesters bevoegd om werkbekwame werklozen te verplichten allerlei plaatselijke karweien uit te voeren. De “opgeëisten” werkten gedurende twee volle of vier halve dagen per week.⁸²³ De werklozen ruimden puin, reinigden grachten, onderhielden parken, enzovoort. Dergelijke *Pflichtarbeite* was de tegenprestatie voor de staatssteun en werd dus niet rechtstreeks vergoed.⁸²⁴ De *Plichtarbeite* was bedoeld om de werkloosheid op korte termijn aan te pakken. Daarnaast vormde het een efficiënte manier om de infrastructuurschade te herstellen.⁸²⁵ De *Pflichtarbeit* was met andere woorden zowel voor België als voor Duitsland een goede zaak.

⁸¹⁹ *Supra.*, nr 242-243.

⁸²⁰ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 265.

⁸²¹ *Ibid.*, 265.

⁸²² *Ibid.*, 266.

⁸²³ Art. 7 besluit van 29 juni betreffende de steunverlening aan behoeftige personen of gezinnen, *BS*. 30 juni 1940. (integraal raadpleegbaar in: F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 36-49.); F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 10.

⁸²⁴ Antwerpen, Rijksarchief Antwerpen, BE-A0511.751, Bart Willems, *Inventaris van het archief van het Arbeidsambt Antwerpen. Stukken in beslag genomen door het krijgsauditoraat Antwerpen, 1940-1946*, 8.

⁸²⁵ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 10.

3. Duitse tewerkstellingspolitiek vanaf 1941: De aanloop naar de gedwongen tewerkstelling

3.1 1941 ALS OVERGANGSJAAR (INTERNE ELEMENTEN)

364. De samenwerking tussen de secretarissen-generaal en de bezetter wierp spoedig zijn vruchten af. De werkloosheid was reeds in december 1940 gedaald tot ongeveer 200.000 werklozen.⁸²⁶ In 1941 bleef het aantal werklozen afnemen tot 59.828.⁸²⁷ Er was schijnbaar een aanzienlijke groep vrijwillige arbeiders in Duitsland aan het werk. Toch zijn deze cijfers verraderlijk. Belgische gastarbeiders pleegden contractbreuk en keerden in grote getallen terug naar België, zonder de toestemming van hun werkgever of van het *Arbeitsamt*. Van de 493.869 Belgen die werkten in Duitsland op 3 augustus 1940 waren er op 1 februari 1941 reeds 324.239 naar België teruggekeerd.

365. De arbeiders ontvingen immers weinig tot geen nieuws uit België waardoor ze vreesden voor het welzijn van hun familieleden.⁸²⁸ De gastarbeiders vernamen via de post of via uit verlof teruggekeerde collega's het nieuws dat de bevoorrading in België problematisch was.⁸²⁹ De bezetter had eveneens een aantal technische moeilijkheden. De belofte dat een deel van het loon van een Belgische gastarbeider wekelijks zou worden uitbetaald aan de familie werd door technische problemen slechts om de maand nagekomen. De families in België waren hiervan niet op de hoogte en ze waren bezorgd over het lot van hun kostwinner in Duitsland. Die bezorgheid nam alleen maar toe wanneer de communicatie met de arbeiders bemoeilijkt werd door het inefficiënt postverkeer.⁸³⁰

366. Een tweede factor voor het tekort aan vrijwilligers was de heropleving van de Belgische economie waardoor steeds minder arbeiders bereid waren om hun geluk in Duitsland te

⁸²⁶ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1941*, 1.

⁸²⁷ De Werkloosheidsgraad in december 1941 volgens de officiële statistieken. (Bron: F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1941*, 1.)

⁸²⁸ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1941*, 2.

⁸²⁹ *Ibid.*, 16

⁸³⁰ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 15.

zoeken.⁸³¹ Daarnaast hadden bombardementen op Duitse steden eventuele twijfelaars in grote mate afgeschrikt om de stap naar Duitsland te wagen.⁸³² Imschoot Gustavus Josephus uit Lochristi was vrijwillige arbeider in Duitsland sinds 20 december 1940. Hij was baanwerker bij stadswerken te Mainz toen hij op 27 september 1944 om het leven kwam in een bombardement op een aan het bedrijf verbonden kamp.⁸³³

367. De discrepantie tussen de officiële cijfers en de werkelijkheid is te verklaren door de verborgen werkloosheid, zijnde de werkloosheid die niet in officiële documenten voorkomt. De Duitsers stelden vast dat de productiecijfers afnamen, terwijl de werkloosheid niet steeg.⁸³⁴ De Belgische industriëlen beschermden hun werkkrachten en namen zelfs meer werkkrachten aan, terwijl de productie afnam.⁸³⁵ Soms werden de werkloosheidscijfers ook gewoonweg vervalst.

368. Steeds meer vrijwilligers kwamen terug en steeds minder vrijwilligers waren bereid te vertrekken naar Duitsland, zodat het aantal vrijwillige arbeiders niet volstond om aan de Duitse oorlogsbehoeften te voldoen. Een tewerkstellingspolitiek volgen die enkel op de bereidheid van de Belgische arbeiders gebaseerd was, werd voor de bezetter een te groot risico.⁸³⁶ Duitsland had nood aan een constant arbeiderspeil. De Duitse industrie mocht in geen geval stilvallen. Bovendien viel het gebrek aan arbeidskrachten samen met de geplande inval in de Sovjet-Unie.⁸³⁷

369. Naast de arbeiders die zich schuldiging maakten aan contractbreuk, kreeg de bezetter ook te kampen met zwarthandelaars, smokkelaars en andere werkonwilligen. Zwarthandelaars en

⁸³¹ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1940*, 15.

⁸³² E. DE BENS, "Propaganda rond de verplichte tewerkstelling", in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, jaargang augustus 1970, nr. 1, 30.

⁸³³ SOMA, DEP AD, 374.049, 102 794.

⁸³⁴ M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", 51.

⁸³⁵ *Ibid.*

⁸³⁶ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1941*, 3.

⁸³⁷ J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 45.

werkonwilligen waren vormen van verzet tegen Nazi-Duitsland. De bezetter wuifde, net zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog, de patriottische bezwaren tegen arbeid voor de bezetter weg. De Duitsers vervolgden deze praktijken anders dan tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zo dwong de bezetter de werkweigeraars tot zwaar en onaangenaam werk, maar gaven voor die arbeid een hogere vergoeding dan de werkloosheidsuitkering.⁸³⁸ Op die manier werden “de luie Belgen” gestimuleerd om te werken. Voor de contractbrekers had de bezetter minder sympathie. Omstreeks maart 1941 beval Reeder dat de gezinnen van deze mensen slechts beperkt recht hadden op rantsoeneringszegels.⁸³⁹

370. De werklozen werden gezien als asociale die in het volksbelang verplicht tewerkgesteld moesten worden. Werklozen waren immers parasieten die teren op de volksgemeenschap. Het waren echter niet alleen de Duitsers die dergelijke gedachten aanhingen. Het RAA en vele Belgen waren daar eveneens mee akkoord. Het was kenmerkend voor de tijdsgeest, maar de Duitsers zette deze visie gedurende bezetting om in de praktijk.⁸⁴⁰

3.2 DE EXTERNE ELEMENTEN

371. Omstreeks 1942 sloegen de militaire successen van Nazi-Duitsland om in nederlagen. De Duitse Operatie Barbarossa draaide uit op een fiasco en de Duitse opmars kwam tot stilstand in Stalingrad. In Afrika kreeg Erwin Rommel op zijn donder van Britse tegenoffensieven. Het leger had met andere woorden ‘vers bloed’ nodig, zodat de behoefte aan arbeidskrachten steeds dringender werd. Daarnaast leden de grote steden schade door bombardementen waardoor de vraag naar arbeid om die schade te herstellen toenam.⁸⁴¹ Nazi-Duitsland veranderde van strategie in het najaar van 1941. De internationale oorlogscontext dreef het land tot een strengere aanpak in de bezette gebieden.⁸⁴² De *Blitzkrieg* maakte plaats voor de

⁸³⁸ J. CULOT, “Het gebruik van Belgische arbeidskrachten”, 48.

⁸³⁹ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 152.

⁸⁴⁰ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 387, 389.

⁸⁴¹ C. HURTEKANT, “De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen”, 95.

⁸⁴² N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 387.

strategie van de totale oorlog.⁸⁴³ Het slabakken van de industrie leidde tot de benoeming van Sauckel.⁸⁴⁴ Zijn militaire aanpak bracht de opeisingen in een stroomversnelling.⁸⁴⁵

372. Vanaf 1942 verstrengden de Duitsers hun arbeidspolitiek. De dwang op de bevolking uit de bezette gebieden nam toe.⁸⁴⁶ Net zoals besproken werd in de vorige delen, lagen ook tijdens de Tweede Wereldoorlog actuele omstandigheden, zoals het verloop van de oorlog en de beschikbaarheid van grondstoffen, aan de basis van deze omwenteling. Duitsland kon in het begin van de oorlog nog een beroep doen op de reserves van de bezette gebieden, maar naarmate de oorlog vorderde, werden de tekorten aan arbeidskrachten en grondstoffen ernstiger en zelfs ronduit problematisch.⁸⁴⁷ Het tewerkstellingsbeleid van de bezetter was erop gericht het eigen arbeiderstekort op te vangen.⁸⁴⁸

3.3 MEER DIRIGISTISCH GETINT BELEID

373. De samenhang tussen de besproken interne, externe elementen en de Duitse visie op het verzet leidde tot een meer dirigistisch getinte tewerkstellingspolitiek naar Duits model.⁸⁴⁹ Net zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog evolueerde de tewerkstellingspolitiek in België en later in Duitsland, van vrijwillige naar gedwongen tewerkstelling.

374. De controle op de Belgische bedrijven en arbeiders en het geweld in de omgang met de burgers nam toe. De bezetter begon bijvoorbeeld vanaf 1941 arbeiders 'vrij te maken' om ze tot vrijwillige arbeid in de Duitse industrie aan te sporen.⁸⁵⁰ Het ging grotendeels om het elimineren van alternatieven, zodat de vrijwillige tewerkstelling in Duitsland langzaam maar zeker voor velen de enige optie was. De methoden om dat doel te bereiken waren

⁸⁴³ C. HURTEKANT, "De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen", 92.

⁸⁴⁴ W. WARMBRUNN, *The German occupation of Belgium*, 229.

⁸⁴⁵ *Supra.*, nr. 338-339.

⁸⁴⁶ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 386

⁸⁴⁷ C. HURTEKANT, "De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen", 92.

⁸⁴⁸ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 265.

⁸⁴⁹ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1941*, 7.

⁸⁵⁰ M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", 49-50.

grotendeels analoog aan de besproken maatregelen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Belgische bedrijven moesten bijvoorbeeld op grond van artikel 10 van het besluit van 10 april 1941 vrijgezellen of weduwnaars ontslaan en vervangen door gehuwde werklieden en vaders van kroostrijke gezinnen.⁸⁵¹ Deze bepaling werd voor een lange tijd niet toegepast, door het gebrek aan toestemming van het ministerie van Arbeid en Economische zaken.⁸⁵² De secretarissen-generaal werkten de bezetter dus tegen in de hoop de Belgen te beschermen.

375. Daarnaast mochten bedrijven geen bijkomende arbeiders aanwerven zonder toestemming van het RAA.⁸⁵³ De Duitsers wilden de controle behouden over het arbeidsaanbod en de toevoer naar Duitsland veilig stellen.⁸⁵⁴ De gelijkenis met de maatregelen tijdens de Eerste Wereldoorlog is wederom groot. Ook het Belgische beleid in de Onafhankelijke Congostaat was aanvankelijk tamelijk mild om later te verharderen.

376. Door de hervorming van de Belgische Gewestelijke bureaus en de aanstelling van Hendriks kreeg de Duitse bezetter controle over het aanwerven van arbeiders in Belgische bedrijven.⁸⁵⁵ De overname van de instellingen door de bezetter betrof aanvankelijk slechts een informatieverzameling. De bezetter dwong de Belgische werkgevers inlichtingen te verschaffen omtrent de samenstelling van hun personeel en de economische activiteiten van hun onderneming.⁸⁵⁶ Met deze informatie kon de gedwongen tewerkstelling vorm krijgen.

⁸⁵¹ M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", 49-50.

⁸⁵² M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 154.

⁸⁵³ J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 44-45.

⁸⁵⁴ J.H.E. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*, 65.

⁸⁵⁵ F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1941*, 6.

⁸⁵⁶ Art 9 besluit van 10 april 1941 betreffende de organisatie van de openbare arbeidsbemiddeling en de oprichting van het Rijksarbeidsambt, BS. 12 april 1941. (Bron: F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling 1941*, 40.)

4. De implementatie van de gedwongen tewerkstelling

4.1. HET JURIDISCH KADER: DE VERORDENINGEN VAN 6 MAART 1942 EN VAN 6 OKTOBER 1942

377. De bezetter implementeerde op 6 maart 1942 de gedwongen tewerkstelling in België en Noord-Frankrijk met de *verordening inzake de voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang*.⁸⁵⁷ Op basis van artikel 1 §1, lid 2 van deze verordening dwong de bezetter private bedrijven en openbare besturen arbeiders af te staan.⁸⁵⁸ De vrijgekomen arbeiders kwamen vervolgens terecht op meer geschikte posten zoals in wapenfabrieken, in de metaalindustrie of in de mijnbouw.⁸⁵⁹ Deze acties vormen gedwongen tewerkstelling van de tweede en derde categorie. Hiermee schond de bezetter het eerder vermelde protocol met het Comité.⁸⁶⁰

378. Het protest van secretaris-generaal Verwilghen was tevergeefs. Verwilghen schreef aan Reeder dat de Duitse maatregelen strijdig waren met de Conventie van Den Haag en dat het Comité geen medewerking zou verlenen aan de uitvoering van maatregelen die in strijd waren met de vaderlandse gevoelens. Verwilghen wees erop dat gedwongen tewerkstelling enkel legaal was indien de werkloosheid de openbare orde dreigde te verstoren.⁸⁶¹ Aangezien dat niet het geval was, vond artikel 43 Landoorlogsreglement geen toepassing. De bezetter was uiteraard op de hoogte van de strijdigheid van de maatregel met het Haagse

⁸⁵⁷ "Inwoners van België kunnen verplicht worden tot het verrichten van bepaald werk binnen het ambtsgebied van den Militairen Bevelhebber." Art. 1 §1 lid 1 verordening 6 maart 1942 inzake voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 7 maart 1942, No. 68. (Hierna: Verordening 6 maart 1942)

⁸⁵⁸ "Dientengevolge kan aan partikuliere en openbare bedrijven en besturen opdracht gegeven worden werkkrachten af te staan." (Bron: Art. 1 §1 lid 2, verordening 6 maart 1942)

⁸⁵⁹ H. VANDENBROEK, "Verzet tegen verplichte tewerkstelling. De Belg wil niet naar Duitsland", *De oorlogskranten* 2016, nr. 24, 4.

⁸⁶⁰ *Supra.*, nr 343.

⁸⁶¹ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 53. ; M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 201-202.

Landoorlogreglement.⁸⁶² De schending van het internationaal recht was wederom tweeledig.⁸⁶³

379. De bezetter hield echter voet bij stuk waarop secretaris-generaal Verwilghen op 19 maart 1942 ontslag nam.⁸⁶⁴ Hij schreef Reeder: “*dès lors que des services sous mes ordres doivent, dans l’exécution de leurs fonctions, s’en remettre à l’appréciation discrétionnaire de l’Autorité occupante seule, ma présence à la tête du département ne se conçoit plus*”.⁸⁶⁵ Zijn dienst was immers verantwoordelijk voor het Rijksarbeidsambt en hij kon door de Duitse machtsovername en het beleid van Hendriks niet langer de vrije arbeid garanderen.⁸⁶⁶ De bezetter gaf de Belgische diensten geen toestemming om toe te zien of de gedwongen tewerkstelling geschiedde in aanvaardbare werkzaamheden vanuit Belgische standpunt. Dit zijn werken die niet tegen het belang van het vaderland indruisen.⁸⁶⁷ Aanblijven als secretaris-generaal betekende dan actief Duitse bevelen uitvoeren.

380. Een half jaar later vulde het opperbevel de verordening van 6 maart 1942 aan in de zin dat de gedwongen tewerkstelling van Belgische onderdanen mogelijk werd in heel het Derde Rijk. Hoofdzakelijk de benoeming van Fritz Sauckel lag aan de basis van deze omwenteling.⁸⁶⁸ De verordening van 6 oktober 1942, houdende wijziging van de verordening inzake voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang, luidde:

⁸⁶² M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 201-202.

⁸⁶³ De juridische analyse is analoog aan de analyse tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het is passend te verwijzen naar randnr. 262 – 269.

⁸⁶⁴ Zijn opvolgers Vervaeck, Olbrechts en Nijs kregen het RAA evenmin terug onder de controle van het Comité. (Bron: J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 53.); M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 203.

⁸⁶⁵ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 203.

⁸⁶⁶ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 387.

⁸⁶⁷ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 203.

⁸⁶⁸ J.H.E. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*, 27-29.

§1 (1) inwoners van België kunnen verplicht worden tot het verrichten van bepaald werk in België en in het Rijksgebied. Voor zoover het werk in het Rijksgebied verricht wordt, is de verplichte dienstverrichting slechts toepasselijk op mannelijke personen in den leeftijd van 18 tot en met 50 jaar en op ongehuwde vrouwelijke personen in den leeftijd van 21 jaar tot en met 35 jaar.

(2) ...

§2 (1) In geval personen tot het verrichten van werk worden verplicht eindigt hun vorige dienstbetrekking. Ook kan de beëindiging op een bepaald tijdstip van de vorige dienstbetrekking bevolen worden, wanneer namelijk de verplichting tot dienstneming, uit hoofde van vrijwillige dienstneming in een andere betrekking niet toegepast wordt.

(2) ...

(3) Een dienstbetrekking waarvoor een verplichting bestaat, kan zonder toestemming niet beëindigd worden.

§3 (1) Voor iedere tewerkstelling, dienstneming en beëindiging van een dienstbetrekking in eender welk bedrijf, met uitzondering van de besturen van Staat, provincie en gemeente, moet vooraf toelating gevraagd worden aan het Arbeidsambt, dat bevoegd is voor de plaats waar het werk verricht wordt; wanneer de tewerkstelling of dienstverlening geschiedt door bemiddeling van het Arbeidsambt, wordt de toestemming geacht te zijn verleend.

§4 (1) Ieder mannelijk inwoner van België in den leeftijd van 18 tot en met 50 jaar moet kunnen bewijzen dat hij werk heeft.

(2) ...

(3)...

§ 5 (1) Teneinde een doelmatige tewerkstelling van alle werknemers en van de personen, die zich overeenkomstig §4 op het Arbeidsambt moeten aanmelden te waarborgen, wordt een werkboekje ingevoerd.

Artikel 2 (2) van de verordening bepaalt: Wie in strijd handelt met de bepalingen van deze verordening of van de tot uitvoering daarvan uitgevaardigde verordeningen in de hand werkt, wordt met een gevangenisstraf en met een geldboete of met één van deze straffen gestraft.⁸⁶⁹

381. De Belgische Arbeidsambten, die rechtstreeks van het militair bestuur bevelen ontvingen, waren bevoegd voor de organisatie van de gedwongen tewerkstelling in België.⁸⁷⁰ Juridisch gezien was de gedwongen tewerkstelling in België, althans formeel, een Belgische aangelegenheid. Het RAA was immers formeel een Belgische instelling. De Belgische administratie, die intussen grotendeels bestond uit collaborateurs, gaf geen duidelijke richtlijnen over hoe deze bevoegdheid vorm diende te krijgen.⁸⁷¹ De bezetter gebruikte met andere woorden zijn invloed op de collaborateurs om de gedwongen tewerkstelling te verpakken als Belgische maatregel.

382. De *Oberfeld-* en *Feldkommandanturen* waren bevoegd om de gedwongen tewerkstelling in Duitsland op te leggen.⁸⁷² De *Kommandanturen* gaven eveneens instructies aan de Belgische Arbeidsambten die zodoende rechtstreeks bij de gedwongen tewerkstelling betrokken waren.⁸⁷³ De lokale besturen moesten lijsten van werklozen en andere 'ongure

⁸⁶⁹ Verordening van 6 oktober 1942 houdende de wijziging van de verordening, inzake voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs*, 7 oktober 1942, No. 87. (Hierna: Verordening 6 oktober 1942)

⁸⁷⁰ Art. 1 Verordening 6 oktober 1942; M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 203.

⁸⁷¹ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 391.

⁸⁷² J.H.E. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*, 34.; M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 210.

⁸⁷³ M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", 51.

elementen' uit hun gemeente ter beschikking stellen van het RAA.⁸⁷⁴ Officieel vraagt het RAA, een Belgische dienst, de lokale besturen om inlichtingen. Het verstrekken van die inlichtingen was formeel dan ook niet *ab initio* illegaal als daad tegen het vaderland. Hoewel het beroepsgeheim waarschijnlijk een correcte juridische basis vormde om de verzoeken te weigeren, gaven veel burgemeesters de lijsten door.⁸⁷⁵ Andere burgemeesters verzetten zich dan weer. Zo gaven de burgemeesters van Merkplas en Beerse lijsten door met namen van mensen die in de gevangenis zaten of reeds in Duitsland tewerkgesteld waren.⁸⁷⁶

4.2 GEVOLG: TOENEMENDE CONTROLE EN DWANG

383. Het directe gevolg van deze verordeningen was dat de Duitse controle op de Belgische arbeiders aanzienlijk toenam. De bezetter verplichtte bedrijven bepaalde informatie over hun werking aan de arbeidsambten te verschaffen. Die informatie bestond doorgaans uit een overzicht van de werknemers met toelichting bij hun functie. Op basis van die informatie ontsloeg de bezetter arbeiders en werden niet rendabel geachte bedrijven gesloten.⁸⁷⁷ Volgens de Duitsers was dergelijke controle noodzakelijk wegens het aanhoudende verzet van de Belgische bevolking.⁸⁷⁸ Reeder verbood de vrije oprichting van nieuwe bedrijven en zelfs bestaande ondernemingen mochten niet langer uitbreiden zonder Duitse toestemming.⁸⁷⁹

384. Vanaf 1942 volgde een reeks verordeningen om de aanwerving van Belgische arbeiders in rendabel geachte sectoren te vergemakkelijken.⁸⁸⁰ Artikel 1 §2 van de (eerste uitvoerings)verordening van 6 oktober 1942, betreffende de regeling van de werktijd en de rationalisering van de bedrijven en de besturen, verbood bijvoorbeeld "*iedere ophoping van werkkrachten als mede het in dienst nemen of houden van werkkrachten wanneer dat niet*

⁸⁷⁴ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 387.

⁸⁷⁵ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 388-390.

⁸⁷⁶ *Ibid.*, 390.

⁸⁷⁷ *Ibid.*, 386

⁸⁷⁸ M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", 51.

⁸⁷⁹ C. HURTEKANT, "De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen", 94.

⁸⁸⁰ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 52.

onontbeerlijk is om de goede gang van zaken in het bedrijf te verzekeren.” Dezelfde verordening verving de 32-urenweek door een 48-urenweek. Op die manier moesten de arbeiders langer werken en kwamen andere arbeiders vrij.⁸⁸¹ De vrijgekomen arbeiders kregen labels als “werkloze” of “asociale”. Zodoende lieten de Duitsers de werkloosheid doelbewust stijgen.⁸⁸²

385. Wanneer de arbeiders eenmaal werkloos waren, dwong de bezetter hen op uiteenlopende wijzen tot arbeid. Op 5 maart 1943 bepaalden de Duitsers bijvoorbeeld dat burgers die schuldig waren aan contractbreuk, werkweigeraars en werkonwilligen, niet langer aanspraak konden maken op rantsoeneringskaarten.⁸⁸³ Op 30 april 1943 verordende de bezetter dat ook familieleden van werkweigeraars, evenals personen die geen bewijs van werkzaamheid konden voorleggen, onderhevig waren aan vergeldingsmaatregelen.⁸⁸⁴ De straffen op werkweigering evolueerden eveneens naar een waar schrikbewind. De verordening van 28 augustus 1943 bepaalde dat werkweigeraars en stakers gestraft konden worden met dwangarbeid, gevangenisstraf, geldboete en in bijzonder ernstige gevallen zelfs met de doodstraf.⁸⁸⁵

⁸⁸¹ Art 1 §§ 1, 3 eerste uitvoeringsverordening van 6 oktober 1942 betreffende de regeling van den werktijd en de rationalisering van de bedrijven en de besturen, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs*, 7 oktober 1942, No. 87.

⁸⁸² M. VAN DEN WIJNGAERT, “De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?”, 51.

⁸⁸³ De bezetter trok deze maatregel echter terug in na tussenkomst van de secretarissen-generaal. (Bron: M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 237.); §1 vierde verordening 5 maart 1943 tot uitvoering van de verordening inzake voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 6 maart 1943, No. 96.

⁸⁸⁴ “Ten einde het begunstigen van dienstplichtweigeraars te voorkomen, kunnen maatregelen [...] worden bevolen ten aanzien van familieleden van den dienstplichtweigeraar, ten aanzien van personen die aan den dienstplichtweigeraars steun verleen of hen op een of andere wijze behulpzaam zijn.” Artikel 1, §9 verordening 30 april 1943 houdende wijziging van de verordening, inzake voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 8 mei 1943, No. 100.

⁸⁸⁵ §9 Verordening van 28 april 1943 ter bescherming van den vrede in het land en van de bezettende macht, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 28 april 1943, No. 99.

Num 301781
1943

B u y l e h e n r i
(Name) (Voorname)

11.12.1921 Loochristi
(Tag, Monat, Jahr, Ort der Geburt)

Arb.-Kart. 19
Nr.: 19

Erfassungskarte
Überweisungsschein (R 6) ist abgestellt:
A K 1 (2)

seit	bei	Hds.	seit	bei	Hds.
9.6.44	5	H18			

Form. Arb. 28.2.44 (R) 30.000
Vers. 1

67675

Afbeelding 12 Voorbeeld werkbewijs van Henri Buyle uit Lochristi

386. Vanaf 28 juni 1943 breidden de Duitsers het verplichte bezit van een werkbewijs uit tot alle werknemers.⁸⁸⁶ Arbeiders die geen werk hadden, moesten zich aanmelden bij het Arbeidsambt.⁸⁸⁷ Het werkbewijs moest uitgereikt zijn door het Arbeidsambt en bewees dat de arbeider nuttige arbeid verrichtte met goedkeuring van de bezettende autoriteit.⁸⁸⁸ De bedrijven mochten slechts mensen aanwerven die een werkbewijs konden voorleggen dat bewees dat ze vrijstelling genoten van gedwongen tewerkstelling in Duitsland.⁸⁸⁹ Dezelfde voorwaarde gold eveneens voor onderwijsinstellingen. Het RAA controleerde dergelijke werkbewijzen.

4.3 VERANTWOORDING VAN DE GEDWONGEN TEWERKSTELLING

387. De bezetter beriep zich wederom op de oorlogsnoodzaak om de maatregel juridisch te rechtvaardigen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de briefwisseling van Koning Leopold III. De vorst schreef aan de voorzitter van het Rode Kruis op 17 december 1942 over de Duitse reactie op zijn protest tegen de gedwongen tewerkstelling: "*Il m'a été répondu que les nécessités de la*

⁸⁸⁶ Verordening van 28 juni 1943 betreffende den aanmeldingsplicht en de verplichting een werkbewijs te bezitten, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 30 juni 1943, No. 104.

⁸⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸⁸ H. VANDENBROEK, "Verzet tegen verplichte tewerkstelling. De Belg wil niet naar Duitsland", *De oorlogskranten* 2016, nr. 24, 4.

⁸⁸⁹ J. CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten", 52.

guerre empêchent l'Allemagne d'arrêter les déportations."⁸⁹⁰ Een Duitser genaamd dr. Heinrich Toetter verklaarde dat: *"In oorlogstijd het voor allen als eerste gebod geldt zich op het terrein van de feiten te plaatsen."*⁸⁹¹ Dr. Toetter wees daarnaast op de strijd tegen het Bolsjewisme als een feit dat onlosmakelijk verbonden is met de oorlog. Hij legt uit dat het uitroeien van het Communisme ook in het belang van België is. Het groot aantal vrijwillige arbeiders doet de man besluiten dat vele Belgen dat ook inzien.⁸⁹²

388. De Belgische regering in ballingschap tekende officieel protest aan tegen de gedwongen tewerkstelling: *"De Belgische Regeering, ..., tekent verontwaardigd protest aan en klaagt deze nieuwe Duitse misdaad aan, welke voor de Geschiedenis moet gestraft worden."*⁸⁹³ Dr. Toetter weerlegde het bezwaar van de Belgische regering. De arbeidsdienst in het *Reichsgebiet* was overeenkomstig de bezetter geen onwaardige maatregel. Eerst en vooral bevindt België zich niet meer in de oorlog. België had nog geen drie weken oorlog gekend waardoor het economisch leven slechts weinig verstoring gekend had. De gedwongen tewerkstelling had dus geen grote gevolgen voor de Belgen. Daarnaast had België er alle belang bij dat haar burgers zouden deelnemen aan de beginselen van het sociaal evenwicht en de sociale rechtvaardigheid. Het zou immers onrechtvaardig zijn ten opzichte van de strijdkrachten en de vrijwillige arbeiders dat een deel van de Belgen werkloos toekeek terwijl zij zich inspanden. Zo verwijst Dr. Toetter naar de opgeëiste Franse en Nederlandse arbeiders om in Duitsland te werken in de strijd tegen het Communisme.⁸⁹⁴

389. De strijd tegen het communisme was een belangrijk argument ter rechtvaardiging van de gedwongen tewerkstelling. Adolf Hitler schreef aan koning Leopold III: *"Wen Sie, Majestät, in*

⁸⁹⁰ LEOPOLD III, *"Kroongetuige. Over de grote gebeurtenissen tijdens mijn koningschap"*, Tielt, Lannoo, 2001, 106-107.

⁸⁹¹ De uitbreiding van den arbeidsdienstplicht tot het Reichsgebiet" De Gentenaar, vrijdag 9 oktober 1942, nr 238. (Bron: *De oorlogskranten* 2016, nr. 24.)

⁸⁹² *Ibid.*

⁸⁹³ "Belgen weggevoerd voor werken in het kustgebied, Onafhankelijk België", Onafhankelijk België donderdag 5 november, nr. 45, (Bron: *De oorlogskranten* 2016, nr. 24.)

⁸⁹⁴ De uitbreiding van den arbeidsdienstplicht tot het Reichsgebiet" De Gentenaar, vrijdag 9 oktober 1942, nr 238. (Bron: *De oorlogskranten* 2016, nr. 24.)

*ihrem Briefe in Zusammenhang mit der Arbeitsdienstverpflichtung von "grausamer Belastung", von "Zwangsarbeit" und von "Deportationen" sprechen, so zeigt dies ein unfassbares Unverständnis gegenüber der weltgeschichtlichen Aufgabe, die in der Bekämpfung des Bolschewismus liegt. Er droht auch Ihrem Lande!"*⁸⁹⁵

390. Ook volgens Reeder had België belang bij de strijd tegen het Bolsjewisme. Hij schreef op 7 oktober 1943 aan Oscar Plisnier (1885-1952) dat het onverantwoord was dat simultaan met de veelvuldige offers van Duitsers, in België werkbekwame arbeiders met nutteloze zaken bezig waren.⁸⁹⁶ De Duitse bescherming tegen het Bolsjewisme eiste oorlogseconomisch verantwoorde arbeidsprestaties.⁸⁹⁷ Volgens de bezetter was de verplichte tewerkstelling nodig, omdat de arbeidsinzet in de Belgische industrie niet rationeel genoeg was om de strijd tegen het Rode Leger te ondersteunen.⁸⁹⁸ Hierbij doelt de bezetter hoofdzakelijk op de verborgen werkloosheid.⁸⁹⁹

391. De gedwongen tewerkstelling in België was eveneens in het belang van België. De bezetter verantwoordde de maatregel als noodzakelijk in de strijd tegen de werkloosheid.⁹⁰⁰ Op een vergadering van 17 maart 1942 kreeg Verwilghen te horen dat de verordening in de eerste plaats de inschakeling van werkweigeraars in het arbeidsproces beoogt.⁹⁰¹ Het eigen belang-argument komt eveneens terug in talloze andere verordeningen. Verordening 14 tot verhindering van vijandelijke sabotage van 1 juni 1940 stelt bijvoorbeeld dat het in het belang

⁸⁹⁵ Brief van 15 februari 1943 waarin Adolf Hitler reageert op de brief van koning Leopold III aan de voorzitter van het Rode Kruis in België. (Bron: LEOPOLD III, *"Kroongetuige. Over de grote gebeurtenissen tijdens mijn koningschap"*, Tielt, Lannoo, 2001, 111.)

⁸⁹⁶ Oscar Plisnier was secretaris-generaal van het ministerie van financiën. Hij vervulde vanaf 4 april 1941 de rol van voorzitter van het Comité. (Bron: N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 221)

⁸⁹⁷ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 210.

⁸⁹⁸ H. VANDENBROEK, "Verzet tegen verplichte tewerkstelling. De Belg wil niet naar Duitsland", *De oorlogskranten* 2016, nr. 24, 4.

⁸⁹⁹ *Supra.*, nr 367.

⁹⁰⁰ E. DE BENS, "Propaganda rond de verplichte tewerkstelling", in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, jaargang augustus 1970, nr. 1, 29.

⁹⁰¹ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 202.

der Belgen is om Franse en Engelse spionnen en saboteurs aan te geven.⁹⁰² Waarom dit zo zou zijn, laat het instrument in het midden.

392. Andere kranten haalden dan het argument van de luie Belg van onder het stof vandaan. De verborgen werkloosheid was te wijten aan mannen die liever hele dagen thuis doorbrachten dan zelf de handen uit de mouwen te steken. Deze mensen teerden louter op hun familie en verrijkten zichzelf op de zwarte markt.⁹⁰³ De *Kommandanten* verantwoordden de gedwongen tewerkstelling als een noodzakelijk kwaad in de strijd tegen die asociale zoals smokkelaars.⁹⁰⁴ Ook het argument dat de Belgen hun beroepsbekwaamheid dreigen te verliezen, kwam terug tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁹⁰⁵ De gedwongen arbeid in Duitsland zou op dat vlak een oplossing bieden want de Duitse ontwikkeling stond verder dan de Belgische. De arbeiders zouden in Duitsland nieuwe methodes aanleren en goed worden behandeld.⁹⁰⁶

393. Sauckel gebruikte, net zoals Von Bissing, sussende argumenten. Sauckel verklaarde dat volgens de oudste traditie van het Duitse volk iedere buitenlandse arbeider in Duitsland fatsoenlijk bijgestaan en goed behandeld moet worden.⁹⁰⁷ De Vlaamsche post vermeld: *"Het afsluiten van het kontrakt geschiedt schriftelijk, nadat de arbeidskrachten vooraf volledig zijn ingelicht geworden over alle kwesties, die hun aanbelangen, zoals arbeidsduur, sociale verzekering, [...]"*⁹⁰⁸ Deze woorden staan echter in contrast met de getuigenis van Marcel Rooms uit Lochristi: *"Tijdens mijn verschijning op de Werbestelle had ik inderdaad een mij voorgelegd document getekend: Zonder gelegenheid te hebben gehad het te lezen en in de*

⁹⁰² Verordnung zur Verhinderung feindlicher sabotage vom 1 juni 1940 (SOMA AA 2125)

⁹⁰³ E. DE BENS, "Propaganda rond de verplichte tewerkstelling", in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, jaargang augustus 1970, nr. 1, 29.

⁹⁰⁴ M. VAN DEN WIJNGAERT, "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", 51.

⁹⁰⁵ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 74.

⁹⁰⁶ *Ibid.*

⁹⁰⁷ "Een nieuwe verordening: De inzet van buitenlandsche arbeiders in Duitschland.", *De Vlaamsche post*, 31 mei 1942, nr 22. (ok 24) (Bron: *De Oorlogskranten 2016*, nr. 24)

⁹⁰⁸ *Ibid.*

*mening verkeerende dat het een administratieve formaliteit was. Mijn handtekening is volgens mij zonder waarde daar ik nog minderjarig was.*⁹⁰⁹

394. Artikel 43 van het Landoorlogreglement bepaalt dat de bezetter de plicht heeft om de openbare orde en de continuïteit van het bestuur te handhaven, met eerbiediging van de in het land geldende wetten.⁹¹⁰ Zowel de Duitse bezetter als de Belgische Secretarissen-generaal riepen deze bepaling regelmatig in. De bezetter zag er een handig juridisch middel in om zelf bestuursmaatregelen te nemen telkens wanneer de Belgische overheid in hun ogen tekort schoot.⁹¹¹ De secretarissen-generaal beriepen zich op dezelfde bepalingen om de Duitsers tot de naleving van de Belgische wetten te bewegen.⁹¹² Hieruit blijkt nogmaals dat de vaagheid van het internationaal recht een belangrijke oorzaak was voor de gedwongen tewerkstelling.

4.4 DE REACTIES

395. Niet alleen protesteerden de secretarissen-generaal, ook het hele land volgde hun voorbeeld. Er ontstond een vorm van breed maatschappelijk verzet. Het begrip dat de gedwongen deportatie naar Duitsland waarschijnlijk niet lang zou uitblijven en de herinneringen aan de Eerste Wereldoorlog creëerden paniek en verzet tegen het bezettingsregime. Zelfs een groot aantal collaborateurs kreeg in de gaten dat Nazi-Duitsland helemaal geen Duitse staat zou steunen en veranderde vervolgens van kamp.⁹¹³ Grote groepen arbeidsplichtigen weigerden zich te melden bij de Werbestellen en doken onder. Het illegale gedrag van deze onderduikers werd door velen als een patriottische heldendaad beschouwd.⁹¹⁴

⁹⁰⁹ SOMA, DEP, 309.827, 72 901.

⁹¹⁰ Art. 43 Landoorlogreglement 1907.

⁹¹¹ E. VERHOEYEN, e.a., *Het minste kwaad, België tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deel 9: Het minste kwaad*, Pelckmans, 1990, 10.

⁹¹² *Ibid.*, 10.

⁹¹³ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 54.

⁹¹⁴ N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 393.

396. Ook de Kerk, die zich gedurende de eerste oorlogsjaren relatief kalm gehouden had, trad uit de schaduw. Opnieuw was het een kardinaal van Mechelen die protesteerde tegen de gedwongen tewerkstelling. Kardinaal Jozef-Ernest Van Roey (1874-1961) schreef op 8 mei 1942 een protestbrief aan Von Falkenhausen waarin hij zijn beklag deed over de gedwongen tewerkstelling.⁹¹⁵ Van Roey was echter lang niet zo strijdlustig als kardinaal Mercier tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁹¹⁶

5. De gedwongen tewerkstelling in de praktijk

5.1 DE DEPORTATIE VOOR GEDWONGEN TEWERKSTELLING DOOR DE OGEN VAN LOCHRISTI

397. De Duitsers eisten volledige medewerking van de Belgische diensten. Op basis van de gegevens die de Arbeidsambten van de gemeenten ontvingen, zond de bezetter vragenlijsten aan de burgers die voor gedwongen tewerkstelling in aanmerking kwamen.⁹¹⁷ Een aantal gemeenten weigerden de lijsten ter beschikking te stellen en op andere plaatsen gaven de gemeentelijke ambtenaren valse lijsten. Deze sabotage vertraagde de uitvoering van de verordening aanzienlijk, zodat een ander systeem noodzakelijk was.⁹¹⁸

398. De deportaties naar Duitsland kregen vanaf 20 februari 1943 vorm door een jaarklassensysteem, waarin alle mannen geboren in 1920 en 1921 verplicht in Duitsland moesten werken tenzij ze een vrijstelling genoten. Duitsland stelde bijvoorbeeld collaborateurs en studenten vrij. Studenten moesten wel zes maanden in België werken om

⁹¹⁵ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 55.

⁹¹⁶ Kardinaal Jozef-Ernest Van Roey probeerde de Duitsers niet al te veel tegen de schenen te schoppen. Dit was ook de politiek van paus Pius XII. Van Roey was voorstander van de politiek van het minste kwaad. Bij de invoering van de gedwongen tewerkstelling protesteerde hij wel tegen de bezetter. (Bron: H. BOERS, "Bezetter eist kerkklokken op, katholieken protesteren; Heiligschennende diefstal", *De oorlogskranten* nr 29.)

⁹¹⁷ *Supra*, nr 382.

⁹¹⁸ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 72.

examens te mogen afleggen.⁹¹⁹ In maart 1944 breidde de bezetter het jaarklassensysteem uit tot de mannen die geboren waren tussen 1922 tot en met 1924.⁹²⁰

399. Op basis van de informatie verstrekt door de gemeentelijke overheden of bedrijven selecteerde de bezetter burgers om verplicht te werken. Deze kregen vervolgens een oproepingsbrief om voor de Werbestelle te verschijnen. Zo ontving Arthur Joseph van Zele uit Lochristi op 27 februari 1943 zijn oproepingsbrief van het Arbeidersambt in de Sint Magrittestraat in Gent. In de brief stond dat hij zich op 28 maart 1943 om tien uur moest melden bij de *Dienststelle Werbe-Aussenstelle* Gent gevestigd te Kalandeberg 1. Hij moest in het bezit zijn van deze oproepingsbrief, zijn identiteitskaart, eventueel een trouwboekje en de bewijsstukken van de door hem gedurende de zes laatste maanden waargenomen bedrijvigheid. De brief liet geen twijfel bestaan over het gedwongen karakter van de oproep: *“Zoo u aan dezen oproepingsbrief geen gevolg geeft stelt U zich aan strenge straffen bloot”*⁹²¹

400. Wanneer de burgers op de Werbestelle verschenen, kregen ze een arbeidsovereenkomst aangeboden. De burgers die de overeenkomst ondertekenden, kregen het label arbeider op basis van een arbeidsovereenkomst. De burgers die niet ondertekenden, kregen een arbeidsbevel.⁹²² De ondertekening van de overeenkomst leverde de arbeiders een premie van 750 frank en voordelen voor hun familie op.⁹²³ De gelijkenis met de werkwijze van de bezetter tijdens de Eerste Wereldoorlog is vrijwel compleet. De Belgen begrepen doorgaans niet wat de gevolgen waren van hun handtekening.⁹²⁴

⁹¹⁹ Antwerpen, Rijksarchief Antwerpen, BE-A0511.751, Bart Willems, *Inventaris van het archief van het Arbeidersambt Antwerpen. Stukken in beslag genomen door het krijgsauditoraat Antwerpen, 1940-1946*, 10.; M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België*, 219.

⁹²⁰ M. VAN DEN WIJNGAERT, “De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?”, 53.

⁹²¹ SOMA, DEP, 388 459, 140 557, fol. III2.

⁹²² H. VANDENBROEK, “Discriminatie op de werkvloer”, *De oorlogskranten* 2016, nr. 24.

⁹²³ SOMA, DEP, 309.872, 72 901.

⁹²⁴ *Supra*, nr 393.

401. Veel burgers gaven echter geen gevolg aan hun oproepingsbrief en doken onder. De bezetter maakte dan jacht op hen. Zo werkte burgvader Engels in Lochristi mee aan de klopjacht op verscholen werkweigeraars. *“Hij gaf aan de gemeentepolitie het bevel om de adressen van de jongens die ondergedoken waren om te ontsnappen aan de verplichte arbeid in Duitsland, aan de Duitsers te geven. De gemeentepolitie collaboreerde ook, want ze gingen die onderduikers ‘s nachts uit bed halen en de hulpagent was ook duidelijk Duitsgezind.”*⁹²⁵ Vishandelaar Marcel Verhofsté herinnert zich: *“Gedurende de bezetting werd ik als werkweigeraar in de nacht van 25 op 26 april door de Duitsers aangehouden en overgebracht naar Duitsland om te gaan werken.”*⁹²⁶

402. Marcel was niet de enige die door de Duitsers van het bed getild werd. In de nacht van 25 op 26 april 1943 hield de politie klopjacht in de gemeente om werkweigeraars op te sporen. Leon Bracke getuigde hierover: *“In het prille voorjaar 1943 werd ons een bevel overhandigd om voor de Werbestelle te gent te verschijnen (de precieze datum herinner ik mij niet meer). Na een vluchtige [onleesbaar woord] door een Duitse dokter werden wij aangemonsterd. Wij zijn niet vertrokken. Intussen werd door de Feldpolizei een plan uitgewerkt om de achterblijvers tijdens een razzia op te pikken. Aan die razzia namen de leden van het gemeentepersoneel actief deel. Die razzia was zo degelijk voorbereid (Feldpolizei + (oorlogs)burgemeesters) dat niemand kon onderduiken. Op 25 april zijn wij opgesloten in een zijvleugel van de kazerne aan het St. Pietersplein.”*⁹²⁷ Die nacht pakte de bezetter tweënvijftig inwoners van de gemeente op om naar Duitsland te deporteren.⁹²⁸

403. De ouders van de ongelukkigen kregen niet veel later een brief met de volgende informatie: *“U wordt verzocht hem eveneens de noodige kledingstukken en andere zaken te bezorgen die hij zal nodig hebben om als arbeider in Duitsland tewerk gesteld te worden. Wanneer u aan dit laatste evenwel zoudt verzaken zult u door de Deutsche Gerecht ter*

⁹²⁵ SOMA, AA, 2501, nr. 57, 1.

⁹²⁶ SOMA, DEP, 370.087, 140 906.

⁹²⁷ SOMA, DEP, 381.793, 360 679.

⁹²⁸ *Ibid.*

verantwoording geroepen worden omdat U door het nalaten de weigering van de dienstverplichting in de hand werkt."⁹²⁹

404. Anderen probeerden tot één van de uitzonderingscategoriën te behoren.⁹³⁰ De Duitsers traden hard op tegen de families van onderduikers door hen bijvoorbeeld rantsoeneringsbonnen te ontzeggen.⁹³¹ Henricus Thienpont moest zich aanmelden voor de Werbestelle om een contract te tekenen maar weigerde in Duitsland te werken. Hij bleef werken in zijn oude job en sliep 's nachts bij een kameraad uit Lochristi zodat de Duitsers hem niet konden vinden. De Duitsers hielden omstreeks 1 juni 1943 zijn vader Karel Ludovicus voor drie weken gevangen als drukmiddel. Hij bond wegens de opsluiting van zijn vader in en bood zich op 21 juni 1943 aan bij de Duitse Feldgendarmerie.⁹³² Toch gaf hij zich niet zomaar gewonnen. Hij verzocht de bezetter een omscholing en die kreeg hij. Hij verklaarde hierover: *"Ik heb zulks gedaan om reden ik verplicht was naar Duitsland te gaan werken, op die wijze mijn vertrek te zien verschuiven en mij daarna te verduiken, zoals ik gedaan heb"*.⁹³³

⁹²⁹ SOMA, DEP, 308.781, 67 675, fol.6.

⁹³⁰ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 77.

⁹³¹ *Ibid.*, 77.

⁹³² SOMA, DEP, 338 189, fol. III/10.

⁹³³ SOMA, DEP, 338 189, fol. III/17.



Afbeelding 13 Arbeidsboekje van Henricus Thienpont

5.2 DE ARBEIDSOMSTANDIGHEDEN

405. De inzet van Buitenlandse arbeidskrachten was in se strijdig met de nationaal-socialistische rassenpolitiek. Het doel van het nationaal-socialisme was immers om alle personen en groepen die volgens de Nazi's niet-Duitsers waren uit het Derde Rijk te verwijderen. De vraag naar arbeid en de oorlogsnoden waren omstreeks 1942 danig hoog dat ze de rassenpolitiek op de helling brachten. Om de rassenonderscheid zo veel mogelijk te bewaren, vormden de raciale kenmerken en hiërarchie een belangrijke factor bij het bepalen van de levensstandaarden en de arbeidsomstandigheden in Duitsland.⁹³⁴ Belgen waren weliswaar minderwaardig aan Duitsers maar stonden hoger op de ladder dan de Polen of de Joden. De Vlamingen bevonden zich dichterbij het Duitse ras dan de Walen. De

⁹³⁴ J.H.E. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*, 7-8.

arbeidsomstandigheden van de verschillende raciale categorieën waren hiërarchisch en heel strikt gereguleerd.⁹³⁵

406. De Belgische verplicht tewerkgestelden kwamen tijdens de Tweede Wereldoorlog niet in ZAB's terecht. De arbeidsomstandigheden verschilden dan ook sterk in functie van de werkgever en de werkomgeving. De bezetter huisvestte een aantal Belgen bij Duitse gezinnen, bijvoorbeeld bij een boer of een klein familiebedrijfje. Ook dienstmeisjes woonden in bij hun werkgever. De meerderheid van de Belgen kwam echter in grote barakkenkampen, *Gemeinschaftslager*, terecht. In tegenstelling tot concentratie- of krijgsgevangenenkampen hadden de *Gemeinschaftslager* geen prikkeldraad en was er minder bewaking. De kampen huisvestten de arbeiders van een aantal fabrieken in de omgeving.⁹³⁶ Een anonieme inwonster van Lochristi getuigde over haar schoonbroers die gedeporteerd waren naar Duitsland: *“Ze moesten in stallingen slapen, den ene bij een boer, de ander in een fabriek. Die bij de boeren waren hadden het beter, die kregen nog een beetje eten, maar degene die in de fabrieken moesten werken, die hadden geen eten of niets.”*⁹³⁷

407. De hygiënische en medische voorzieningen waren meestal voldoende. Heel wat Duitse fabrieken waren reeds moderner dan Belgische fabrieken. Toch stierven tussen augustus 1940 en juni 1944 3200 Belgische arbeiders in Duitsland aan ziektes en ongevallen.⁹³⁸ Zo overleed Imschoot Gustavus Josephus uit Lochristi ten gevolge van bombardementen.⁹³⁹

TUSSENBSLUIT

408. De rechtsontwikkeling komt met Conventie C29 in een stroomversnelling terecht. Het recht ten tijde van Congo-Vrijstaat maakte immers enkel gewag van slavernij. Gedwongen tewerkstelling was slechts indirect in strijd met de geest van de toenmalige internationale

⁹³⁵ J. JANSSENS, *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 46.

⁹³⁶ H. VANDENBROEK, “Discriminatie op de werkvloer”, *De oorlogskranten* 2016, nr. 24

⁹³⁷ SOMA AA 2501, nr. 19, 11-12.

⁹³⁸ H. VANDENBROEK, “Discriminatie op de werkvloer”, *De oorlogskranten* 2016, nr. 24

⁹³⁹ *Supra.*, nr 366.

instrumenten. Het Landoorlogreglement kwam met 'services' dichterbij in de buurt van het fenomeen gedwongen tewerkstelling, maar bleef eveneens een duidelijke begripsomschrijving verschuldigd. Het internationaal recht ten tijde van de Tweede Wereldoorlog definieert het begrip wel en voorziet het van uitzonderingen.

409. Conventie C29 laat, net zoals artikel 52 van het Landoorlogreglement van 1907, bepaalde vormen van gedwongen tewerkstelling toe. Deze komen min of meer overeen met gedwongen arbeid van de eerste categorie. De internationale rechtsontwikkeling met betrekking tot gedwongen tewerkstelling weerspiegelt de ervaringen uit de (Belgische) geschiedenis in een aantal verdragsbepalingen. Die invloed vertaalt zich in duidelijkheid, waar het recht vroeger zweeg. Conventie C29 bevat concretere waarborgen tegen gedwongen tewerkstelling dan het internationaal recht ten tijde van Congo-Vrijstaat en de Eerste Wereldoorlog. Waar de soevereiniteit voorheen in de weg stond aan de oprichting van een internationale organisatie met effectieve toezichhoudende bevoegdheden, maakten de ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog daar definitief een einde aan.

410. De bezetter voerde een militair bezettingsregime met een hiërarchische structuur. De Duitsers lieten de Belgische instellingen onder toezicht verder functioneren om zodoende aan de beslissingen een legaal karakter te geven. De secretarissen-generaal voerden een politiek van het minste kwaad om hun medeburgers te beschermen. De onduidelijkheid over hun bevoegdheden en hun systematische vervanging door collaborateurs leidde *de facto* tot een Duitse machtsovername met een actieve collaboratie. Net zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam in de Tweede Wereldoorlog de belangentegenstelling tussen de Nazitop in Berlijn en de bezetter in België duidelijk naar boven.

411. De wijze van implementatie van het gedwongen tewerkstellingsbeleid liep min of meer gelijk met de Eerste Wereldoorlog. Aanvankelijk deed de bezetter hoofdzakelijk een beroep op vrijwillige arbeiders. Het aantal volstond echter niet om in de Duitse oorlogsbehoeften te voorzien. Naarmate de oorlog vorderde, namen de oorlogsnoden toe waardoor Fritz Sauckel

de opdracht kreeg om de toevoer van buitenlandse arbeidskrachten te optimaliseren. De bezetter zag de Belgen als een lui volk dat bewust werkloos bleef en daarom de Duitsers hinderden in hun poging de Belgen in te schakelen in hun economie. Deze frustratie werd versterkt toen de Duitse overwinningen omsloegen in nederlagen. De combinatie van deze interne en externe elementen bracht de Duitsers tot de creatie van werkloosheid in een beleid van “gedwongen vrijwillige tewerkstelling”. Deze oplossing bracht geen soelaas en de bezetter ging over tot gedwongen tewerkstelling in België. Zes maanden later was ook de gedwongen tewerkstelling in het Derde Rijk een feit.

412. De Duitse bezetter beriep zich op gelijkaardige argumenten als de machthebbers die in de vorige delen aan bod kwamen. De gedwongen tewerkstelling was in het belang van de Belgen zelf omwille van het gevaar de beroepsbekwaamheid te verliezen en omwille van de gevaren voor de openbare orde die de werkloosheid met zich bracht. De Duitsers haalden ook de strijd tegen het communisme aan als argument voor het beleid. De schending van het internationaal recht was volgens de bezetter gerechtvaardigd omwille van de oorlogsnoodzaak.

CONCLUSIE

413. Het onderzoek naar de invloed van het koloniaal en oorlogsverleden op het internationaal rechtelijk beeld van gedwongen tewerkstelling is nog lang niet voltooid. Hiervoor is verder onderzoek vanuit verschillende invalshoeken noodzakelijk. Een dergelijk onderzoek mag niet enkel focussen op het juridische aspect, want dat zou bijvoorbeeld afbreuk doen aan de sociologische en psychologische aspecten die naar alle waarschijnlijkheid de ontwikkeling van het internationaal recht mee vorm gaven.

414. Toch kan dit onderzoek met zekerheid besluiten dat er parallellen zijn in de oorzaken die aanleiding gaven tot gedwongen tewerkstelling in de bestudeerde periodes. De drie casussen hebben met elkaar gemeen dat de organisatie van het koloniaal en het bezettingsregime ertoe heeft geleid dat de persoonlijkheid van de machthebbers te relevant werd voor het lot van de inheemse bevolking. Die persoonlijkheid wordt in het overgrote deel van de gevallen gekenmerkt door een superioriteitsdenken over de minderwaardig en lui geachte bevolking. Daarnaast was er in elke casus onduidelijkheid over de inhoud van de (internationale) juridische normen van die periode. Doorgaans waren afdwingbare juridische normen zelfs geheel afwezig. Zo was de rechtelijke organisatie vaak niet bij machte om buitensporigheden te vervolgen en Conventie C29 was door Duitsland noch België geratificeerd bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Naast deze interne elementen bestonden er steeds externe elementen eigen aan elke casus, waardoor de nood aan arbeidskrachten toenam. Dit leidde in de drie cassussen tot een militarisering van het beleid.

415. Die combinatie van interne en externe elementen vormde de ideale voedingsbodem voor gedwongen tewerkstelling. De drie casussen hebben met elkaar gemeen dat de gedwongen tewerkstelling aanvankelijk grotendeels afwezig was. In Congo-Vrijstaat nam de gedwongen tewerkstelling toe naar aanleiding van de benoeming van Wahis. De implementatie van de gedwongen tewerkstelling verliep tijdens de Wereldoorlogen op een vrijwel identieke wijze. Wanneer de externe elementen aan invloed wonnen, nam het moreel gezag van het

internationaal recht af. Die evolutie vertaalde zich vrijwel steeds in een escalerende tewerkstellingspolitiek van vrijwillige arbeid naar deportatie voor gedwongen tewerkstelling.

416. De (juridische) argumentatie ter rechtvaardiging van de gedwongen tewerkstelling vertoont eveneens parallellen doorheen de drie casussen. De koloniaal en de bezetter verantwoordden een *de facto* gedwongen tewerkstellingssituatie op basis van een formeel geldige arbeidsovereenkomst. De overeenkomsten kwamen in de realiteit niet steeds vrij en ongedwongen tot stand. De machthebbers stelden de gedwongen tewerkstelling eveneens voor als zijnde in het belang van hun slachtoffers. De bezetter beriep zich bijvoorbeeld op artikel 42 van het Landoorlogreglement met het argument dat de werkloosheid de openbare orde in het gedrang bracht. De gedwongen tewerkstelling was daarnaast overeenkomstig de bezetter en koloniaal in het belang van de slachtoffers omwille van het risico de beroepskwaliteiten te verliezen, omwille van de noodzaak om kennis te maken met de deugden van arbeid, omwille van de noodzakelijke bescherming tegen de Britse blokkade of het gevaar van de Sovjet-Unie. De Duitse bezetter beriep zich in beide Wereldoorlogen op de oorlogsnoodzaak als rechtvaardigingsgrond voor de gedwongen tewerkstelling.

417. Deze argumentatie legt de gebreken van het geldende internationaal recht bij elke casus bloot. Het internationaal recht lijkt zich evenwel aan te passen aan de ervaringen uit het verleden. Het recht bevat in elke casus een steeds duidelijker begrip van welke vormen van gedwongen tewerkstelling al dan niet legaal zijn. De omschrijving weekt zich los van het fenomeen slavernij en ontwikkelt het containerbegrip *services*. Na de Eerste Wereldoorlog ontwikkelt de ILO een afzonderlijke definitie. Het recht biedt daarnaast steeds duidelijkere waarborgen en afdwingingsmechanismen die voorheen in het internationaalrechtelijk kader ontbraken.

BIBLIOGRAFIE

Deel 1: Congo-Vrijstaat

Wetgeving

General Act of the Berlin Conference on West Africa, 26 February 1885

General Act of the Brussels Conference relative to the African slave trade, 2 July 1890, Great Britain Treaties 1837-1901, No. 7., 1892.

Ordonnance du Gouverneur Général du 1 juillet 1885, *BO.* 1885, No.2

Décret de 8 novembre 1888 sur le louage ou contrat de service entre noirs et non indigènes, *BO.* novembre 1888, No. 4.

Décret de 30 oktober 1892 concernant l'exploitation du caoutchouc dans les terres domaniales, *BO.* octobre 1892, No. 10.

Décret de 9 août 1893 concernant la vente et location des biens domaniaux, *BO.* Mai-octobre 1893, No. 5-10.

Règlement de 18 novembre 1903 des impositions directes et personnelles. Coordination et dispositions complémentaires, *BO.* octobre-novembre 1903, No. 10-11.

Litteraire werken

ASCHERSON, N., *De biografie van Leopold II. De koning nv*, Brussel, Manteau, 2002, 320.

CHATELET, L., *België en de slavenhandel in Kongo-vrijstaat (1889-1890)*, onuitg. masterproef geschiedenis Ugent, 1983, 302.

COOPMAN, F., *Gouverneur-generaal Th. Wahis en de anti-Kongolese campagne*, onuitg. Thesis letteren en wijsbegeerten Ugent, 2007, 196.

CORNET, R.J., *La Bataille du Rail*, Bruxelles, Editions L. Cuypers, 1958, 392.

DE COURCEL, G., "The Berlin Act of 26 february 1885" in S. FÖRSTER, W. J. MOMMSEN and R. ROBINSON, *Bismarck Europe and Africa, The Berlin Africa Conference 1884-1885 and the*

Onset of Partition, The German Historical Institute London, Oxford University Press, 1988, 247-261.

DELATHUY, A.M., *De geheime documentatie van de onderzoekscommissie in de Kongostaat*, Berchem, EPO, 1988, 251.

DELATHUY, A.M., *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs, 1876-1900*, Antwerpen, Standaard, 1989, 638.

DONNY, A., et DRYEPONDT, G., *Le manuel du voyageur et du résident au Congo Vol. 1*, Brussel, Hayez, 1900, 352.

EWANS, M., *European Atrocity, African Catastrophe. Leopold II, the Congo Free State and its Aftermath*, London, RoutledgeCurzon, 2002, 284.

GOFFIN, L., *La main-D'oeuvre au Congo et la contrainte*, Bruxelles, P. Weissenbruch, imprimeur du roi, 1905, 30.

GOFFIN, L., *Le Chemin de Fer Du Congo (Matadi-Stanley-Pool)*, Bruxelles, M. Weissenbruch, 1907, 234.

HOCHSCHILD, A., *De geest van koning Leopold II en de plundering van de Congo*, Amsterdam, Meulenhof, 1998, 359.

JANSSEN, F., *De economische toestand van Belgisch Congo*, Brussel, Ministerie van Koloniën, 1927, 30.

KEITH, A.B., *The Belgian Congo and the Berlin Act*, Oxford, Oxford University Press, 1919, 344.

LA HOVARY, C. and CLAPHAM, A., *Les droits fondamentaux au travail: Origines, statut et impact en droit international*, Paris, Presses Universitaires de France, 2009, 338.

MIERS, S., "Humanitarianism at Berlin: Myth or Reality?", S. FÖRSTER, W. J. MOMMSEN and R. ROBINSON, *Bismarck Europe and Africa, The Berlin Africa Conference 1884-1885 and the Onset of Partition*, The German Historical Institute London, Oxford University Press, 1988, 333-345.

MIERS, S., *Slavery in the Twentieth century: the evolution of a global problem*, Oxford, AltaMira Press, 2003, 505.

TROUET, L., *Le chemin de fer du Congo*, Bruxelles, Goemaere, 1898, 101.

VANCANNEYT, M., *Een economische geschiedenis van Albert Thys (1876-1908)*, Onuitg. thesis Geschiedenis Ugent, 2008, 122.

VANGROENWEGHE, D., *Leopold II en Kongo*, Brugge, Vangroenweghe, 1985, 403.

VAN REYBROUCK, D., *Congo een geschiedenis*, Amsterdam, de bezige bij, 2010, 680.

Bijdragen in tijdschriften

HARMS, R., "The end of red rubber, a reassessment", *Journal of African History* 1975, XVI, 1, 73-88.

HEIRBAUT, D., "Some reflexions on the methodologies of legal history", *Rechtskultur* 2013, 89-92.

LACROIX, A., "Trouet Leon" in Acad. Roy. Scienc. D'Outre Mer., *Biographie Belge d'Outre Mer*, T.VI, 1968, col. 1029-1030.

Online bronnen

<https://www.apache.be/2010/05/18/david-van-reybrouck-masseert-westerse-bemoeienissen-in-congo-weg/>

<https://loveman.sdsu.edu/docs/1885GeneralActBerlinConference.pdf>

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.35112104560067;view=1up;seq=91>

https://www.istor.org/stable/181099?read-now=1&seq=6#page_scan_tab_contents

https://www.kaowarsom.be/documents/bbom/Tome_VI/Trouet.Leon.pdf

<https://archive.org/details/CasementReport/page/n1>

www.Statbel.be

Archief

Casement to the Marquess of Lansdowne, in House of Commons Accounts and Papers, Vol. 62, 1904, 21-84.

Deel 2: Eerste Wereldoorlog

Wetgeving

Verdrag van Den Haag (IV), Nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land, BS. 6 november 1910.

Verordening (32) 8 augustus 1915, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 14 augustus 1915, No. 2, 44-45.

Verordening (44) 20 augustus 1915 betreffende het reisverkeer, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 31 augustus 1915, No.5, 56-63.

Verordening (61) 12 oktober 1915 betreffende het verzekeren van de werken welke noodig zijn in het belang van het Duitse legerbestuur, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 15 oktober 1915, No.9, 80-81.

Verordening (73) 25 oktober 1915 betreffende het toezichts- en aanmeldingswezen, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 12 november 1915, No.11, 97-100.

Bijvoegsel tot de verordening betreffende het reisverkeer (75) 29 oktober 1915, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 12 november 1915, No.11, 101-104.

Bijvoegsel tot de verordening No. 61, §1, (82) 21 november 1915, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 24 november 1915, No. 13, 111.

Verordening (206) betreffende werken voor werklozen 9 augustus 1916, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 21 augustus 1916, No. 46, 363-364.

Verordening (223) betreffende de wijziging der verordening van 25 oktober 1915 over het toezichts- en aanmeldingswezen 6 september 1916, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 10 september 1916, No. 49, 403.

Verordening (239) betreffende de beperking der openbare ondersteuningslasten en het uit den weg ruimen van algemeene noodlottige toestanden 3 oktober 1916, *Verordnungsblad für das Etappengebiet der VI. Armee* 7 oktober 1916, No. 52, 429-430.

Gen. Qu. Ilc Nr. 30070/16 vom 3 oktober 1916 Anlage 2.

Literaire werken

CAMPS, C.M.W., *Kort begrip van het oorlogsrecht Volume 1*, 's-Hertogenbosch, 1873, 204.

DE GEEST, M., *Een dure vrede: Van brave little Belgium naar poor little Belgium*, Antwerpen, Horizon, 2018, 368.

DE MEESTER, E., *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Filatelistische Studiekring Oost-Vlaanderen, 1999, 126.

DESCHAEPDRIJVER, S., *De groote oorlog: Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, Atlas Contact, 2013, 383.

HULL, I. V., *A scrap of paper. Breaking and making International Law during the Great War*, Ithaca, Cornell University Press, 2014, 368.

MAES, A. "Meer dan een naam: Een laan voor burgermeester Vermeulen in Lochristi", *Heemkundig Nieuws* 2007, Jg. 35, 2-9.

MERIGNHAC, A., BOURGEOIS, L., LEMONON, E., *Le droit des gens et la guerre de 1914-1918*, Vol. 2, Paris, Tenin, 1921, 678.

PASSELECQ, F., *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918)*, Paris, Les Presses Universitaires de France, 1929, 492.

PIRENNE, H. *La Belgique et la guerre mondiale*, Paris, Presses universitaires de France, 1928, 298.

SCOTT, J.B. et DE LAPRADELLE, A.G. *Les conférences de la paix de La Haye de 1899 et 1907*, Paris, A Pédone, 1927.

SCOTT, J.B., *Rapports faits aux Conférences de La Haye de 1899 et 1907 comprenant les commentaires officiels annexés aux projets de conventions et des déclarations rédigés par les diverses commissions qui en étaient chargées*, Oxford, Impr. de l'Université, 1920, 952.

SOLANSKY, A., *German administration in Belgium*, New York, X, 1928, 181.

THIEL, J., *Menschenbassin Belgien: Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*, Essen, Klartext Verlag, 2007, 426.

TUCHMAN, B., *De trotse toren. Een portret van de jaren voor de Eerste Wereldoorlog - 1890-1914*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 2007, 678.

TUCHMAN, B., *De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 2011, 596.

VANCOILLIE, J., "De hulptroepen van de genie van het Duitse leger" in DESCAMPS, F., VANCOILLIE, J., en VANDEWEYER, L., *Ten oorlog met schop en houweel*, The Western Front Association Vzw, 2009, 327.

VANDEBOGAERDE, S., *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het Etappengebied tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitg. Thesis rechten UGent, 2010, 161.

VANDEBOGAERDE, S., "De administratiefrechtelijke organisatie van het 'Vagevuur'. De Etappenkommandantur Kortrijk als deel van het Duitse Etappengebied tijdens de Eerste Wereldoorlog", *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 2011, 181-214.

VERWAEST, R., *Van Den Haag tot Genève: België en het internationale oorlogsrecht (1874-1950)*, Brugge, Die Keure, 2011, 299.

WHITLOCK, B., *Belgium under the German occupation: a personal narrative*, vol.2, London, Heinemann, 1919, 498.

Bijdragen in tijdschriften

VERVAET, B., "Terreur schaarste en controle", *nummer9080* 2014, nr. 112, 22-29.

Online bronnen

<https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/195>

Archief

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Verzameling oorlogsdagboeken en -verslagen van de Commissie voor de Oorlogsarchieven 1914-1935*, I507, Henri Spae, *Conferentiewerk: Lochristi gedurende den Wereldoorlog*, fol. 42.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *WO I. Verzameling oorlogsdokumentatie van Leo Van Puyvelde*, I544, *De Duitse bezetting (vooral deportaties en reacties hierop, met aantekeningen en documentatie)*, 1916-1918, 10.

- "In het Etappengebied", *K.R. ct.* 15 oktober 1915, ochtendblad.
- "De verenigde staten en het wegvoeren van de Belgen uit hun land", *Reuters* 15 en 16 november 1916.
- "België's jongste marteling", *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 25 november 1916, avondblad.
- "verklaring der Entente-mogendheden over België", *Reuters*, 4 december 1916
- "De Belgische burgers als slaven weggevoerd", *De Telegraaf* 25 november 1916
- "De kruising der Belgische arbeiders", *Belgisch dagblad* 12 december 1916.
- "Protest van de Belgische regering", *Nieuwe Rotterdamse Courant* 13 december 1916
- "Uit België", *Alg. ABL* 30 december 1916, avondblad.
- "De Duitse werkdwang in België", *De Telegraaf* 19 februari 1918.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *WO 1. Hoofdkommissie van Weggevoerde, Opgeëiste en burgerlijke Gevangenen*, I563, *Lochristi* 1921, 1615-1617.

- AR, I563, *Lochristi 1921*, Nr. 46 862. (Stevens Adolf)
- AR, I563, *Lochristi 1921*, Nr. 46 877. (Poelman Theophiel)
- AR, I563, *Lochristi 1921*, Nr. 46 938. (Vermeulen Frédéricq)

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *FOD Sociale Zekerheid. DG Oorlogsslachtoffers. Dossiers van burgerlijke Oorlogsslachtoffers 14-18*, F 1920.

- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 110 160. (Stevens Adolf)
- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 115 654. (Van Loo Desiré)
- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 144 994. (Van Damme Emile)
- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 194 057. (Van den Abeele emiel)
- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 196 956. (Vermeulen Frédéricq)
- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 201 699. (Rooms Prosper)
- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 208 504. (Poelman Theophiel)
- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 079. (Vergeylen Adolphe)
- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 082. (Verschraegen Casimir)
- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 506. (Gielen Frans)
- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 511. (Rogiers Joseph)
- AR, F 1920, *Dossiers van burgerlijke oorlogsslachtoffers*, Nr. 209 516. (Tollenaere Camiel)

Gent, Algemeen Rijksarchief, *Oorlogsarchief Oost-Vlaanderen 14-18, VZ20: Lochristi. 1915-1918*, 18.

Deel 3: Tweede Wereldoorlog

Wetgeving

Deel XIII van het Verdrag van Versailles, 1919.

Convention concerning Forced or Compulsory Labour of 29 juin 1930, *ILO C29*.

ILO Rep. 30B09/5 (1930), Report 1: forced labour 7 juin 1930, International Labour Conference, fourteenth session, Geneva, 227.

Besluit van 29 juni 1940 betreffende de steunverlening aan behoeftige personen of gezinnen, *BS.* 30 juni 1940.

Besluit van 10 april 1941 betreffende de organisatie van de openbare arbeidsbemiddeling en de oprichting van het Rijksarbeidsambt, *BS.* 12 april 1941.

Verordnung 10 Mai 1940 Aufruf an die Bevölkerung Hollands und Belgiëns, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 10 Mai 1940, No. 1.

Verordening 6 maart 1942 inzake voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 7 maart 1942, No. 68.

Verordening 6 oktober 1942 houdende de wijziging van de verordening, inzake voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 7 oktober 1942, No. 87.

Eerste uitvoeringsverordening 6 oktober 1942 betreffende de regeling van den werktijd en de rationaliseering van de bedrijven en de besturen, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 7 oktober 1942, No. 87.

Vierde verordening 5 maart 1943 tot uitvoering van de verordening inzake voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang,

Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs 6 maart 1943, No. 96.

Verordening 28 april 1943 ter bescherming van den vrede in het land en van de bezettende macht, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 28 april 1943, No. 99

Verordening 30 april 1943 houdende wijziging van de verordening, inzake voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 8 mei 1943, No. 100.

Verordening 28 juni 1943 betreffende den aanmeldingsplicht en de verplichting een werkbewijs te bezitten, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs* 30 juni 1943, No. 104.

Literaire werken

CROKAERT, J., *Een land op drift in '40, Knack-document*, Brussel, Roularta Books, 1974, 160.

DE MOERLOOSE, P., *De componenten van het machtsverwervingsproces op micro-politiek vlak: Casus: De gemeenteraadsverkiezingen in Lochristi sinds 1946*, Onuitg. Thesis politieke wetenschappen Ugent, 1994-1995, 266.

FRIED, J.H.E., *The exploitation of foreign labour by Germany in Studies and reports Series C, No. 25*, Montreal, International Labour Office, 1945, 286.

GOUDAL, J., "The question of Forced Labour before the International Labour Conference", *International Labour Review* may 1929, VOL. XIX. No. 5., 621-636.

HARRYVAN, A.G., VAN DER HARST, J. en VOLTEN, P.M.E., *Internationale Organisatie: samenwerking en regimevorming in de internationale betrekkingen*, Assen, Van Gorcum, 1999, 294.

HURTEKANT, C., "De verplichte tewerkstelling van de Bruggelingen", in *De verplichte tewerkstelling in Duitsland 1942-1945*, Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, Brussel, 1993, 93-106.

JANSSENS, J., *De verplichte tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog: Het dagelijkse leven van de Aalstenaars*, Onuitg. Thesis geschiedenis Ugent, 2001, 156.

LEOPOLD III, "*Kroongetuige. Over de grote gebeurtenissen tijdens mijn koningschap*", Tielt, Lannoo, 2001, 271..

SAENEN, B., "Internationale Arbeidsorganisatie (ILO)." In Vereniging voor de Verenigde Naties (Ed.), *De Gespecialiseerde Instellingen van de Verenigde Naties*, Gent, VVN Secretariaat, 2011, 22-35.

SELLESLAGH, F., *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting 1940*, Brussel, Algemeen rijksarchief, 1970, 116.

SELLESLAGH, F., *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting 1941*, Brussel, Algemeen rijksarchief, 1972, 118.

TROCME, S., *L'organisation internationale du travail et la guerre*, Aix en Provence, Roubaud, 1942, 99.

VAN DAELE, J., "Writing ILO Histories: a State of the Art.", in VAN DAELE, J., GARCIA, M.R., VAN GOETHEM, G., *ILO Histories: Essays on the International Labour Organization and its impact on the world during the Twentieth Century.*, Bern, Germany: Peter Lang, 2010, 13-40.

VAN DAELE, J., "Industrial states and transnational exchanges of social policies: Belgium and the ILO in the interwar period" in KOTT, S., and DROUX, J., *Globalizing social rights: the International Labour Organization and beyond*, New York, Palgrave Macmillan, 2013, 190-209.

VAN DEN WIJNGAERT, M., *Het beleid van het comité van de Secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940-1944*, Brussel, Paleis der Academiën, 1975, 325.

VAN DEN WIJNGAERT, M., "Tussen vijand en volk. Het bestuur van de Secretarissen-generaal tijdens de Duitse bezetting 1940-1944", in VERHOEYEN, E., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deel 9: Het minste kwaad*, Kapellen, Pelckmans, 1990, 9-22.

VAN DEN WIJNGAERT, M., "De sekretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", in *De verplichte tewerkstelling in Duitsland 1942-1945*, Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, Brussel, 1993, 49-58.

VERHOEYEN, E., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deel 9: Het minste kwaad*, Kapellen, Pelckmans, 1990, 125.

WARMBRUNN, W., *The German occupation of Belgium 1940-1944*, New York, Peter Lang, 1993, 356.

WEBER, W., und WILLEQUET, J., *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940-44: ein Beitrag zur Geschichte der Besatzungsverwaltungen*, Düsseldorf, Droste, 1978, 198.

WOUTERS, N., *Oorlogsburgemeesters 40/44, lokaal bestuur en collaboratie in België*, Tielt, Lannoo, 2004, 750.

Bijdragen in tijdschriften

BOERS, H., "Duitsers mengen zich in Belgisch bestuur: Aanpassen of oprassen", *De oorlogskranten* 2016, nr 11, Wie bestuurt het Land? De Belgische politiek van het minste kwaad, 1.

BOERS, H., "Bezetter eist kerkklokken op, katholieken protesteren; Heiligschennende diefstal", *De oorlogskranten* 2016 nr 29, Vervolgd of medeplichtig? De rol van de Katholieke Kerk tijdens de oorlog, 1.

CULOT, J., "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten en het probleem van de werkweigeraars", *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, jaargang augustus 1970, nr. 1, 33-68.

DE BENS, E., "Propaganda rond de verplichte tewerkstelling", in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, jaargang augustus 1970, nr. 1, 25-31.

DE JONGHE, A., "De vestiging van een burgerlijk bestuur in België en Noord-Frankrijk", *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, jaargang augustus 1970, nr. 1, 69-132.

VANDENBROEK, H., "Discriminatie op de werkvloer", *De oorlogskranten* 2016, nr. 24.

VANDENBROEK, H., "Verzet tegen verplichte tewerkstelling. De Belg wil niet naar Duitsland", *De oorlogskranten* 2016, nr. 24.

Online bronnen

https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11200:0::NO:11200:P11200_COUNTRY_ID:10:2643

https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11300:0::NO:11300:P11300_INSTRUMENT_ID:312174

Archief

Antwerpen, Rijksarchief Antwerpen, BE-A0511.751, Bart Willems, *Inventaris van het archief van het Arbeidsambt Antwerpen. Stukken in beslag genomen door het krijgsauditoraat Antwerpen, 1940-1946.*

Anderlecht, Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij, *Militärverwaltung beim Militärbefehlshaber Belgien und Nordfrankreich, 2125, Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs*, 10 mei 1940 - 19 juli 1944.

Anderlecht, Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij, 2501, Sophie de Vriese, *Mondelinge geschiedenis: de bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog in het collectieve geheugen, 2000-2001*. – *Lochristi*, nr. 19.

Anderlecht, Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij, 2501, An Temmerman, *Mondelinge geschiedenis: de bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog in het collectieve geheugen, 2001-2002*. – *Lochristi*, nr. 57.

Anderlecht, Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij, *De oorlogskranten 2016*. (Bron: SOMA BC Rd 712)

- “Wie bestuurt het Land? De Belgische politiek van het minste kwaad”, nr. 11
- “Verplichte tewerkstelling: Deportaties van werkloze Belgen naar Duitsland”, nr. 24.
- “Vervolgd of medeplichtig? De rol van de Katholieke Kerk tijdens de oorlog”, nr. 29.

SOMA, DEP AD, 374.049, 102 794. (Imschoot Gustavus J)

SOMA, DEP, 309.827, 72 901. (Rooms Marcellus C L)

SOMA, DEP, 388.459, 140 557. (Van Zele Arthur J)

SOMA, DEP, 370.087, 140 906. (Verhofste Marcel)

SOMA, DEP, 381 793, 360 679. (Auman Emile)

SOMA, DEP, 308.781, 67 675. (Buyle Henri)

SOMA, DEP, 338.189, 132 143. (Thienpont Henricus)

APPENDIX 1: SAMENVATTING

Dit werk draagt bij tot het onderzoek naar de waarachtigheid van de hypothese dat het koloniaal verleden en het oorlogsverleden de evolutie van het internationaal recht heeft bepaald. Het onderzoek gaat door een vergelijking van drie casussen uit de Belgische geschiedenis na of er parallellen zijn in de oorzaken van gedwongen tewerkstelling en of er parallellen zijn in de argumenten waarmee de kolonisator of de bezetter het beleid verantwoord. De drie casussen zijn Congo-Vrijstaat (1885-1908), de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) en de Tweede Wereldoorlog (1940-1945). Hiermee wil het onderzoek een bijdrage leveren aan de bestaande kennis over de ontwikkeling van het internationaal recht over gedwongen tewerkstelling. Het onderzoek focust in de delen over de bezettingsregimes in het bijzonder op de Oost-Vlaamse gemeente Lochristi om de ervaring van de gemeente toe te voegen aan de bestaande kennis van het internationaal recht.

Er zijn in de drie casussen parallellen in de oorzaken van gedwongen tewerkstelling. Het gaat bijvoorbeeld steeds om een combinatie van interne elementen, zoals een discriminerende visie of een tekort aan middelen, met externe elementen, zoals een tekort aan arbeidskrachten door het verloop van de oorlog. Die combinatie leidt tot een militarisering in het beleid, wat het ideale kader voor gedwongen tewerkstelling vormt. Het (internationaal) recht laat vaak te veel ruimte voor interpretatie, waardoor de burgers afhankelijk zijn van willekeur.

Er zijn eveneens parallellen in de verantwoording van de gedwongen tewerkstelling door de machthebber. De gedwongen tewerkstelling wordt bijvoorbeeld steeds voorgesteld als zijnde in het belang van de slachtoffers. De machthebber maakt eveneens regelmatig gebruik van

een arbeidsovereenkomst, die niet vrij en ongedwongen tot stand kwam, om de gedwongen tewerkstelling te verantwoorden.

